

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ОБОРОНИ УКРАЇНИ

На правах рукопису

ТИЩЕНКО СЕРГІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 355.401 \cong 355.48"17/21"

Розвідувальна діяльність періодів Нової Запорозької Січі та
Української революції: історичний аспект

20.02.22 - Військова історія

Дисертація на здобуття наукового ступеню
кандидата історичних наук

Науковий керівник:

Муковський Іван Тимофійович

доктор історичних наук, професор

Київ - 2004

ЗМІСТ:

	стор.
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	13
1.1 Стан наукової розробки теми дослідження	13
1.2. Джерельна база дисертації	24
1.3. Вибір критеріїв оцінки та обґрунтування методологічних засад історичного дослідження воєнної розвідки України	33
РОЗДІЛ 2. РОЗВІДУВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗАПОРОЗЬКОГО ВІЙСЬКА ЧАСІВ НОВОЇ СІЧІ (1734-1775 РР.)	45
2.1. Умови відновлення розвідувально-інформаційного забезпечення у Запорозькому війську Нової Січі	45
2.2. Основи організації та планування розвідки	57
2.3. Способи добування розвідувальних відомостей та підготовка козаків до виконання бойових завдань	80
РОЗДІЛ 3. ВОЄННА РОЗВІДКА ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ (1917-1921 РР.)	91
3.1. Розбудова та функціонування воєнної розвідки в період Української революції (1917-1921 рр.)	91
3.2. Структура та організація ведення розвідки у Збройних силах України (1917-1921 рр.)	111
3.3. Фахова підготовка військових та способи виконання ними розвідувальних завдань	130
3.3.1. Умови підготовки та соціальний захист розвідників	130
3.3.2. Способи виконання розвідувальних завдань	137

3.4. Основні напрями використання історичного досвіду розвідувальної діяльності Нової Запорозької Січі та Української революції для сучасних Збройних Сил України	150
ВИСНОВКИ	156
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	163
ДОДАТКИ	179

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ:

- АК – армійській корпус;
- АСП - артилерійський спостережний пункт;
- БР - боковий роз'їзд;
- ВМУ - Воєнно-морська управа;
- ГУГШ - Головне управління Генерального штабу;
- ГШ – Генеральний штаб;
- ЗСУ – Збройні Сили України;
- КПР - команда піших розвідників;
- КРР - кінний розвідувальний роз'їзд;
- МО – Міністерство оборони;
- РЗ - розвідувальний загін;
- РО – розвідувальний орган;
- РР - розвідувальний роз'їзд;
- РУ - розвідувальне управління;
- СП - спостережний пост;
- СРСР - Союз Радянських Соціалістичних Республік;
- УД – Українська держава;
- УНР – Українська Народна Республіка;
- УСС - Українські січові стрільці;
- ЦДАВО - Центральний державний архів вищих органів влади та управління України;
- ЦДІАК - Центральний державний історичний архів України, м. Київ.

ВСТУП

Актуальність теми. Серед вузлових проблем новітньої історії України, що нині мають бути піддані ґрунтовному вивченню та суцільному перегляду науковців, важливе місце посідає національно-визвольна боротьба українського народу за свою державність. До сьогоднішнього дня історія боротьби українського народу за свою незалежність залишається об'єктом найгостріших суперечок серед дослідників зі своїми не рідко діаметрально протилежними та взаємовиключними підходами та оцінками.

При цьому однією з невід'ємних і водночас маловивчених сторінок героїчної боротьби українського народу залишається розвідувальна діяльність періодів Нової Запорозької Січі та Української революції (1917-1921 рр.). Адже сьогодні очевидним є той факт, що без всебічного, глибокого і об'єктивного дослідження всіх історичних подій та постатей, в т.ч. пов'язаних з історією національної воєнної розвідки, не можна вести мову про відтворення повної картини участі українського народу в національно-визвольній боротьбі за свою державність, а відтак встановити справжній, а не сфальсифікований ідеологічними перекручуваннями розвиток подій вітчизняної історії.

За умов повної відсутності будь-якої допомоги від іноземних країн та "союзників" запорозькі козаки та військово-політичне керівництво Української Народної Республіки та Української держави зуміли самостійно створити дієвий розвідувальний механізм, який працював в інтересах захисту українського народу. Виникає цілком слушне запитання, яким чином відбувалось становлення воєнної розвідки у різні історичні періоди, як функціонували її складові залежно від воєнно-політичних, соціальних та економічних умов, яким чином вдавалось налагодити повноцінне розвідувальне забезпечення, особливо під час бойових дій, що також може викликати живий науковий інтерес багатьох дослідників.

Фактично невідомими широкому колу істориків залишаються накази та інструкції розвідувальних органів, згідно з якими проводилось активне військове будівництво та формування воєнної розвідки. Відсутні ґрунтовні дослідження, в яких би розкривалась організація розвідувального забезпечення в Запорозькому війську та Новій Січі (1734-1775 рр.), висвітлювались завдання розвідки та шляхи їх вирішення за часів Української революції (1917-1921 рр.) та надавались практичні рекомендації для сучасних Збройних Сил України.

При виборі теми дослідження, дисертантом були враховані сучасні вимоги до теорії і практики застосування Збройних Сил України, в тому числі в системі розвідувального забезпечення. Саме пошук нових підходів до вирішення проблемних питань військового будівництва відкрив можливість для широкого використання історичного досвіду діяльності української розвідки в умовах сьогодення. Так, вивчення умов формування розвідувальних засад, характеру підготовки розвідників, основ бойового застосування розвідувальних органів в Запорозькому війську (1734-1775 рр.) та Збройних силах України (1917-1921 рр.) надасть можливість спеціальним органам державної влади, які займаються розвідувальною діяльністю в інтересах захисту національної безпеки України, використати позитивні аспекти української військової теорії та практики того часу для вдосконалення своєї діяльності. Крім того, узагальнення історичного досвіду діяльності української воєнної розвідки створює потужний потенціал, який може бути використаний для патріотичного виховання особового складу Збройних сил України та інших силових структур, а також в цілому української молоді [140].

Виходячи з того, що досліджувані в дисертаційній роботі питання ще й сьогодні часто викликають протиріччя серед науковців в українському суспільстві, дисертант намагався об'єктивно розглянути недостатньо висвітлені вітчизняною історичною наукою сторони розвідувальної діяльності періодів Нової Запорозької Січі та Української революції, не вдаючись при

цьому до політичних оцінок тих чи інших явищ і процесів, які відбувались у той період.

Все це визначає важливість питання вивчення історії української воєнної розвідки з метою розставлення вірних акцентів у історичному осмисленні тогочасних подій і постатей, а також використання існуючого історичного досвіду для розвитку і вдосконалення воєнного мистецтва, пошуку нових форм і способів застосування сил та засобів розвідувальних органів України в інтересах інформаційного забезпечення політичних та військових рішень державного керівництва України та командування її Збройних Сил.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота є складовою програми наукових досліджень історії діяльності національних спецслужб, що здійснюється у військових частинах А0515 та А2659.

Метою дослідження є розкриття досвіду розвідувальної діяльності військових формувань в період Нової Запорозької Січі та Української революції 1917-1921 рр., а також визначення основних напрямків його використання в інтересах сучасних Збройних Сил України. Досягнення вказаної мети обумовило необхідність вирішення в дисертації таких завдань:

узагальнити досвід розвідувальних органів із забезпечення діяльності військових формувань Запорозької Січі (1734-1775 рр.), Української Народної Республіки та Української держави (1917-1921 рр.) як в мирний, так і воєнний часи;

проаналізувати принципи організації та планування розвідувальної діяльності, структуру воєнної розвідки Запорозького війська (1734-1775 р.), Збройних сил України (1917-1921 рр.) та способи ведення розвідки;

визначити та надати практичні рекомендації щодо використання досвіду розвідувальної діяльності періодів Нової Запорозької Січі, Української Народної Республіки та Української держави для сучасних Збройних Сил України.

Об'єктом дослідження є процес розвитку та діяльності національних спецслужб України в справах захисту Батьківщини.

Предметом дослідження є розвідувальна діяльність періодів Нової Запорозької Січі та Української революції.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період Нової Запорозької Січі (1734-1775 рр.) та період Української революції (1917-1921 рр.). Це обумовлено тим, що зазначені періоди є найменш вивченими та залишаються спірними в історії створення і бойового застосування українських військових формувань. Поєднання двох різних за часом періодів пов'язано зі спробою автора порівняти діяльність українських розвідників у ключові моменти історії України.

Визначені хронологічні рамки першого періоду пов'язані із відсутністю сучасних матеріалів з вивчення розвідувальної діяльності запорозьких козаків за часів їх служби Російській імперії в 30-70 рр. XVIII ст. Нижня хронологічна межа пов'язана з періодом відновлення Нової Запорозької Січі та її війська у 1734 році, початком організованого захисту кордонів Росії запорожцями від зовнішньої агресії та налагодженням розвідувального забезпечення на території Запорожжя та в суміжних країнах. Верхня хронологічна межа пов'язана із руйнуванням Нової Січі російськими військами у 1775 році та припиненням діяльності Запорозького війська.

Другий період характеризується активними діями українських політичних організацій у боротьбі за незалежність України на початку 1917 року. Нижня хронологічна межа (листопад 1917 р.) пов'язана з початком функціонування Військового міністерства Центральної Ради та створенням передумов для формування розвідувальних підрозділів у кадрових частинах Збройних сил України. Верхня межа (березень 1921 р.) пов'язана із відходом уряду Директорії на територію Польщі та роззброєнням українських військових формувань.

Методологічну основу дисертації складають загальнонаукові методи дослідження з використанням історико-порівняльного, історико-типологічного та історико-ситуаційного методів. З метою об'єктивного осмислення досліджуваних явищ і процесів застосовувались картографічний метод, методи систематизації, порівняння та узагальнення, аналогії та абстрагування.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дисертація є однією з небагатьох на сьогодні спроб комплексного дослідження розвідувальної діяльності періодів Нової Запорозької Січі та Української революції з позиції сучасних підходів до її оцінки. Значною мірою новизну дослідження визначають виявлені недоліки, які мали місце в раніш опублікованих працях. До того ж, наукову цінність одержаних результатів визначають здобуті нові знання з досліджуваної тематики, а також можливість подальшої розробки її окремих питань та положень. Вже опубліковані відомості та праці поповнились новим, не введеним в науковий обіг матеріалом та його узагальненою оцінкою, а саме:

основи організації розвідувального забезпечення в Запорозькій Січі (1734-1775 рр.);

визначена структура воєнної розвідки Запорозького війська (1734-1775 рр.) та Збройних сил України (1917-1921 рр.);

уточнені основи бойового застосування сил розвідки та управління органами добування інформації Запорозького війська (1734-1775 рр.) та Збройних сил України (1917-1921 рр.);

Новим в дисертації також є використання математичних розрахунків для оцінки діяльності органів розвідки, а саме:

розроблена методика розрахунку часу проходження розвідувальної інформації при веденні розвідки на марші в Запорозькому війську для визначення часу упередження дій козацької розвідки;

здійснений розрахунок особового складу Запорозького війська (1734-1775 рр.) та Збройних сил України (1917-1921 рр.), який міг залучатись для виконання розвідувальних завдань;

проведена оцінка бойового застосування сил та засобів розвідки Запорозького війська (1734-1775 рр.) і Збройних сил України (1917-1921 рр.) під час виконання розвідувальних завдань за допомогою сучасних методик оцінки ефективності роботи розвідувальних органів.

На основі аналізу використаних архівних та опублікованих матеріалів сформульовано ряд принципових наукових висновків стосовно безумовної важливості досвіду розвідувальної діяльності військових формувань Запорозької Січі, Центральної Ради, Гетьманату та Директорії з точки зору збагачення надбань української воєнної розвідки та сприяння процесу формування основних напрямів розвідки. Саме тому він заслуговує на своє подальше вивчення та застосування на практиці в умовах реформування сучасних Збройних Сил України.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що зібрані і систематизовані в ній матеріали, теоретичні положення і висновки, а також введені до наукового обігу документи, можуть використовуватись науковцями для подальшого опрацювання теми і розв'язання питань, пов'язаних з історією українського війська та її розвідки; створення літопису української розвідки; формування військових традицій для сучасного покоління розвідників. Дисертаційне дослідження може бути використане при підготовці відповідного розділу навчального курсу з історії розвідки в Україні (зокрема в Національній академії оборони України, Одеському інституті Сухопутних військ та у військовій частині А2659).

Крім того, практичне значення одержаних результатів обумовлене можливістю врахування окремих висновків історичного досвіду розвідувальної діяльності при розробці теоретичних засад і документів щодо

бойового застосування сучасних сил розвідки; у проведенні наукових досліджень, в яких можуть розглядатись проблемні питання воєнної розвідки.

Особистий внесок здобувача: на основі об'єктивного й неупередженого аналізу історіографії та джерел, дисертант узагальнив передумови створення та функціонування діяльності розвідувальних органів військових формувань Запорозької Січі, Української Народної Республіки та Української держави; визначив місце й роль розвідки в боротьбі за незалежність українського народу; окреслив засади створення системи воєнної розвідки в Україні та напрями розвідувальної діяльності; визначив ступінь підготовки та професійні якості розвідників того часу; комплексно дослідив діяльність військово-політичного керівництва щодо організації розвідувальної діяльності в інтересах національної безпеки; дав оцінку діяльності розвідувальних органів за допомогою математичних розрахунків. На основі узагальнення досвіду діяльності розвідувальних органів Запорозького війська, Збройних сил Української Народної Республіки та Української держави визначено рекомендації щодо його використання для сучасних Збройних Сил України.

Апробація результатів дисертації здійснювалась у формі доповіді на науково-практичній конференції 21-22 травня 2002 р., яка проходила у військовій частині А2659.

Основні положення й результати дослідження були викладені в таких авторських публікаціях:

1. Історіографія проблем української розвідки часів Запоріжжя та Української Народної Республіки // Збірник наукових праць Військового гуманітарного інституту НАОУ. - К.: ВГІ НАОУ, 2002. - № 2. - с. 53-57.

2. Воєнна розвідка Збройних сил Української Народної Республіки (1918-1920 рр.) // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова – К.: НПУ, 2002. - №XLVI. - с. 207-211.

3. Тенденції розвитку організації розвідувального забезпечення у Запорозькому війську // Труди академії: Збірник наукових праць Національної академії оборони України. - К.: НАОУ, 2001. - № 27. - с. 184-187.

4. Використання історичного досвіду військових формувань Запорозького війська та ЗС УНР для удосконалення способів бойового застосування сил розвідки // Труди академії: Збірник наукових праць Національної академії оборони України. – К.: НАОУ, 2002. - №36. - с. 393-396.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми дослідження

Розбіжність у визначенні термінів “воєнна розвідка” та “розвідувальна діяльність” серед сучасних українських дослідників вимусила автора перед

проведенням аналізу історіографії за темою дисертації дати їм наукове визначення. Згідно з Законом України “Про розвідувальні органи України”: розвідувальна діяльність - це діяльність спеціальних органів державної влади, спрямована на захист національних інтересів України від зовнішніх загроз, сприяння формуванню і реалізації державної політики у сферах національної безпеки і оборони [96]. Воєнна розвідка - це сукупність заходів, які проводяться командуванням усіх рівнів, штабами та військами щодо здобування та вивчення відомостей про воєнно-політичну обстановку в окремих країнах та коаліціях держав ймовірного або реального противника, його збройні сили та воєнно-економічний потенціал, а також про театри воєнних дій. Військова розвідка – один із різновидів наземної розвідки, яка ведеться розвідувальними, механізованими, танковими, парашутно-десантними підрозділами загальновійськових з’єднань (частин) з метою здобування відомостей про противника [158, С.328; 159, С.32].

В історіографії сучасної України та її війська практично відсутнє комплексне дослідження діяльності воєнної розвідки у періоди, визначені в дисертації. Водночас, існуючий перелік наукових праць, які присвячені історії воєнної розвідки Нової Запорозької Січі (1734-1775 рр.), Української Народної Республіки й Української держави (1917-1921 рр.) висвітлюють лише окремі питання з цієї проблематики. Відсутність оцінки діяльності української воєнної розвідки цього періоду у порівнянні із сучасністю та рекомендацій щодо підвищення якості дій розвідувальних органів України значно знижує цінність існуючих наукових праць.

Слід врахувати, що наявні численні матеріали, які є в науковому обігу, розрізнені й не охоплюють всієї проблеми, яка розглядається в даній роботі. Історіографія, яка висвітлює діяльність воєнної розвідки, охоплює, як правило, незначний історичний період (доба Богдана Хмельницького /1648-1657 рр./, доба гетьмана П.Скоропадського /1918 рік/) та не відображає весь спектр розвідувальної діяльності, яка здійснювалась в Україні, а через це недостатньо

повно висвітлює досвід воєнної розвідки в тогочасних специфічних умовах. В існуючих матеріалах розкриваються лише деякі аспекти діяльності розвідки в національних військових формуваннях, що ускладнює комплексне вивчення досвіду воєнної розвідки Запорозького війська (1734-1775 рр.) та Збройних сил України (1917-1921 рр.).

Причиною зазначеної ситуації в сучасній історіографії може бути відсутність до недавнього часу належного інтересу істориків до питань дослідження історії українських спеціальних служб. У зв'язку з цим автор відібрав наукові джерела, де так чи інакше розкриваються питання розвідки: дисертаційні дослідження, в яких йшлося про діяльність Запорозького війська (1734-1775 рр.) й Збройних сил України (1917-1921 рр.), а також окремі напрями, форми й методи діяльності воєнної розвідки, монографії, брошури, посібники, наукові статті, в яких діяльність воєнної розвідки розглядається з урахуванням її місця й ролі в воєнних діях, зміни організаційних засад спецслужб, системи розшукових заходів. Залучена й мемуарна література, що висвітлює окремі факти діяльності воєнної розвідки у різні періоди й суттєво доповнює вже описані події й архівні матеріали.

При цьому, незважаючи на те, що до цього часу вже проводились дослідження історії Запорожжя та Української революції, в тому числі воєнного мистецтва, питання пов'язані з вивченням досвіду розвідувальної діяльності періодів Нової Запорозької Січі (1734-1775 рр.) та Української революції (1917-1921 рр.) зачіпались рідко або фрагментарно. Крім того, відсутність критичного аналізу цього досвіду та практичних рекомендацій для сучасних Збройних Сил України значно принижує важливість досягнутих науковцями результатів.

Найперші спроби дослідження воєнного мистецтва запорозьких козаків відносяться до першої половини ХІХ ст. Зокрема, у працях В.Антоновича [59], Г.Грабянки [78], С.Мишецького [121] надаються короткі відомості про

боротьбу Запорозького війська з Кримом і Туреччиною у XVI-XVII ст. та організацію розвідувального забезпечення під час бойових дій.

Якісно новий етап у справі наукового дослідження військового устрою українського козацтва (в т.ч. і деяких питань діяльності козацького флоту) розпочинається з середини XIX ст. Так, у працях І.Каманіна [99], В.Каховського [101], М.Марковіна [113] було вперше введено до наукового обігу ряд історичних аспектів, які торкалися воєнного мистецтва козаків. Зокрема, в праці В.Каховського надається оцінка бойових дій козацького війська під час правління Богдана Хмельницького та воєнного мистецтва в Україні й Запорожжі. Слід зазначити, що саме на підставі міркувань автора щодо історичних зв'язків (нащадків) запорозької піхоти із чорноморськими пластунами: "... этих прямых потомков Запорожцев и приемников их военных обычаев ..." [101, С. 58], форм та завдань їх діяльності, дисертант робить припущення щодо наявності у Запорозькому війську спеціального підрозділу для виконання завдань розвідки. В.Каховський у своєму дослідженні приділяє головну увагу впливові воєнно-політичних умов на діяльність Запорозького війська, а також відзначає таку особливість бойових дій, у яких брали участь козаки: "... вне табора шла конница, выслав во все стороны на одну версту по казаку для наблюдения и предупреждения нечаянного нападения ...", надає інформацію щодо якості ведення розвідки під час бойових дій [101, С. 131]. На підставі матеріалів І.Попки [134] дисертант провів аналіз підготовки й основ організації розвідувальної діяльності чорноморських козаків, спільні риси з якими мали (або були взяті за приклад із деякою зміною) і запорозькі козаки.

Відповідний внесок у дослідження воєнно-політичних, економічних і соціальних умов України XVII-XVIII ст. зробили своїми працями М.Аркас [63], Г.Боплан [68], М.Грушевський [79], Н.Полонська-Василенко [133]. Названі автори подають загальну характеристику умов і причин відновлення Запорозької Січі та її війська. В їх працях оцінюється розвиток політичних, економічних й соціальних відносин Запорожжя із сусідніми країнами та

визначається місце козацької республіки серед країн євразійського регіону. Слід зазначити, що для з'ясування військового устрою козаків автор використовував ряд іконографічних джерел Г.Боплана, який був очевидцем історичних подій на Україні.

З часом з'являлись поодинокі наукові праці, які торкалися воєнного мистецтва козаків, але праць, присвячених дослідженню козацької розвідки не було. Лише на початку ХХ ст. (у 1902 році) А.Кузьмін в своїй праці розкриває організаційно-штатну структуру Запорозького війська, способи ведення розвідки козаками та ступінь їх підготовки до виконання завдань розвідки: "... казак мог узнать который час, определить, в каком направлении лежит та или другая сторона света ... казак был по-волчьему, шипел по-змеиному ..." [107, С. 10-13].

У подальшому І.Франчук (1917 р.) у праці "Як воювали запорожці" [173] висвітлює загальні питання розвідувальної діяльності запорозького козацтва XVII - XVIII ст. Автор одним із перших серед дослідників того часу досить ґрунтовно розкрив засади організації розвідувальної діяльності запорозьких козаків, збору розвідувальних відомостей на кордонах Запорозжя, надав загальну характеристику діяльності розвідувальних органів та способів ведення розвідки.

У 20-ті роки, під впливом ідейно-політичних стереотипів та після встановлення в Україні тоталітарного режиму, та протягом наступних 50 років питання висвітлення військового будівництва часів Центральної Ради, Гетьманату та Директорії були поставлені під жорсткий ідеологічний контроль і фактично не досліджувались. Головна увага української радянської історіографії була приділена в основному історії козацтва, зокрема народно-визвольним і соціальним рухам у тогочасній Україні (О.Апанович [60-62], О.Лола [110]). У матеріалах М.Френкіна [174] і Н.Якупова [184], які висвітлювали період української державності, події та факти здебільшого викривлювались, вони присвячувались вивченню ролі військового руху як

складової частини революційної боротьби під керівництвом більшовицької партії за перемогу соціалістичної революції. Тому історичні процеси, які відбувались у 1917-1921 рр., розглядались під кутом зору лише однієї партії, а все, що не відповідало духу комуністичної ідеології вважалося контрреволюційним та неприпустимим.

Вивченням історії українського козацтва продовжували займатись радянські вчені В.Голобуцький [75, 76] й К.Гуслистий [80]. Зокрема, В.Голобуцький у своїх працях розкриває питання воєнного мистецтва запорозького козацтва, насамперед діяльність розвідки запорозьких козаків, та здійснює аналіз форм бойового забезпечення Запорозького війська під час бойових дій.

У подальшому, із середини 80-х років з'являються праці, в яких знайшли відображення окремі аспекти генези козацтва як військового прошарку, однак діяльності воєнної розвідки в загальній історіографії не було відведено належного місця.

Окрему групу наукових праць складають роботи представників української діаспори. Це здебільшого узагальнюючі дослідження з історії українських визвольних рухів (1917-1921 рр.), історії суспільно-політичних процесів, військової історії тощо. У більшості цих праць автори розглядали проблеми військового будівництва та внутрішньополітичних відносин. Велика заслуга у цьому належить двом науковим осередкам, які працювали у міжвоєнне двадцятиліття - "Українському воєнно-історичному товариству" та "Товариству колишніх вояків Армії УНР". У порівнянні з дослідженнями радянської історіографії їх праці вирізнялися більшою об'єктивністю в оцінках діяльності урядів Центральної Ради, Гетьманату, Директорії. Окремо були відзначені військові аспекти їхньої діяльності, формування національних військових формувань, визначена роль у становленні та захисті суверенітету України [69, 119].

У середині 20-х років на сторінках періодичних видань української еміграції публікуються праці М.Безручка [65, 66], М.Омелянвича-Павленка [124-127], В.Проходи [136], А.Пузицького [137, 138], С.Шрамченка [178, 179], якими було закладене наукове підґрунтя для подальшого дослідження історії українського війська 1917-1921 рр. Автори, окрім викладення власних споминів, намагались проаналізувати зміни у загальній воєнно-політичній обстановці, надати характеристику функціям воєнної розвідки, основам бойового застосування розвідувальних підрозділів під час виконання розвідувальних завдань. Однак через неможливість для багатьох авторів доступу до архівних матеріалів та відповідних документів проведений ними аналіз був не досить глибоким.

Головну увагу українські емігрантські історики загострювали на з'ясуванні причин поразки уряду Центральної Ради та зміни влади в квітні 1918 р. Частина дослідників, зокрема Д.Дорошенко [84] та М.Стахів [162], намагалася висвітлити антимилітаристські настрої, які панували в уряді Центральної Ради, та фахову некомпетентність керівників військовими справами. Водночас вони стверджували, що незважаючи на допущені помилки, Центральній Раді вдалося створити підґрунтя для розвитку національних збройних сил. Крім того, Д.Дорошенком була проведена плідна робота щодо аналізу зародження українського військового руху й організації збройної боротьби на Україні у 1917-1921 рр. [82, 83]. В його працях надається детальна характеристика економічних умов, які склалися за часів уряду П.Скоропадського, зокрема, окремим додатком подано інформацію щодо торговельно-економічної співпраці України з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Саме на підставі його матеріалів дисертантом була здійснена оцінка ступеня впливу економічних умов на реформування національних збройних сил, а звідси - функціонування окремих елементів системи воєнної розвідки України.

Аналіз наукових праць, присвячених періоду боротьби за незалежність України (1917-1921 рр.), свідчить про те, що більша частина матеріалів, які стосуються діяльності воєнної розвідки, викладена в армійських документах: оперативних наказів, наказів по частинах, оперативних та розвідувальних звітах. Крім того, документальні матеріали доповнюються спогадами учасників бойових дій. У працях В.Волицького [74], І.Мазепи [111], Ю.Тютюнника [169], розкриваються мотиви і політичні амбіції урядів Центральної Ради, Гетьманату та Директорії та їх вплив на загальну історію українського військового руху 1917-1921 рр. В дослідженнях П.Мірчука [119] та Р.Млиновецького [120] надається оцінка реального стану й можливостей українського війська (окремих його частин) на фоні інших збройних формувань та його спроможність щодо забезпечення національної безпеки України.

Особливий інтерес для дослідження українського військового будівництва даного періоду становлять спогади учасників військового руху 1917-1921 рр. - В.Винниченка [73], С.Петлюри [130], В.Петріва [131], П.Скоропадського [156], що дали можливість авторові відтворити реальну картину щодо суперечок в Генеральному Секретаріаті УНР, а також дозволили виявити причини та винуватців поразки УНР у війні з Росією. В роботах З.Стефаніва [163, 164] в узагальненій формі надається інформація про організаційно-штатну структуру частин і підрозділів української армії та погляди й підходи військового командування та цивільного уряду щодо застосування національних збройних сил.

Дослідженням історії окремих військових частин, зокрема січового стрілецтва, були присвячені праці Р.Дашкевича [81], В.Кучабського [108] та С.Ріпецького [141, 142]. В історичному збірнику Українського січового стрілецтва (УСС) "За волю України" під редакцією С.Ріпецького надається матеріал про створення УСС та історію його діяльності з 1914 по 1918 роки. Матеріали збірника надали можливість визначити роль та місце січового

стрілцтва у боротьбі за незалежність України, в т.ч. структуру та діяльність розвідки. В.Кучабський у своєму воєнно-історичному нарисі “Корпус січових стрільців” висвітлює історичні події 1917-1920 років в контексті воєнних дій Збройних сил України та корпусу січових стрільців, в тому числі розвідувальне забезпечення, структуру та можливості розвідки з’єднання.

Особливої уваги заслуговує праця І.Крип’якевича про історію українського війська починаючи від княжої доби до періоду сучасних Збройних Сил України [106]. Цінність виданих матеріалів підтверджує той факт, що над ним працювали учасники воєнних дій 1917-1921 рр., колишні військові М.Капустянський, Б.Гнатевич, О.Думін, С.Шрамченко. В книзі надається загальний огляд розвитку українського війська від найдавніших до найновіших часів та його участь у різноманітних воєнних кампаніях. Нарис дає можливість ознайомитись з розвитком українського воєнного мистецтва у часи боротьби за незалежність України. Однак в роботі питання розвідки, за деякими винятками у визначених періодах, майже не розглядались.

У 50-70-ті роки увага діаспорних істориків була присвячена вивченню військового аспекта в революційних подіях 1917-1919 рр. З’являється низка праць Д.Кетроса [103], О.Удовиченка [170] та Л.Шанковського [177] - фундаторів української воєнно-історичної науки за кордоном, які дають власний аналіз подій 1917-1921 рр..

Значний вклад у дослідження питань діяльності козацької розвідки було внесено Ю.Тис-Крохмелюком. У своїй праці автор розкриває умови діяльності Запорозького війська, проводить аналіз бойових дій за часи Б.Хмельницького: "... тактика Хмельницького спиралась на віковому досвіді Запорозького війська ..." [166, С. 38]. З його матеріалів стає відомо, що розвідка у козаків завжди знаходилась на високому рівні. Автор розкриває умови підготовки козаків та здійснює порівняння їх фахового рівня з іншими іноземними арміями.

А.Кащенко у хронологічному порядку надає матеріали про діяльність козаків під час правління кошових отаманів на Запорозькій Січі [102]. Ним здійснюється оцінка діяльності кошових отаманів і їх вклад у розвиток воєнного мистецтва Запорозького війська, розкриваються основи організації розвідувального забезпечення на кордонах Запорожжя, а також форми та методи підготовки й виховання козаків і т. ін.

У сучасній українській історіографії є також праці, які з того чи іншого погляду розкривають аспекти, пов'язані з досліджуваною темою. Зокрема, відомий український історик, професор В.Сергійчук, який присвятив чимало матеріалів вивченню досвіду козацтва ще в 80-ті роки, у своїй роботі “Розвідка Богдана Хмельницького” [146] наголосив на важливості отримання козаками розвідувальної інформації в інтересах успішного проведення бойових дій, походів тощо. У подальшому в своїх працях автор провів чітке розмежування між сторожовою й прикордонною службами й розвідкою, визначив завдання та чисельність органів розвідки в Запорозькому війську [147-149].

На початку 90-х років ХХ ст. значний внесок в історію дослідження воєнної розвідки зробив Ю.Мицик. У своїх працях автор виконав величезний обсяг робіт щодо дослідження бойових дій, у яких брало участь Запорозьке військо. Ним уперше проаналізовано розвідувальне забезпечення битви під Жовтими Водами (доба Б.Хмельницького). Зокрема, побудовано схему похідного порядку військових формувань козаків, визначено місце розвідувальних органів у ньому, глибина їх діяльності й головні розвідувальні завдання. Крім того, Ю.Мициком зроблені математичні розрахунки щодо площі, напрямів та глибини ведення розвідки козаками. Разом з тим автор у своїх працях приділяє значну увагу організації розвідки в Запорозькому війську як у мирний час, так і під час бойових походів. Ю.Мициком розроблені схеми з організаційної структури Запорозького війська, узагальнено обов'язки деяких посадових осіб, які займались питаннями

розвідки [116, 118]. У наступних своїх працях автор надає низку переконливих аргументів щодо якості козацької розвідки під час бойових дій [115, 117].

Висвітлюючи історію воєнного мистецтва козаків В.Заруба [98] звертається до численних праць своїх попередників, розширивши коло розглядуваних питань за рахунок уведення до наукового обігу нових документів з архівних матеріалів. Це дозволило автору по-новому висвітлити деякі аспекти проблеми щодо розвідувальної діяльності запорозьких козаків. Поряд з цим у викладеному матеріалі зустрічаються елементи критичного аналізу історії запорозького козацтва.

За роки незалежності України вагомий внесок у дослідження історії українського козацтва було внесено академіком Національної Академії Наук України Валерієм Смолієм [104, 112, 157]. В його працях дисертант знайшов відповіді на питання стосовно воєнно-політичної обстановки на Україні в XVI-XVIII ст. Зокрема, в роботах йдеться про події політичної та соціальної ваги, які значно впливали на діяльність Запорозького війська, здійснюється аналіз козацького руху та воєнного мистецтва запорожців.

Вагомий внесок у дослідження воєнної розвідки України й становлення національних спецслужб було здійснено В.Сідаком та В.Степанковим. Уперше в українській історіографії було проведено дослідження відразу двох історичних періодів: функціонування розвідки й контррозвідки в Запорозькій Січі (особливо періоду Б.Хмельницького) та діяльності українських спецслужб 1917-1920 рр. Автори досліджень у своїх нарисах [151] безпосередньо торкаються історії українських спецслужб періодів, визначених у дисертації. В першій частині (автор В.Степанков) відтворюється діяльність розвідки у сфері організації повстань і проведенні диверсійних актів, визначаються об'єкти, цілі, форми й методи діяльності розвідки й контррозвідки. У другій частині нарисів (автор В.Сідак) розкриваються умови становлення української розвідки й контррозвідки часів національної революції 1917-1920 рр., висвітлюються проблемні питання розвитку й функціонування розвідувальних

органів. Крім того, теоретичні викладки підкріплюються відповідними графічними додатками.

У подальшому професор Сідак В.С. публікує свої дослідження на сторінках ряду наукових видань [152, 153], де головною темою його дослідження залишається розвідка і контррозвідка часів Української революції (1917-1921 рр.). Результатом плідної праці історика став вихід книги, присвяченої діяльності українських спецслужб, в якій широко висвітлюються основи організації, форми та напрями діяльності української розвідки та контррозвідки в 1917-1921 рр. [154].

Не можна обійти увагою монографію О.Тимощука, де автор, аналізуючи “охоронний апарат Української держави”, розглядає діяльність агентурної та військової розвідки. Крім того, вчений характеризує організаційно-штатну структуру не тільки військового аташату, але й окремих частин та з'єднань Збройних сил Гетьманату, та підкреслює значення військової дипломатії в системі інформаційного забезпечення [165].

Разом з тим вивченню та розумінню обстановки, яка склалась на території України у 1917-1921 рр., сприяли надруковані праці В.Голубка [77] та О.Реєнта [139]. Спираючись на велику кількість документальних матеріалів, В.Голубко надає критичну але об'єктивну оцінку військовій політиці уряду Центральної Ради. При цьому автор приділяє увагу висвітленню питань, пов'язаних із труднощами військового будівництва в 1917 р. – першій чверті 1918 р.: формування структури регулярної армії, методи її комплектування, підготовка старшин й рядового складу, система управління військами тощо. Реєнт О. в своїй роботі розкриває історичні події, які відбувались на Україні за часів Центральної Ради, Гетьманату та Директорії, та здійснює певний аналіз історичних подій від Лютневої революції в Росії до поразки українського визвольного руху у 1921 р.

Слід зазначити, що саме В.Сідаком, В.Сергійчуком, Ю.Мициком були досліджені форми й методи роботи розвідувальних органів, способи

здобування ними розвідувальних відомостей, основи організації розвідувальної й контррозвідувальної діяльності. Спираючись на архівні матеріали й власний досвід, вони вперше визначили завдання воєнної розвідки Запорозького війська й Збройних сил Української Народної Республіки й Української держави, її місце і роль у відстоюванні незалежності й забезпеченні обороноздатності України. Разом з тим ці вчені фізично й практично не могли охопити всі сторони й сфери діяльності воєнної розвідки, провести досконалий аналіз та узагальнити виявлений матеріал у змістовній та обґрунтованій праці, в якій би надавались пропозиції та рекомендації щодо ведення воєнної розвідки в сучасних Збройних Силах України. Однак ґрунтовного й глибокого аналізу матеріалу, який було оприлюднено та розглянуто “піонерами-дослідниками” історії воєнної розвідки України, на цей час не існує. Виходячи з цього, автор вибрав саме цей аспект для проведення дослідження.

1.2. Джерельна база дисертації

Джерельну базу дисертації становлять 12 фондів архівів і рукописних відділів бібліотек України та 25 опублікованих збірників документів. Специфіка джерельної бази дисертації визначається насамперед тим, що хронологічно вони подані вкрай непослідовно. Зокрема, більшість джерел відзначається упередженим ставленням до воєнної розвідки, а документи, які походять від спеціальних органів майже відсутні. Загалом, архівні джерела різноманітні за походженням, формою, хронологічними рамками, достовірністю інформації. Тому автор намагався досить критично оцінювати наявні факти і дані, супроводжувати їх аналітичними роздумами, порівнюючи зіставляти й узагальнювати. При цьому до джерел студіювання історії національної воєнної розвідки автором було віднесено не тільки матеріали певних архівних фондів але й офіційні періодичні видання того часу, мемуарна література (спомини) учасників подій та офіційні збірники документів різних

національних формацій. В той же час поряд із пошуком невідомих документів, велике значення мали раніш уведені в науковий обіг джерела і, як показало дослідження, їх інформаційні можливості були використані не у повному обсязі.

Для дослідження цілей, завдань та діяльності запорозької розвідки часів Нової Січі найбільшу інформаційну цінність склали документи Архіву Коша Нової Запорозької Січі (фонд 229), який зберігається в Центральному державному історичному архіві України у м.Києві. Матеріали цього фонду здебільшого пов'язані з веденням “секретних справ” запорожців на територіях суміжних країн та організацією розвідувального забезпечення в інтересах як Запорожжя, так і Російської імперії протягом 30-70 рр. XVIII ст.

Важлива інформація щодо дослідження діяльності Запорозького війська знаходиться в документах фонду 59 “Київської губернської канцелярії”. Зокрема, у справі 1619 (оп. 1) “Справа про присилку запорозьких козаків та рейтарів до м.Бендер та Очакова для збору відомостей про підготовку Туреччини до війни з Росією” [6] та справі 3162 (оп. 1) “Дело о сборе секретных сведений о положении в Турции, Крыму и др.” [9] надаються матеріали щодо результатів ведення розвідки на території Кримського півострова та здійснюється оцінка воєнно-політичної ситуації довкола Запорожжя у 40-60 роки XVIII ст. В інших матеріалах фонду, зокрема в справі 879 (оп. 1) “Справа про доставку грошей із Москви на Запорозьку Січ для виплати жалування козакам Низового Війська” [4] та справах 2139-2141 (оп. 1) “Справа про виплату грошового та хлібного жалувань та видачу пороху і свинцю Запорозькому війську за 1751 р.” [7] надається інформація щодо матеріального забезпечення та заохочення козаків за виконання бойових завдань. Відповідні відомості надали можливість дисертанту проаналізувати стан економічних умов Запорозької Січі, джерела формування військової казни та визначити їх вплив на військову діяльність козаків.

Водночас, стан та діяльність Запорозького війська залежали від указів та

розпоряджень Київської військової канцелярії та Генеральної військової канцелярії Росії, що певним чином впливало також і на ведення козаками активної розвідки (фонд “КМФ № 1”, фонд 269 “Канцелярія гетьмана К.Розумовського”, фонд 1407 “Канцелярія грамот російських царів і гетьманських універсалів”). Серед розпорядчої документації найважливіше значення мали укази Російської імператриці щодо організації розвідувального забезпечення на території Запорозжя силами Запорозького війська (ф. 1407, оп. 1, спр. 43, 51, 59) та ордери гетьманів Української Гетьманської держави (зокрема, ф. 269, оп. 1, спр. 993).

У справах фонду 1725 “Харківської полкової канцелярії” надаються матеріали щодо наявності у козаків плану проведення загальної мобілізації мирного населення у разі виникнення воєнної загрози. Зокрема, в справах “Дело о татарских набегах и мерах по их предотвращению” (оп. 1, спр. 30) та “Дело о подготовке казаков к выступлению в поход и принятии мер предосторожности от нападения татар” (оп. 1, спр. 324) визначаються строки готовності Запорозького війська та його дії з відбиття зовнішньої агресії [21; 23]. На підставі цих матеріалів дисертантом були зроблені висновки про те, що запорозькі козаки завчасно планували маршрути пересування головних сил війська, займались організацією розвідувального забезпечення під час проведення маршу, визначали напрямки, райони ведення розвідки розвідувальними органами.

До того ж в переглянутих справах згаданих фондів ЦДІАК також знаходиться значна кількість архівних матеріалів, які прямо чи опосередковано висвітлювали діяльність Запорозького війська та козацької розвідки за часів Нової Січі у боротьбі із зовнішньою агресією.

Велике значення у вивченні досвіду козацького воєнного мистецтва мають матеріали істориків XIX ст. Найціннішими, у плані дослідження окремих питань діяльності запорозького козацтва, є матеріали М.Нуджевського [128], Л.Падалки [129] та П.Сімоновського [150]. На відміну

від сучасних досліджень (зокрема періоду СРСР), праці вищезазначених авторів відзначаються достовірністю відображених подій з глибоким узагальненням та являють собою цілісні авторські праці, які базуються на архівних та документальних матеріалах XVI-XVIII ст.

Праця А.Скальковського [155] висвітлює основи організації розвідувальної діяльності запорозьких козаків за часів існування Нової Січі та подає розуміння принципів, вимог до воєнної розвідки того часу. Це збірник документів запорозького січового архіву в 3-х частинах, що описуються період історії Запорозької Січі в XVIII ст. Зокрема, в другій частині автором зібрані архівні матеріали з розвідувальної діяльності запорозьких козаків: приклади виконання козаками розвідувальних завдань, підготовка розвідувальних відомостей в інтересах бойових дій, аналіз та підготовка вихідних даних на підставі отриманої розвідувальної інформації.

Більшість джерельних матеріалів, які присвячені періоду незалежності України (1917-1921 рр.), зосереджені у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Серед існуючих матеріалів архіву найбільш цікавими для опрацювання тематики дослідження є фонди 1074, 1076-1078 ЦДАВО, які містять документи про організацію воєнної розвідки Збройних сил України, оперативні накази Головного управління Генерального штабу, розвідувальні звіти та інші матеріали, які висвітлюють діяльність розвідувальних органів. Слід зазначити, що доступ до матеріалів цих фондів донедавна був значно обмежений (мали грифи “Таємно” або “Цілком Таємно”), тому у відповідній постановці питання, які розглядаються в дисертації, не були досконало вивчені.

У фонді 1077, оп. 3, спр. 32 “Доклад о пополнении Штабов и о борьбе с военным шпионажем (октябрь-ноябрь 1918 г.)” [36] надаються матеріали, які розкривають загальні основи створення спеціальних органів, призначених для ведення розвідки та контррозвідки на території України; передумови створення відповідних розвідувальних органів для боротьби з іноземними

розвідками та фінансове забезпечення діяльності розвідувальних органів. Ключовими документами, які регламентували діяльність спеціальних органів на той час були “Положение о сухопутной контрразведывательной службе” та “Положение о правах и обязанностях членов контрразведывательной службы по производству расследований”. В них не лише формулюються права і обов’язки розвідників, але й надаються загальні засади та форми діяльності розвідувальних служб на території України.

У справі 45, оп. 1 того ж фонду “Копія інструкції закордонним військовим агентам при представництвах. Листування про зміну штатів військових агентів Української держави (31.05-21.10.1918 р.)” [35] надаються відомості щодо діяльності розвідувальних органів у складі військових агентів, їх помічників та секретарів за кордоном. Розвідувальна діяльність всіх агентів регламентувалась “Інструкцією закордонним військовим агентам при представниках (по частині розвідочної)”, в якій визначались форми, терміни, зміст, напрямки надання інформації від розвідувального органу, діючого за кордоном, до розвідувального відділу, який знаходився на території України. Разом з тим матеріали фонду дозволяють визначити роль та місце агентурної розвідки у забезпеченні національної безпеки України. Крім того, у “Таблицях окладів військових агентів і чинів посольств Української держави” містяться відомості про обсяги фінансового забезпечення агентурної мережі за кордоном.

Ключові матеріали для розуміння діяльності військових формувань Збройних сил України (1917-1921 рр.) та їх структур містяться у справі 28, оп. 2, фонд 1078 “Дислокаційна відомість про бойовий склад частин дієвої армії УНР, схеми їх розташування” [48] та справі 124, оп. 2 “Штати піших частин та документи до них. Доповіді Військового міністра про організацію Армії УНР, схеми і штати її військових частин (20.02-05.05.1920 р.)” [52]. У відповідних справах надаються матеріали про кількість та місця розташування частин і з’єднань Збройних сил України наприкінці 1919 р. –

початку 1920 р. Ряд графічних матеріалів дозволяє визначити тактичні нормативи діяльності протиборчих угруповань (зокрема, армія Махно та Червона Армія) та їх місцезнаходження. Крім того, в інших справах цього фонду надаються матеріали щодо організаційно-штатної структури частин та з'єднань Збройних сил УНР за період від грудня 1918 р. по березень 1921 р.

Низка історичних джерел фондів ЦДАВО свідчить про організацію навчального процесу з підготовки майбутніх військових кадрів для Збройних сил України (“Положення про старшинську стрілецьку школу” від 15 квітня 1919 р.), про створення об'єднаної юнацької військової школи (Проект спільної військової школи, наказ №150 від 8 вересня 1919 р.) та ін. [45, Арк.117-120, 168-176].

Важливо відмітити, що підготовка розвідників здійснювалась також безпосередньо у військах. Відповідно до “Інструкції для навчання в Армії УНР, про проведення розвідки, спостереження і зв'язку” у 1920 р. (фонд 1078, оп.2, спр.209) у військах організовувались спеціальні курси для удосконалення фахового рівня розвідників [54]. Однак через відсутність навчальних посібників для проведення відповідних занять, українське командування було вимушене використовувати спеціальну військову літературу іноземних армій. Так, наприкінці 1920 р. для вивчення організації розвідки, способів та методів бойового застосування розвідувальних органів, основ інформаційно-розвідувальної діяльності в структурних підрозділах ГШ, форм та способів надходження та здобування інформації було перекладено “Наставление по войсковой разведке” з польської мови [54, Арк.5-13].

Деякі матеріали справ “Накази Військової Офіції Української Народної Республіки” [27], “Накази Військової Офіції Центральної Ради. Статут військового контролю Центральної Ради” [29] та “Проекти наказів по Генеральному штабу і штабу дієвої армії УНР ...” [46] дозволили дисертанту з'ясувати воєнно-політичну ситуацію, яка склалась на Україні у 1917-1919 рр.

та здійснити об'єктивний аналіз відродження національних збройних сил та їх роль у становленні державності України.

Практично недослідженими залишилися до цього часу документи про соціальне забезпечення розвідників. Головні з них, які юридично регулювали питання фінансового забезпечення протягом 1918-1919 рр., вдалося виявити у справі 48 (фонд 1078, оп. 2) “Штати штабу Головного отамана військ УНР, Головного управління Генерального штабу, військової академії і шкіл, підготовка командного складу армії УНР (02.01-06.11.1919 р.)” [45] в “Законі про поліпшення стану служачих в дієвій армії УНР” від 7 січня 1919 р.”. В законі містяться положення щодо грошового забезпечення та забезпечення речовим майном військовослужбовців Збройних сил України, зокрема визначається тарифна сітка для оплати праці командного та рядового складу, форми матеріальної допомоги, а також надається перелік пільг для військовослужбовців.

Окрему нішу серед матеріалів архівних джерел займають розвідувальні звіти Збройних сил України (фонд 1077, оп. 5, спр. 12; фонд 1078, оп. 1, спр. 18), які дозволяють простежити воєнно-політичну ситуацію на Україні з грудня 1918 по липень 1919 рр. та отримати уявлення про діяльність воєнної розвідки Збройних сил України [40; 43].

Наступна група джерел - це особисті документи: спогади і щоденники безпосередніх учасників подій, які суб'єктивно висвітлювали та характеризували побачене і пережите. Однак, їх ретельний аналіз та порівняння з іншими джерелами дозволяє більш детально відтворити історичний процес.

Особливу цінність для оцінки функціонування воєнної розвідки Збройних сил України мають матеріали генерала Генерального штабу Збройних сил УНР М.Капустянського про наступ Української армії на Київ і Одесу, які дають можливість ознайомитись з воєнно-політичною обстановкою, яка склалась в другій половині 1919 року на Україні [100].

Матеріали викладені у двох книгах: книга I та II – це джерельна база, до якої увійшли журнали воєнних дій, персональні записи, розвідувальні звіти, більшовицькі радіозвіти та матеріали періодичної преси та відповідні схеми; книга III – аналітичний матеріал, який викладається автором на підставі документів книги I та II щодо причин та наслідків окремих бойових дій Збройних сил УНР, дається оцінка діяльності розвідки на рівні ГШ та окремих з'єднань, а також проблемні питання тилового забезпечення розвідувальних підрозділів.

Іншими генералами ЗС УНР, В.Сальським й П.Шандруком, були зібрані та узагальнені матеріали оперативних документів штабу Збройних сил УНР під час бойових дій у 1920 році [145]. Документи (оперативні накази, розвідувальні звіти) складаються з шести розділів та розміщені хронологічно, що дозволяє визначити тенденції та оцінити перебіг бойових дій. Кожному із шести розділів передують схема і короткий нарис загальної воєнно-політичної ситуації на Україні, після яких надається фактичний опис бойових дій. Саме на підставі цієї роботи дисертантом були зроблені розрахунки тактичних нормативів військових з'єднань та частин Української Народної Республіки під час бойових дій. Тобто теоретичні положення відповідних наказів та звітів були перекладені на сучасні графічні документи, за якими здійснювались розрахунки. Враховуючи те, що матеріали були надруковані без будь-яких змін, це забезпечує їх об'єктивність у проведенні дослідження автором.

Неабияку цінність містять спомини О.Доценка [85], які дають можливість відслідкувати тенденції діяльності ЗС УНР, особливості ведення бойових дій під час зимового походу у 1920 році. При цьому викладений матеріал доповнюється схемами та архівними документами, що дозволяє здійснити аналітичну оцінку подій як з точки зору їх учасника, так і як незалежного експерта.

Історії воєнного мистецтва українського війська 1917-1921 рр. й зокрема воєнної розвідки присвячені статті багатьох видань журналу “За державність”.

В опублікованих працях розглядаються конкретні питання військового будівництва національних збройних сил: методи формування армії, її вишколу, організації, підготовки офіцерських кадрів. Однак найбільшу увагу дослідників привертає аналіз уроків, а також з'ясування причин поразки українських військ у війні з Росією. При цьому більшість істориків вважали головною причиною поразки українських збройних сил недбале ставлення вищого політичного керівництва до потреб військових та недосконале інформаційне забезпечення бойових дій. Крім того, даються висновки й зауваження командирів військових частин Збройних сил України, посадових осіб української влади, окремих розвідників. У статтях наводиться велика кількість прикладів щодо діяльності військових розвідників.

Для повноти дослідження історії воєнної розвідки, форм та методів роботи розвідувальних органів, для визначення критеріїв її діяльності й вироблення рекомендацій щодо підвищення якості функціонування сучасних розвідувальних органів України автором були використані відповідні Закони України “Про Збройні сили України”, “Про оборону України”, “Про розвідувальні органи України”, а також “Про основи національної безпеки України” [90, 91, 93, 96].

1.3. Вибір критеріїв оцінки та обґрунтування методологічних засад історичного дослідження воєнної розвідки України

Для вирішення наукового завдання була розроблена методологія історичного дослідження, насамперед сукупність прийомів та методів, які дозволили вивчити історичну реальність, відокремити історичні факти й трансформувати їх у факти історичної науки для реального відображення тих чи інших подій, процесів та явищ. Історичні методи, як правило, використовувались під час дослідження відповідних перетворень, які відбулись в об'єктах у часі та використовувались у комплексі історичних та загальнонаукових методів [67, С. 150-155].

У подальшому, під час дослідження історичних фактів здійснювалось їх накопичення, узагальнення й систематизація з метою ототожнення від абстрактного до конкретного в історичному пізнанні. Суть методики розкривається впродовж п'яти етапів дослідження.

Перший етап - початковий. На цьому етапі використовуються історичний і логічний, історико-генетичний та історико-ситуаційний методи.

Для розв'язання наукового завдання в роботі комплексно використовуються історичний та логічний методи. Це дозволило в першому випадку визначити прояви окремих історичних процесів, послідовність їх виникнення й перехід від одного стану до іншого, у другому - природу й сутність явищ, їх логічний розвиток. За допомогою цих методів було визначено найбільш відомі й значні події в історії України, які були пов'язані з боротьбою українського народу за незалежність своєї Батьківщини й залишили значний слід у долі українського народу.

Історичний метод – це процес становлення й трансформування об'єкта, під час якого розглядається не тільки відтворення просторової (часової) послідовності розвитку об'єкта, але й об'єктивність діалектики генезису об'єкта впродовж його розвитку.

Логічний метод дозволяє фіксувати окремі історичні події з погляду узагальнення історичного досвіду, відобразити й виділяти їх закономірності [123, С. 160-183]. За допомогою цього методу розглядається процес функціонування воєнної розвідки на різних етапах, тобто, за яких умов, на яких підставах здійснювалась трансформація структури, тактики й організації розвідки.

За допомогою історико-генетичного методу вивчались історичні явища в процесі їхнього розвитку, тобто від зародження до руйнування. За допомогою цього методу був проведений аналіз динаміки історичних процесів та виявлено причинно-наслідкові зв'язки й закономірності історичного розвитку.

У свою чергу, присутність відповідної циклічності в історичних явищах та подіях, повторюваності деяких з них через відповідний період часу дозволила за допомогою історико-ситуаційного методу визначити й вивчити існування історичних об'єктів, а також виявити причинно-наслідкові зв'язки між ними, які сприяли появі цих явищ і подій [123, С. 173].

За допомогою цього методу були визначені характерні для кожного з історичних періодів воєнно-політичні, соціальні й економічні умови. Завдяки цьому вдалося встановити їх питому вагу й вплив на розвиток воєнної розвідки і зробити порівняльний аналіз із сучасними умовами.

Так, вивчення воєнно-політичних умов дозволяє визначити загальні характеристики театру й масштабів бойових дій, взаємовідносини вищого цивільного й військового керівництва в ході підготовки й бойового застосування військових формувань, діяльність військових формувань, місце й роль воєнної розвідки в загальній системі національної безпеки. Визначення соціальних умов надає можливість сформулювати уявлення про ідеологічні й моральні цінності у суспільстві, ставлення мирного населення до національних військових формувань, діяльності військового керівництва, ставлення до розвідників, їх становище серед інших категорій військовослужбовців, підготовку й професійну майстерність. Осмислення економічних умов дозволяє отримати загальне уявлення про стан економіки (промисловості, сільського господарства тощо), її вплив на обороноздатність незалежної України, здатність керівництва якісно використовувати можливості для забезпечення військових формувань й діяльності воєнної розвідки.

Таким чином, перший етап методики дозволяє визначити загальну кількість історичних фактів з історії української воєнної розвідки, на підставі яких детальне вивчення фактів здійснюється на другому етапі методики .

Другий етап - процесний. Кожен історичний факт, подія, явище може бути зрозумілим лише за умов, якщо його розглядати як ланку цілої низки подій, в якій подія (факт, явище) розглядається діалектично в об'єктивних

зв'язках з іншими історичними явищами. Тому на цьому етапі використовується метод виявлення окремих фактів. Він дозволяє визначити, в якому обсязі наукове завдання підтверджується фактами (історичними подіями або бойовими документами).

У кожному з періодів при виявленні фактів головна увага приділяється вивченню бойових і графічних документів (розвідувальних звітів, оперативних наказів, карт, штабних документів, директив, планів), мемуарних творів, спогадів учасників бойових дій.

Під час дослідження графічних документів було використано картографічний метод. Він дозволяє за допомогою засобів наочного зображення фіксувати історичні процеси в просторовому вираженні з відповідною конкретизацією щодо розташування військових частин та з'єднань під час бойових дій. Саме графічні документи дозволяють спростити перехід від конкретного до абстрактного мислення з метою створення нових наукових понять. Однак недолік цього методу полягає в неможливості розкрити певні закономірності історичного процесу й пояснює лише закономірності локального масштабу (смуга наступу з'єднання, побудова похідного порядку тощо) [114, С. 112].

За результатами вивчення графічних та письмових матеріалів зроблені відповідні висновки щодо правдивості опису історичних подій та явищ. У свою чергу, це дозволило:

- чітко відокремити факти-події від загального матеріалу;
- розглянути суб'єктивні й об'єктивні факти у сукупності;
- зіставити факти між собою з метою усунення суперечностей;
- виявити вплив соціально-політичних умов на факти;
- вивчити факти тільки за існуючих у різні часи умов.

Між тим, наявність тільки фактів і матеріалів ще не може бути підставою для виконання наукового завдання. Тому подальше його вирішення здійснюється у ході третього етапу дослідження - системного. На цьому етапі

використовуються історико-системний метод, методи аналізу й синтезу, індукції й дедукції.

Історико-системний метод дозволяє узагальнити системні елементи, які існують у неповторних історичних подіях, явищах, процесах. Для більш глибокого дослідження історії воєнної розвідки кожний історичний період розглядається як окрема система, яка складається з менших історичних відрізків часу (підперіодів) як елементів системи.

За допомогою аналізу здійснюється дослідження окремих сторін, властивостей, складових частин воєнної розвідки. У кожному з історичних періодів виділяються ще більш короткі періоди, які дозволяють розглянути розвиток та функціонування воєнної розвідки залежно від її активності [123, С. 160-183].

Для прикладу розглянемо Запорозьке військо. Перший підперіод (середина й кінець XVI ст.) характеризується появою перших ознак організованого вирішення розвідувальних завдань, формуванням системи розвідувальних органів, структури й форм управління збором розвідувальної інформації. Другий підперіод (початок XVII ст.) характеризується активними бойовими діями козацьких військових формувань. В основу політичних та воєнних рішень покладається інформаційне забезпечення, що, в свою чергу, зумовлює зростання чисельності органів розвідки. Третій підперіод (1648 – 1676 рр.) – розвідка набуває рис виду бойового забезпечення. З 1648 р. з'являються органи й особи, які безпосередньо відповідають за організацію й виконання завдань розвідки; досягається централізація майже всіх розвідувальних дій в масштабі Запорозького війська, яка забезпечує максимальний рівень активності розвідки. У цей період значна увага почала приділятися отриманню інформації із сусідніх країн, створюється й поширюється агентурна мережа, вербується відповідна агентура. З 1665 р. формується й розбудовується система спеціальної розвідувальної підготовки козаків, розвивається розвідувально-диверсійна діяльність. Четвертий (кінець

XVII ст. - початок XVIII ст.) та п'ятий (1734-1775 рр. - період, що досліджується в роботі) підперіоди характеризуються широким використанням та вдосконаленням бойового досвіду розвідувальних дій, бажанням керівництва Січі вирішувати завдання розвідки обмеженими силами.

Тепер щодо Збройних сил України початку XX ст. Перший підперіод (листопад 1917–грудень 1918 рр.) характеризується незначними бойовими діями українських військових формувань, активною роботою штабів щодо планування розвідки, формування розвідувальних підрозділів. Другий підперіод (грудень 1918 – березень 1921 рр.) характеризується широким веденням бойових дій одночасно на декількох фронтах, з поступовою активізацією розвідувальної діяльності.

Для кожного з означених підперіодів визначаються характерні завдання, структура розвідки, організація розвідувального забезпечення й тактика розвідувальних органів. Визначаються переваги, які надаються або не надаються тому чи іншому виду розвідки (наприклад, агентурній або військовій), характерні недоліки під час збору розвідувальних відомостей, якість застосування сил (засобів) розвідки для виконання розвідувальних завдань, організація й ведення інформаційно-аналітичної роботи.

За допомогою синтезу порівнюється й встановлюється зв'язок між фактами й поєднуються отримані результати для різних підперіодів за напрямками дослідження. Перший - завдання й структура розвідки, другий - організація розвідувальної діяльності, третій - тактика розвідувальних органів.

Дедуктивний метод дозволяє здійснювати перехід від загальних положень відповідного факту до окремих його частин (аспектів). За допомогою дедукції здійснюється застосування будь-якого загального положення до окремого факту. Як правило, дедуктивний метод використовується під час обґрунтування висунутих гіпотез.

Індуктивний метод - це логічний прийом виведення загальних суджень на основі низки окремих спостережень. Він дозволяє робити різноманітні судження, гіпотези, припущення, які в подальшому можуть перевірятись та обґрунтовуватись. Як правило, індуктивний метод використовувався під час накопичення матеріалу, а дедуктивний - у пізнавальному процесі теоретичного характеру [172, С. 136].

Після системного етапу в роботі зроблені різноманітні припущення, які, на нашу думку, могли б являти собою певний інтерес для сучасної воєнної розвідки.

Четвертий етап – підсумковий. На цьому етапі використовуються метод узагальнення, історико-типологічний та історико-порівняльний методи.

За допомогою узагальнення поєднуються напрямки дослідження (чисельність органів розвідки, площа ведення розвідки, її організація тощо) об'єднуються окремі події, які не були пов'язані між собою історично, але мали спільну основу. Узагальнення дозволяє об'єднати велику кількість прикладів з історії української воєнної розвідки: за часом, типом й застосуванням, а, крім того, виявити перевагу застосування різних способів ведення розвідки.

Історико-типологічний метод дозволяє виявити загальні риси в просторових групах історичних подій і явищах та виділити низку однорідних умов у безперервно-часовому процесі їх розвитку. Він дозволяє систематизувати й упорядкувати об'єкти за властивими їм загальними ознаками, типами, формами та ін. За допомогою пояснення робляться висновки стосовно ведення розвідки, її організації й професійної підготовки розвідників [72, С. 160-183].

Історико-порівняльний метод надає можливість провести порівняння умов розвитку воєнної розвідки та її завдань; розглянути трансформацію структури розвідки, організацію розвідувального забезпечення, способів ведення розвідки; порівняти комплекти сил розвідки та їх можливості.

Крім того, для оцінки діяльності розвідувальних органів Запорозького війська (1734-1775 рр.) та Збройних сил України (1919-1921 рр.) у ході виконання завдань розвідки були використані сучасні тактичні розрахунки для оцінки можливостей сил та засобів розвідки [57, 70]. За критерій визначення ефективності було взято чисельність викритих об'єктів противника розвідувальними органами Запорозького війська (1734-1775 рр.) та Збройних сил України (1919-1921 рр.). Відповідна методика складається із 6 блоків та графічно показана в додатках А.1.1-А.1.2. Результати оцінки діяльності сил розвідки розраховуються на електронно-обчислювальній техніці.

Блок 1. Визначення кількості розвідувальних органів своїх військ.

У цьому блоці визначається структура військових формувань, зокрема частин та з'єднань, для яких будуть проводитись математичні розрахунки; склад розвідувальних підрозділів, їх структура та можливість створення розвідувальних органів для виконання завдань розвідки.

Блок 2. Визначення структури військових частин (з'єднань) противника.

У цьому блоці визначається структура військ противника, об'єкти розвідки, характер бойових дій, кількість та щільність розташування об'єктів противника на місцевості.

Блок 3. Визначення вихідних даних для розрахунку можливостей розвідувальних органів.

У цьому блоці визначаються можливості різних типів розвідувальних органів. Залежно від типу розвідувального органу визначається його швидкість (V), час (t), глибина (R), ширина (H) та загальна площа (S_d) ведення розвідки [70, С.82].

Блок 4. Визначення ймовірності викриття об'єктів противника розвідувальними органами.

У цьому блоці розраховується ймовірність викриття об'єктів противника розвідувальними органами різного типу. Вважається, що під час ведення розвідки кожний із розвідувальних органів буде намагатись виявити якомога

більше об'єктів противника на визначеній території (або в зоні відповідальності) за одиницю часу. Тобто, розвідорган, під час виконання поставлених завдань, повинен переглянути (розвідати) максимально можливу територію, на якій знаходяться (або можуть знаходитись) об'єкти противника. При цьому об'єкти противника, які знаходяться на визначеній території, можуть бути виявлені з деякою ймовірністю P ($P < 1$). Ймовірність викриття одного об'єкта противника одним пересувним розвідувальним органом розраховується за формулою:

$$P_{\Pi} = 1 - e^{-\frac{2R \times V \times t}{S_d}} \quad (1.1)$$

Ймовірність викриття одного об'єкта противника одним стаціонарним розвідувальним органом розраховується за формулою:

$$P_c = 1 - e^{-\frac{2R \times t}{S_d}} \quad (1.2)$$

де P_{Π} , P_c - ймовірність викриття об'єкта противника розвідувальним органом пересувного та стаціонарного типу;

e - основа натурального логарифма (2,72);

R - глибина ведення розвідки (дальність спостереження);

V - швидкість ведення розвідки;

t - час ведення розвідки;

S_d - загальна площа ведення розвідки, на якій може діяти розвідувальний орган [70, С.82-84, С.145-146].

Слід врахувати, що під час ведення розвідки стаціонарними розвідувальними органами деяка частина визначеної території або сектори спостереження можуть дублюватись (перекриватись) іншими однотипними органами. За таких умов розраховується щільність (кількість) стаціонарних розвідувальних органів на одному кілометрі фронту:

$$T = N_c / F \quad (1.3)$$

де T - кількість стаціонарних розвідувальних органів на 1 км фронту;

N_c - кількість стаціонарних розвідувальних органів одного типу;

F - ширина фронту, на якій розташовані стаціонарні розвідувальні органи [70, С.70].

У подальшому розраховується ймовірність виявлення об'єкта противника при одночасному застосуванні існуючих розвідорганів одного типу:

$$P_{\Pi}^i = 1 - (1 - P_{\Pi})^{N_{\Pi}} \quad (1.4)$$

$$P_c^i = 1 - (1 - P_c)^T \quad (1.5)$$

де P_{Π}^i - ймовірність викриття об'єкта противника групою однотипних пересувних розвідувальних органів;

P_c^i - ймовірність викриття об'єкта противника групою однотипних стаціонарних розвідувальних органів;

N_{Π} - кількість пересувних розвідувальних органів одного типу [70, С.58-62].

Якщо ж ймовірність викриття об'єкта противника з урахуванням щільності стаціонарних органів буде меншою ніж ймовірність викриття об'єкта одним розвідорганом - у подальших розрахунках кількість стаціонарних розвідувальних органів на 1 км фронту не слід враховувати.

Разом з тим існують певні особливості у виконанні завдань розвідки пересувними розвідорганами, які через об'єктивні причини не зможуть за короткий час спостерігати велику площу та виконати поставлене завдання. Це залежить від швидкості розвідоргану, його можливостей щодо глибини спостереження, площі та часу ведення розвідки. Тобто, за визначений час розвідувальний орган може переглянути лише середньоарифметичну площу S_p , яка розраховується таким чином: відстань, що пройдена за одиницю часу помножується на смугу ведення розвідки розвідувальним органом ($V \times t \times H$). Водночас, на цій площі розвідорган зможе виявити об'єкт противника (якщо він там знаходиться) з ймовірністю P_{Π}^i (1.4). Таким чином, ймовірність виконання завдань розвідки одним розвідорганом з урахуванням розвіданої

площі за одиницю часу, розраховується як відношення середньоарифметичної площі дії органу розвідки за одиницю часу до загальної площі розвідки:

$$P_{\text{пр}}^i = \frac{S_p}{S_d} P_{\text{п}}^i \quad (1.6)$$

де $P_{\text{пр}}^i$ – ймовірність виконання завдань з виявлення органів противника розвідорганами у визначеному районі за одиницю часу.

У разі діяльності декількох розвідувальних органів на одній площі, передбачається можливість виключення дублювання окремого сектора території розвідорганами, тобто їх маршрути пересування не будуть перетинатись двічі [70, С.146].

Блок 5. Визначення математичного очікування кількості викритих об'єктів противника розвідувальними органами.

У цьому блоці, на підставі попередніх результатів, здійснюється розрахунок математичного очікування кількості об'єктів противника M , які викриваються розвідувальними органами різного типу. На визначеній території може знаходитись певна кількість об'єктів противника за умов, що об'єкти противника рівномірно розташовані на цій території. Тому для кожного типу розвідорганів було визначено об'єкти, які необхідно виявити. Відповідні розрахунки здійснюються за такими формулами:

$$M_c = \left(\sum_{i=1}^{n(i)} P_c^i X_i + \sum_{j=1}^{n(j)} P_c^j X_j + \sum_{k=1}^{n(k)} P_c^k X_k + \dots \right) \quad (1.7)$$

$$M_{\text{пр}} = \left(\sum_{i=1}^{n(i)} P_{\text{пр}}^i X_i + \sum_{j=1}^{n(j)} P_{\text{пр}}^j X_j + \sum_{k=1}^{n(k)} P_{\text{пр}}^k X_k + \dots \right) \quad (1.8)$$

де M_c - математичне очікування кількості викритих об'єктів противника стаціонарними розвідувальними органами;

$M_{\text{пр}}$ - математичне очікування кількості викритих об'єктів противника пересувними розвідувальними органами;

де X_i, X_j, X_k – об'єкти розвідки для розвідувальних органів різного типу;

n - кількість типів розвідувальних органів;

i, j, k - кількість розвідувальних органів різних типів [57, С.205-210].

Блок 6. Визначення відсотка викритих розвідкою об'єктів противника.

У цьому блоці на підставі формул (1.7) та (1.8) розраховується відсоток викритих об'єктів противника розвідувальними органами від загальної їх кількості:

$$N_o = \frac{M_c + M_{пр}}{X_{заг}} 100\% \quad (1.9)$$

де $X_{заг}$ – загальна кількість об'єктів противника;

N_o – відсоток викритих розвідкою об'єктів противника.

Після проведення четвертого етапу дослідження у дисертації була сформульована гіпотеза-припущення щодо практичного застосування досвіду для сучасних Збройних Сил України, зокрема, розробка нових форм, способів ведення розвідки та шляхів удосконалення управління силами й засобами розвідки. У подальшому визначена гіпотеза проходить експериментальне дослідження, остаточно формулюється та виноситься на захист.

П'ятий етап – заключний. На основі використаних методів і сформульованих наукових гіпотез визначаються основні уроки з історії розвідки національних воєнних формувань. Розробляються й пропонуються обґрунтовані практичні рекомендації щодо вдосконалення структури розвідки, її організації, способів бойового застосування розвідувальних частин тощо.

Таким чином, аналіз джерельної бази дисертації показав, що вона є достатньо широкою для створення комплексного дослідження з історії національних спецслужб. Разом з тим оцінка історіографічних матеріалів надає можливість стверджувати, що розвідувальна діяльність періодів Нової Запорозької Січі та Української революції була вивчена недостатньо. При

цьому, на сьогодні ані в українській, а тим паче в зарубіжній науці відсутні комплексні дослідження з практичного використання національного історичного розвідувального досвіду для сучасних Збройних Сил України.

РОЗДІЛ 2

РОЗВІДУВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗАПОРОЗЬКОГО ВІЙСЬКА ЧАСІВ НОВОЇ СІЧІ (1734-1775 РР.)

2.1. Умови відновлення розвідувально-інформаційного забезпечення у Запорозькому війську Нової Січі

Відродження Запорозької Січі на півдні України у 30-ті рр. XVIII століття було результатом впровадження російським урядом заходів щодо забезпечення національної безпеки власних кордонів від зовнішньої агресії, в першу чергу для охорони Української лінії¹ від турецько-татарських нападів. Переговори щодо перспектив повернення запорожців в Україну (більша частина знаходилась на службі турецького хана Каплан-Герая в Криму) були розпочаті графом Й.Вейсбахом у другій половині 1731 р. та велись протягом наступних двох років. Водночас, загострення внутрішньополітичної кризи в Польщі у боротьбі за владу прискорило повернення запорожців на Україну [155, Ч.2, С. 44-46].

¹ Проектом передбачалось будівництво укріплених районів на російському південному кордоні від р. Дніпро до р. Північний Донець. Наказом від 25 червня 1731 року російська імператриця Анна Іоанівна дозволила розпочати будівництво, відповідальність за яке було покладено на графа Й.Вейсбаха [160, С. 1381].

Намагання Станіслава Лещінського взяти владу в свої руки після смерті Августа II без належної підтримки як усередині країни, так і за її межами, змусило його прихильників (серед яких був Пилип Орлик) звернутись до турецького хана та запорозьких козаків надати військову допомогу. Тим часом, уряд Росії, який підтримував Августа II, надсилає військову допомогу його сину для боротьби за владу і водночас інформує запорозьке командування про можливість переходу запорожців на службу російській імператриці. Так, у листі графа Й.Вейсбаха (від 21 грудня 1733 р.) надається порада запорожцям щодо початку підготовки війська начебто для надання допомоги С.Лещінському, а у разі наполягання турків підтримати Лещінського – перейти Дніпро, знищити татарські караули, зайняти колишні володіння запорожців та відновити свою діяльність на місці Нової Січі [155, Ч.2, С. 47-49].

Після того як запорожці відмовились виконувати накази турецького хана, 31 серпня 1733 р. вони отримали від російської імператриці “Трамоту о прошенни принять подданство Запорожцами”. Однак через певні обставини (запорожці вагались з прийняттям остаточного рішення) лише в березні наступного року козаки почали організований перехід з Олешківської Січі до річок Подільна та Сисіна (біля села Покровського) для заснування Нової (Підпільненської) Січі. У подальшому, 7 вересня 1734 р. в м. Біла Церква 153 запорожці на чолі з кошовим отаманом І.Мілашевичем (7115 козаків знаходились на території Січі) прийняли присягу на вірність російській імператриці [155, Ч.2, С. 49].

Не останню роль у відродженні Запорозької Січі відіграла зацікавленість Росії у використанні багатолітнього козацького досвіду з організації та ведення розвідувальної діяльності у власних інтересах. Підтвердження цієї думки можна знайти в матеріалах А.Скальковського у розділі “Секреты Коша Запорожского”. В них мова йде про те, що незважаючи на діяльність російських дипломатичних представників, консулів та власних агентів за

кордоном щодо отримання розвідувальних відомостей, особливо з південних країн, інформація, що отримувалась на початку XVIII ст., не завжди відповідала тогочасним вимогам національної безпеки Російської імперії. При цьому вирішити цю проблему вдалося лише силами запорозьких козаків після відродження Січі [155, Ч.2, С. 239-240]. Підтвердження зацікавленості Росії до можливостей козацької розвідки в інтересах власної національної безпеки можна знайти в указах російської імператриці за 1753 рік [18].

Вивчення історичного матеріалу дає можливість стверджувати про те, що запорозькі козаки зуміли не тільки зберегти національні традиції воєнного мистецтва своїх дідів та прадідів після зруйнування Січі в 1709 р., а й удосконалити та передати цей досвід своїм нащадкам. Підтвердженням цього є створення у 1734 р. органів управління запорозькими “вольностями” та організаційно-штатної структури Запорозького війська зразка кінця XVII – початку XVIII ст. [101, С.132-134]. Після цього на території Січі завжди знаходилась найбільш боєздатна частина Запорозького війська, яка була призначена для негайного реагування на можливі зміни воєнно-політичної обстановки навколо Запорожжя, у тому числі й для нейтралізації осередків військової агресії [17, Арк. 2-5; 19]. У випадку загострення воєнно-політичної ситуації довкола Запорожжя або Росії командування Запорозького війська було вимушено нарощувати свої сили та проводити мобілізацію місцевого населення.

Узимку, коли ймовірність здійснення агресії була досить малою, на території Січі знаходилось 2000-3000 осіб, які в основному забезпечували захист всіх об'єктів Запорозької Січі й вели розвідку [79, С. 280-281].

З метою упередження та виключення несподіваних нападів противника як із суші, так із моря, керівництво Січі за короткий час відновило мережу інформаційного забезпечення. Головними завданнями цієї мережі було здійснення збору відомостей щодо діяльності військ противника та виявлення ознак зовнішніх загроз для Запорожжя. В мирний час це досягалось веденням

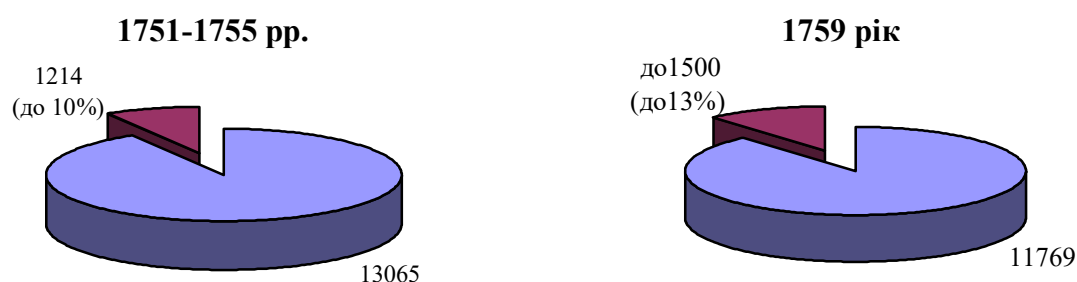
розвідки силами агентурної розвідки й силами бойового чергування (силами прикордонної охорони), у воєнний час – органами агентурної розвідки, прикордонними силами та спеціально створеними органами зі складу штатних підрозділів [1; 9]. Так, з метою уточнення розвідувальних даних про дислокацію військ противника 3 жовтня 1756 р. до Криму було відправлено чотирьох запорозьких козаків. Шляхом власного спостереження та опитування місцевих мешканців ними було виявлено, що військо противника здійснило марш в напрямку м. Очаків - р. Тілігул і далі до польських кордонів. При цьому чисельність та озброєння війська їм виявити не вдалося [155, Ч.2, С.251-252].

Від воєнно-політичної обстановки в суміжних країнах залежала активність козацької розвідки та її чисельність. Наприклад, на початку 50-х років XVIII ст. кількість козаків, які здійснювали охорону та розвідку на кордонах Запорожжя порівняно з попередніми роками складала всього 773 особи [16, Арк. 20]. Із загостренням російсько-турецьких відносин наприкінці 60-х років (станом на 4 вересня 1769 р.) чисельність запорозьких козаків, які забезпечували охорону власних кордонів на південному напрямку складала 1274 особи [155, Ч.1, С. 76].

Саме в цей період на Січі загострилися соціальні протиріччя між простими козаками та військовою старшиною, які 26 грудня 1768 р. переросли у повстання проти кошового отамана П.Калнишевського. Події на Січі спонукали уряд Росії замислитись над подальшою долею запорожців та розпочати будівництво нових укріплень на півдні України між річками Дніпром та Бердою у 1770 році. Після закінчення будівництва Запорозька Січ повинна була стати внутрішньою територією Росії та втрачала своє колишнє призначення військового форпосту. До того ж, допомога та участь запорозьких козаків у селянській війні наприкінці 1760 - початку 1770 рр. під керівництвом О.Пугачова сприяла тому, що російський уряд, враховуючи наявність прихованої загрози від Запорозької Січі, вимушений був

переглянути доцільність подальшого існування військового осередку козаків. Однак, залежність російського уряду від військової допомоги запорожців у війні з Туреччиною відклала вирішення питання щодо майбутнього Січі до закінчення воєнної кампанії [60, С.247-248; 98, С. 392-393]. У подальшому, 3 липня 1775 року, був виданий Маніфест Катерини II про знищення Запорозької Січі. 5 липня 1775 року війська царського генерал-поручика П.А.Текелі, які нараховували 8 кавалерійських полків, 20 гусарських та 17 пікінерних ескадронів, 10 піхотних полків, 13 донських козачих полків, повертаючись із турецького фронту, оточили Запорозьку Січ та примусили запорожців скласти зброю. 5 серпня того ж року генерал П.Текелі повідомив російський уряд про зайняття військами Січі та роззброєння козацького війська [62, С. 248-253; 155, Ч.2, С. 185, 201]. В результаті чого землі Запорозької Січі увійшли до складу Новоросійської та Азовської губерній, які були об'єднані в Єкатеринославське намісництво. Управління цим краєм було передано князю Г.Потьомкіну. Частина запорожців покинула Січ та поселилась на річці Дунай, заснувавши Задунайську Січ, частина перейшла служити до російської армії [98, С. 394].

В аспекті досліджуваної проблеми є всі підстави стверджувати, що на визначення чисельного складу сил розвідки Запорозького війська завжди впливала наявність зовнішньої загрози. Проведені розрахунки показали, що питома вага розвідувального компонента² в Запорозькому війську складала 10-13% від його загальної чисельності (Рис. 2.1).

² До розвідувального компонента входять сили прикордонної охорони, які виконували завдання розвідки та козаки Пластунівського куреня (прим. – Т.С.).

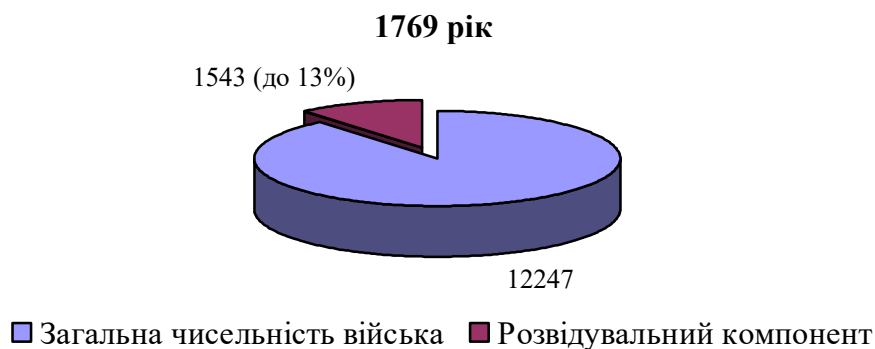

Рис. 2.1. Питома вага розвідувального компонента Запорозького війська

Відсутність значних розбіжностей у визначенні питомої ваги розвідувальних компонентів свідчить про існування протягом тривало часу в Запорозькому війську необхідної кількості осіб, які залучались до виконання завдань розвідки. Відповідно до цього, з урахуванням чисельності Запорозького війська у 1734, 1762, 1767 роках [155, Ч.1, С. 74; Ч.2, С. 238] та питомої ваги у 10-13%, дисертантом були проведені оціночні розрахунки розвідувальних компонентів, які показані на рис. 2.2.

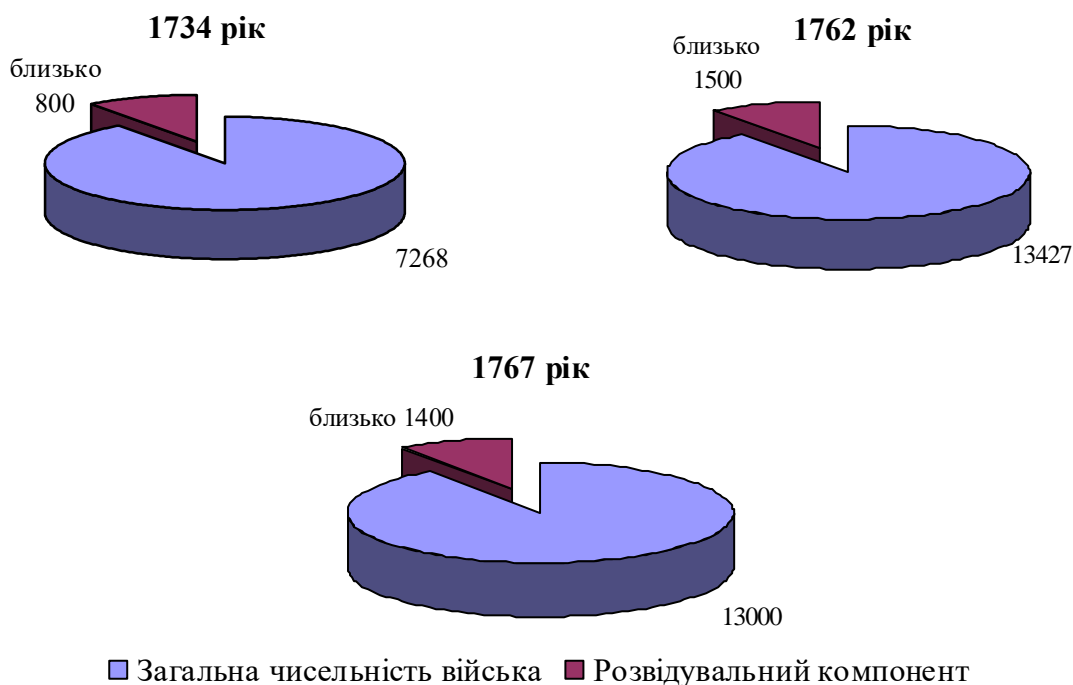

Рис. 2.2. Розрахункова питома вага розвідувального компонента Запорозького війська

Оцінка завдань та вимог, які покладались на Запорозьке військо та його розвідку, а також порівняльний аналіз останньої із сучасними вимогами дозволили дисертанту зробити припущення щодо ведення козаками стратегічної, оперативної та тактичної розвідки. Стратегічна розвідка проводилась в мирний час силами агентурної розвідки, як правило, в інтересах національної безпеки Росії. Тобто, здобування інформації відбувалось з метою вивчення політичного, економічного, соціального та воєнного становища в суміжних країнах. Оперативна розвідка здійснювалась переважно для визначення заходів щодо бойового застосування головних сил Запорозького війська або Російської армії та їх підготовки до відбиття агресії. При цьому необхідна інформація збиралась не тільки власними силами але й за допомогою інших джерел. Так, за попередньою інформацією, яку мало керівництво Січі, очікувався напад турецького війська на запорозькі землі. В результаті проведення спеціальних заходів розвідки щодо іноземного торговця Магомета-Карі (прибув до Січі в листопаді 1755 р. для ведення торгівлі) були виявлені відомості, які дозволили прояснити ситуацію. Зокрема, стало відомо, що в Туреччині наприкінці жовтня прийшов до влади новий хан - Абді (Халім)-Гірей, який до цього займався врегулюванням внутрішніх протиріч в країні та не планував похід на Запорожжя. В той же час, кримські татари, які не були приведені до присяги новому турецькому хану, планували здійснити напади на прикордонні запорозькі землі, а також пограбувати деяких українських та російських торговців. На цій підставі керівництво Запорозької Січі наказало привести військо у підвищений ступінь бойової готовності для упередження й відбиття можливих татарських нападів [155, Ч.2, С. 250].

Тактична розвідка проводилась під час бойових дій та набула багатого досвіду у російсько-турецьких війнах 1735-1739 рр. та 1768-1774 рр., російсько-шведській війні 1741-1743 рр., під час Семилітньої війни у 1756-1763 рр., а також в інших кампаніях у складі російської армії. Під час розвідки козаки постійно оновлювали та поповнювали відомості про сили противника

(розташування, чисельність, джерела постачання), його тактику та озброєння, місцеву інфраструктуру (морські порти, фортеці тощо) [148, С. 77].

Залежно від поставлених завдань, їх вирішення здійснювалось силами військової, спеціальної та агентурної розвідок.

Військова розвідка проводилася в інтересах забезпечення якісного захисту кордонів Січі, успішного ведення бойових дій, а також організованого здійснення походів. При цьому не виключалася можливість посилення уваги козацької розвідки до маршрутів переміщень татарських військ [98, С. 164-165].

Спеціальна розвідка організовувалася й проводилася в період загрози воєнних дій і в ході їх проведення спеціально підготовленими для розвідки підрозділами пластунів та досвідчених козаків. Основною метою спеціальної розвідки було отримання інформації про противника шляхом проведення проти нього різних спеціальних розвідувальних заходів, зокрема розвідувально-диверсійних дій. Так, з метою виявлення розвідувальних ознак підготовки турецького війська до війни, керівництво Запорозької Січі відправило 15 травня 1755 року в район м. Бахчисарай двох козаків, які знали татарську мову. Розвідкою було виявлено в районі м. Бахчисарай розташування близько 20 тисяч татарського та турецького війська, однак їх намірів визначити не вдалося. Водночас, за повідомленням агентурних джерел, стало відомо про негативне ставлення воєнно-політичного керівництва Туреччини до будівництва Росією нового населеного пункту. При цьому, якщо російським урядом буде відмовлено туркам у відбудові міста Азов, не виключалось, що восени того ж року турецьке військо виступить з війною. За повідомленням місцевого жителя Перекопа (можливо також агента-інформатора), для посилення військового угруповання “идут четыре курени Янычар: один курень до Перекопа, другой в Очаков, а два в Бендеры для предосторожности” [155, Ч.2, С. 248-249].

Агентурна розвідка здійснювалася в інтересах збору відомостей про ситуацію довкола Запорозжя з метою своєчасного вжиття заходів для захисту власних кордонів. Так, за завданням гетьмана К.Розумовського від 14 січня 1755 року з метою уточнення внутрішньополітичної ситуації в Туреччині та курсу зовнішньої політики нового турецького султана Османа III (час правління - 1755-1757 рр.) керівництву Запорозької Січі було поставлено завдання щодо організації агентурної розвідки для здобуття необхідних відомостей. На цій підставі керівництвом Запорозької Січі було прийнято рішення щодо відправлення двох козаків Василя Похили та Микити Зубенка з Корсунського куреня під виглядом торговців хутовими виробами для виконання розвідувального завдання [155, Ч.2, С. 241].

Вивчення досліджуваної проблеми надає можливість стверджувати, що в Запорозькому війську існував підрозділ, особовий склад якого виконував спеціальні завдання розвідки - це Пластунівський курінь. Відсутність штатних розвідувальних підрозділів й органів управління їх діяльністю сприяла тому, що завдання розвідки виконувалися також найбільш підготовленими, досвідченими козаками, якими комплектувалися розвідувальні органи. В результаті чого структура воєнної розвідки Запорозького війська не мала чітких форм і ознак. Разом з тим аналіз виконання функціональних обов'язків козаками різних рівнів, насамперед осавула, писаря й товмача³, свідчить про те, що вони за своїми посадами могли залучатись, прямо чи опосередковано, до організації розвідувального забезпечення. Виходячи з цього, козаки за посадами були умовно розподілені дисертантом по відповідних органах. За основу при визначенні структури воєнної розвідки Запорозького війська були взяті органи управління розвідкою, органи обробки інформації, органи добування розвідувальної інформації. До органів управління розвідкою був

³ Військовий осавул (за вказівками кошового отамана) міг здійснювати контроль за організацією та веденням розвідки на кордонах Запорозжя. Військовий писар та товмач, володіючи іноземними мовами, могли здійснювати збір розвідувальної інформації від іноземних джерел та доповідати її відповідним керівникам [106, С. 92-93].

віднесений керівний склад Запорозького війська (не нижче куреня), військова старшина, товмач та осавули; до органів обробки інформації були віднесені писарі (узагальнення відомостей), осавули (обробка інформації, яка надходила безпосередньо від розвідувальних органів) та товмачі (поточний аналіз інформації); до органів добування розвідувальної інформації (розвідувальні органи та агенти за кордоном). Схематично відповідна структура розвідки Запорозького війська показана на рисунку 2.3.

З огляду на існуючу структуру розвідки Запорозького війська, слід зазначити, що вона не в повній мірі відповідала вимогам розвідувально-інформаційного забезпечення вищого керівництва Січі. Зокрема, відсутність дієвого аналітичного органу, який зосереджувався на одній особі - товмачі або писарі, не дозволяла запорозьким козакам робити глибокі висновки з розвитку воєнно-політичної обстановки довкола Запорожжя. Крім того, поєднання посадових обов'язків козаками із виконанням окремих завдань розвідки могло негативно впливати на організацію розвідки та ефективне використання її можливостей в національних інтересах.

Під час дослідження, із врахуванням досвіду козаків XVII ст., дисертантом були визначені розвідувальні органи, які могли створюватись для виконання завдань розвідки. Такими органами для ведення військової розвідки були:

розвідувальний загін (РЗ). Призначався для здобування розвідувальних відомостей на напрямках дій головних сил під час здійснення походу⁴. РЗ створювався чисельністю до 100 осіб та діяв на відстані від 6 до 15 км попереду основних сил;

розвідувальний роз'їзд (РР). Призначався для ведення розвідки на кордонах запорозьких земель та під час походу. Під час походу роз'їзди висилались від головних сил або діяли від розвідувального загону на відстані до 6 км. Склад роз'їзду - від 5 до 10 осіб;

роз'їзні козаки (РК). Призначались для безпосереднього огляду місцевості й окремих об'єктів. Висилались від розвідувального роз'їзду й діяли на відстані до 1 км. Склад - від 1 до 3 осіб;

⁴ Похід - організоване пересування (виступ) бойових підрозділів Запорозького війська напередодні або під час бойових дій [121, С. 266-268].

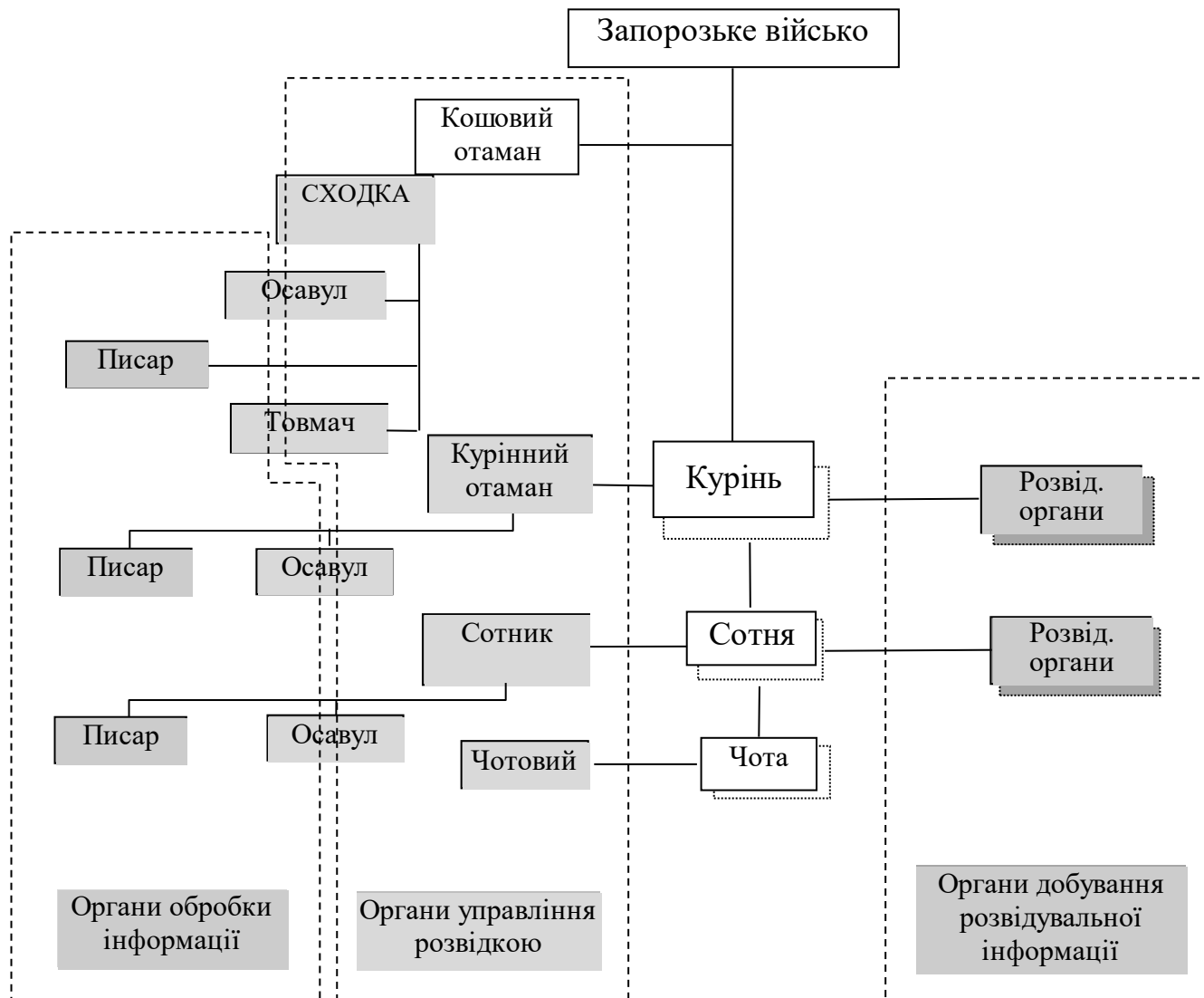

Рис. 2.3. Структура розвідки Запорозького війська

бекети (спостережні пости). Розташовувались уздовж південного кордону Запорозжя та призначались для ведення спостереження, своєчасного виявлення військ противника й оповіщення свого командування та місцевого населення. Склад бекету - 2-3 особи.

Для ведення спеціальної розвідки могли призначатись:

команди пластунів. Вони здійснювали розвідувально-диверсійну діяльність в тилу противника й на маршрутах висування його головних сил. Такі команди висилались для ведення розвідки у тил противника за декілька днів до виступу Запорозького війська в похід. Склад команд нараховував від 3 до 10 осіб;

групи для проведення нальоту. Складались із штатних піхотних, кінних підрозділів або діяли в складі розвідувального органу. Склад групи - від рою до півсотні;

групи для проведення засідки. Створювались із діючих розвідувальних органів (розвідувальних загонів, розвідувальних роз'їздів). У деяких випадках могли створюватись із штатних піхотних або кінних підрозділів.

групи для проведення вилазки. Створювались зі складу штатних піхотних або кінних підрозділів (найбільш досвідчені й підготовлені козаки). Склад групи - від рою до чоти. Усі групи могли посилюватись пластунами для здійснення диверсій та підвищення якості ведення розвідки.

"могили"⁵ - прототип сучасних "секретів", завданнями яких було ведення розвідки на вірогідних напрямках появи військ противника, при виявленні якого сповіщалося місцеве населення й козацькі військові підрозділи. Склад "могили" - 2-3 особи.

Для ведення агентурної розвідки призначались секретні роз'їзди або агенти, які діяли на території противника або в стані його військ.

⁵ "Могила" - являла собою земляний насип, обнесений з усіх сторін валами, в центрі якого зверху знаходилась гармата. Поруч з нею споруджувалось підземне укриття, яке було житлом для козаків. Усі "могили" були ретельно замасковані під фон місцевості, що дозволяло козакам вести безперервне, приховане спостереження [173, С. 4-6].

Слід зазначити, що органи агентурної розвідки знаходились у підпорядкуванні кошового отамана й відповідних осіб, які залучались до організації розвідувальної діяльності, а органи військової розвідки підпорядковувались своїм безпосереднім командирам.

Результати дослідження дозволяють зробити висновок, що для отримання різноманітної інформації, яка торкалась національної безпеки Запорозжя та Росії, керівництво Січі було вимушено відновити не діючу з 1709 року систему збору й обробки розвідувальних відомостей. При цьому ця система розвідки була досить гнучкою й якісно функціонувала як у мирний, так і у воєнний час.

2.2. Основи організації та планування розвідки

Вивчення дисертантом архівних та практичних матеріалів дозволяє стверджувати, що створення розвідувальної системи було започатковано козаками ще у XVI ст. з метою упередження нападів татар. Для цього вживались заходи щодо організації отримання відомостей про дії татар ще до моменту їх появи на кордонах Запорозжя [86, С. 15-29; 175, С. 218]. У структурі Запорозького війська з'являються особи й органи, які почали безпосередньо відповідати за організацію й виконання завдань розвідки, що забезпечувало максимальний ступінь таємності ведення розвідки. Також мала місце практика формування пакета завдань для розвідувальних органів та козацьких поселень, розташованих уздовж кордонів Запорозжя.

З урахуванням вищесказаного важливо відмітити, що організація й загальне керівництво розвідувальною діяльністю здійснювалось на "Сходці". На ній була присутня обмежена кількість козаків: вищий керівний склад Запорозького війська й окремі запорожці: "... а ежели о походах, разъездах или о другом каком нужном деле старшина и атаманы не похотят для онаго дабы Раду собирать, то всегда оная публикується у Кошевого ... и называется сходка, а не Рада" [150, С. 20]. Тобто цілком ймовірно, що на "Сходці"

приймались рішення щодо розробки заходів та прийняття рішення на застосування Запорозького війська у разі загострення воєнно-політичної ситуації довкола Запорожжя. Необхідно відмітити, що організація розвідувальних заходів в інтересах застосування військової сили здійснювалось на підставі існуючих розвідувальних відомостей. Крім того, український історик Д.Яворницький в своїх працях також звертає увагу на те, що на відміну від загальної Військової Ради (на якій були присутні майже всі козаки), для вирішення секретних питань окремо збиралась “Сходка” [181, С. 218]. Це також може бути підтвердженням думки про те, що на ній розглядались питання національної безпеки. При цьому деталізація розвідувальних завдань та визначення виконавців могла проводитись в куренях та паланках.

Підтвердження того, що на “Сходці” розглядались питання організації стратегічної розвідки можна знайти в архівних матеріалах, зокрема у листі гетьмана М.Скоропадського (від 13 вересня 1753 р.) до К.Розумовського. В листі йдеться мова про те, що на запорозькій нараді була розглянута пропозиція щодо організації агентурної розвідки: “... нарочных надежных людей под приличным предлогом отправить для проведывания о неприятельских обращениях к Кошу в Крымскую и Польскую области” [17, Арк. 130-132].

Аналіз історичних матеріалів дає можливість стверджувати, що у плануванні розвідки безпосередньо брали участь військовий писар, військовий осавул та військовий товмач. Разом з тим, враховуючи широке коло обов’язків цих посадових осіб, вони здійснювали тільки загальну організацію й планування заходів розвідки й контррозвідки. Зокрема, військовий осавул займався організацією й управлінням розвідувальною діяльністю козацьких загонів на кордоні Запорожжя. Спільно з військовим довбишем⁶ він

⁶ Довбиш – посадова особа, в обов’язки якої входило проведення інспекції в паланках у разі затримки податків, організація мобілізаційних заходів та супроводження злочинців до Січі [117, С. 94].

здійснював взаємне інформування керівництва Січі про діяльність іноземців на території Запорозжя. На підставі інформації, яка надходила від різних джерел, організовувалось приховане спостереження за ними. Військовий писар збирав розвідувальні відомості від різних джерел. Знаючи декілька мов, перекладав найбільш цікаву інформацію, яка надходила від іноземців, опрацьовував її, аналізував та доповідав отримані дані кошовому отаману [117, С. 89-94].

Цілком ймовірно, що для виконання завдань розвідки в Запорозькому війську були введенні ще в XVII ст. посади товмачів (перекладачів). Відповідна мовна підготовка дозволяла товмачам переглядати майже всі іноземні документи, які надходили до Запорозької Січі та виконувати розвідувальні завдання в іноземних країнах. Підтвердження цьому можна знайти в листах гетьмана Скоропадського до К.Розумовського. В них, зокрема, йдеться мова про наявність інформації щодо можливостей татарських нападів найближчим часом з метою пограбування (лист гетьмана Скоропадського від 6 червня 1753 р.). Ця інформація була отримана від іноземця (можливо агента, який працював в інтересах Запорозжя – прим. Т.С.) через товмача. З метою уточнення характеру майбутніх дій татар в іншому листі (від 16 червня 1753 р.) гетьман планує у складі торговельної делегації направити товмача [17, Арк. 72-77].

Аналіз архівних матеріалів "Дела о подготовке казаков к выступлению в поход и принятии мер предосторожности от нападения татар" (1753 р.) дає підстави стверджувати, що маршрути пересування Запорозького війська завчасно планувались та розраховувались. Відповідно до рівня зовнішньої загрози і з урахуванням попередніх маршрутів пересування військ противника планувались напрямки здійснення походу козацького війська та райони ведення розвідки [23].

Слід зазначити, що за своїм змістом, характером та завданнями походи Запорозького війська відповідали сучасному визначенню маршу. Як у

минулому, так і сьогодні, марш здійснювався напередодні бойових дій або у разі відсутності загрози зіткнення з противником. Майже в усіх випадках марш здійснювався приховано, як правило, вночі або в інших умовах обмеженої видимості, а в ході бою й в глибокому тилу своїх військ - удень. Тривалість добового переходу в Запорозькому війську, враховуючи швидкість головної колони (10-15 км/год) та умови пересування, могла складати від 100 до 180 км за добу [115, С. 70]. При цьому з метою уникнення раптової зустрічі з противником, забезпечення організованого здійснення маршу, якісного застосування сил табору для розгрому військ противника на рубежі зустрічі з ним могли завчасно розроблялись плани не тільки дій головних сил Запорозького війська, але й сил розвідки під час походу.

Залежно від мети походу й завдань війська козаками визначались розвідувальні завдання, які вирішувались шляхом висилки на невеликі відстані від головних сил спеціально сформованих підрозділів - прообразів сучасних розвідувальних органів. Головною метою таких підрозділів було своєчасне інформування командування Запорозького війська про стан маршрутів у смузі здійснення маршу та дій військ противника.

Вивчення першоджерел досліджуваної проблеми дозволяє стверджувати про те, що основний зміст завдань розвідки противника полягав у завчасному виявленні його військ козацькими розвідувальними органами на маршруті руху головних сил Запорозького війська [2]. Це вирішувалось шляхом попереднього вивчення елементів побудови похідного або бойового порядку противника, характерних його особливостей (положення в бою кінноти, артилерії або піхоти); визначення швидкості висування й темпу розгортання військ противника, встановлення маршрутів, напрямків руху його колон. Особлива увага приділялася своєчасному розкриттю місця розташування головних сил противника, наявності в його бойовому (похідному) порядку артилерії й кінноти, місця головного пункту управління. Ретельно вивчався склад військ противника, способи управління ними, чисельність й озброєння,

фізичний й моральний стани особового складу. Крім того, розвідці необхідно було визначити обсяги продовольчих запасів і матеріальних ресурсів, можливості їхнього поповнення, уточнити відомості про проведені раніше бойові дії військ противника під час здійснення маршу, а також наявність в обозі поранених, хворих, стан возів тощо [116, С. 50; 118, С. 72-74].

На успішне здійснення маршу напередодні бойових дій з противником істотно впливали умови місцевості й стан доріг. Наявність даних про місцевість у командування Запорозького війська значною мірою полегшувала підтримку заздалегідь установленого темпу маршу і сприяла упередженню противника в захопленні вигідних у тактичному відношенні рубежів.

Основними завданнями розвідки місцевості, які вирішувались козацькими органами розвідки в цих умовах, були:

визначення стану доріг і переправ на маршрутах руху Запорозького війська, а також маршрутів подальшого просування його колон. Це завдання вирішувалось шляхом виявлення й вивчення захисних та демаскуючих елементів місцевості, які б дозволяли приховано пересуватись Запорозькому війську;

ступінь прохідності доріг, стан ґрунту, особливо навесні й восени (період дощів і заморозків); водних перешкод, які необхідно було форсувати (стан дна, швидкість течії, ширина й глибина річки, місць переправ, прихованих шляхів підходу до них, наявність бродів, місцевих переправних засобів і будівельних матеріалів). Це завдання вирішувалось шляхом визначення природних чи штучних перешкод, їх характеру, ступеня впливу на швидкість проведення маршу, дії кінноти, артилерії й піхоти; визначення сприятливих районів для побудови свого бойового порядку відповідно до природного рельєфу; вивчення й уточнення масштабів стихійних лих, виявлення більш коротких шляхів їх обходу з використанням мінімальних фізичних і матеріальних витрат [10].

Враховуючи історичний досвід запорожців у XVI-XVII ст. та на підставі досліджень Ю.Мицика [116, С. 48-52] дисертантом була визначена схема організації ведення розвідки Запорозьким військом на марші, яка могла використовуватись козаками в середині XVIII ст. Так, із схем, які надані в додатках Б.1 та Б.2 видно, що на відстані до 15 км від головних сил діяв передовий загін, який висилався у разі, якщо чисельність війська перевищувала 4 тис. осіб. Попереду нього на відстані до 6 км діяв розвідувальний загін. Від загону, на глибині 4-6 км, діяв розвідувальний роз'їзд. На фланги від передового загону та головних сил висилались розвідувальні роз'їзди та похідна охорона. Від них на відстані до 2 км вели розвідку роз'їзні козаки. При такій організації ведення розвідки площа ведення розвідки могла скласти 250-300 км².

Водночас, з праці В.Каховського [101, С. 131] стає відомо, що під час походу козаки висилали в усі сторони від головних сил Запорозького війська відповідні органи для розвідки противника та місцевості на відстань лише 1-2 км, що значно відрізняється від даних Ю.Мицика [116, С. 48-52]. Відповідно до цього шиккування розвідувальних органів Запорозького війська на марші могло здійснюватись у такому порядку (Рис. 2.4).

Розбіжність у розрахунках дослідників можна пояснити відсутністю у козаків єдиних підходів до організації розвідувального забезпечення та певного досвіду щодо його планування під час бойових дій. Залежно від розташування розвідувальних органів співвідношення складало: по глибині – 4:1, по площі – 8:1.

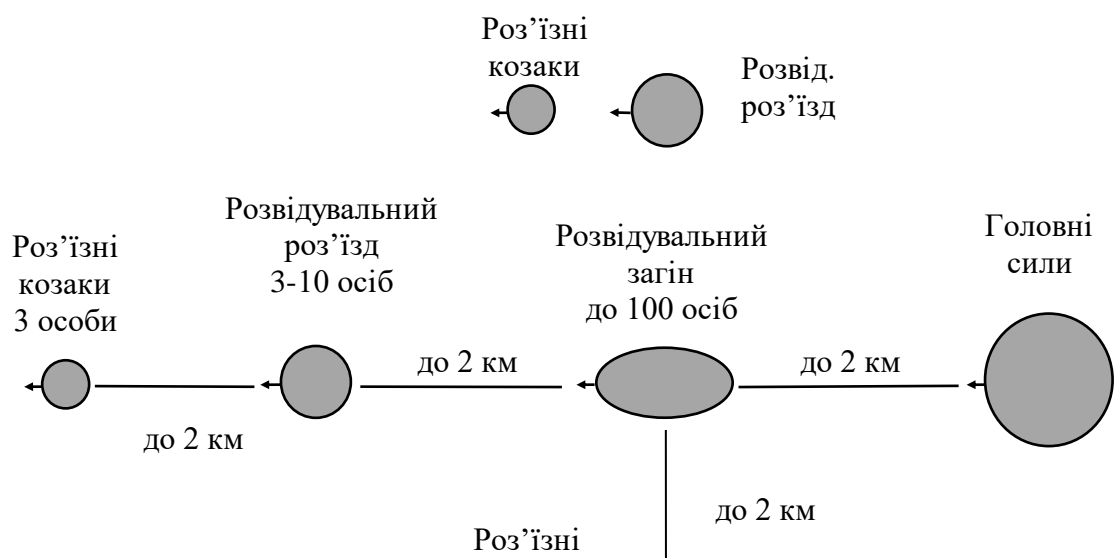

Рис. 2.4. Організація ведення розвідки Запорозьким військом на марші

В першому випадку шикування розвідувальних органів на значній відстані дозволяло козакам перекривати велику частину площі та могло використовуватись за умов: високої імовірності зустрічі з противником; відсутності попередніх даних про місцезнаходження військ противника; проведення маршу на території противника або на відкритій місцевості, зокрема в степу.

У другому випадку ведення розвідки нечисленними силами на невеликій відстані доцільно було б вести з метою приховати своє місцезнаходження при проведенні маршу на території з високою щільністю об'єктів противника (в т.ч. цивільних), а також по складній та незручній для спостереження місцевості.

В тому чи іншому варіанті кожному розвідувальному органу ставились окремі завдання. Так, розвідувальний загін на марші міг вирішувати завдання розвідки маршрутів, по яких рухались головні сили Запорозького війська. Крім того, РЗ встановлював зони затоплення, завалів, райони оповзів та шляхи їх обходу, визначав склад та напрямок руху похідної охорони військ противника. При зустрічі з невеликими групами противника РЗ повинен був вступати в бій, уточнювати склад та характер дій головних сил противника, виявленого в напрямку ведення розвідки. Завдання розвідувального роз'їзду під час маршу могли зводитись до своєчасного виявлення військ противника, встановлення чисельності, складу й озброєння, швидкості й можливого напрямку руху головних сил противника, розташування його пунктів управління й ступеня готовності до розгортання в бойові порядки.

Під час маршу роз'їзні козаки повинні були уважно, рухаючись попереду, обстежувати місцевість. У разі виявлення противника або перших ознак його появи (стукіт копит, хмара пилу в безвітряну погоду, наявність предметів, речей тощо, які свідчать про його недавнє перебування), встановленими сигналами (свист, вогонь, постріл тощо) попереджувати розвідувальний роз'їзд, який рухався за ними. Дозволялось також самостійно висуватись до нього з доповіддю про результати спостереження. Командир розвідувального роз'їзду віддавав розпорядження щодо подальших дій козаків, намагаючись при цьому не розкрити свого місцезнаходження й продовжував вести розвідку [118, С. 72].

Результати дослідження дають змогу зробити висновок, що основним видом бойових дій у поході, який здійснювався козаками, був наступ. Головною метою наступальних дій Запорозького війська було завдання противнику максимальних втрат у живій силі й матеріальних засобах, захоплення ініціативи й позбавлення його можливості подальшого ведення бойових дій. Це найчастіше досягалося стрімкою атакою на війська противника, проривом і розірванням його бойових порядків, швидким просуванням козаків у тил противника. Найважливішим завданням при цьому було домогтися психологічного "придушення" військ противника, приголомшити, викликати серед його лав паніку, позбавити можливості організованого опору. Така тактика вимагала від запорозьких козаків виявлення найбільш слабких місць у бойових порядках противника, створення їх за допомогою різних прийомів і діями козацьких підрозділів, у тому числі широко використовуючи військову хитрість.

Перед початком наступу та в ході його підготовки розвідка козаків могла висилатись до противника для здобування конкретної інформації про його задуми. Можна припустити, що найважливішим її завданням було встановлення та виявлення складу, сил і засобів, бойового порядку, наявності ресурсів і запасів противника, а також можливого задуму його дій. Крім того,

на розвідку могли покладатись завдання з визначення проходження переднього краю оборони противника, розташування його інженерного обладнання [22]. Вирішення цього завдання могло здійснюватись шляхом попереднього вивчення бойового досвіду потенційного противника, його можливої тактики на конкретній місцевості, а також уточнення чисельності особового складу, озброєння, артилерії (кількості набоїв і дальності стрільби); вивчення характерних рис оборони (замасковані ями, рови та інші інженерні споруди), що перешкодили б стрімкій атаці Запорозького війська; уточнення й оцінки продовольчих запасів і матеріальних ресурсів противника, на яку кількість днів вони розраховані без додаткового підкріплення. При зустрічі з противником розвідувальний орган (у разі потреби) міг зав'язувати бій до підходу головних сил, примушуючи його розгорнутися в бойовий порядок у не вигідних для нього умовах.

Незалежно від природних умов та часу Запорозьке військо мало відповідну перевагу над противником в раптовості й скритності, що забезпечувало якісне застосування військової сили на полі бою. Створення відповідних умов для досягнення переваги над противником здійснювалось за рахунок організації розвідувального забезпечення під час походів, особливо в нічний час. Як правило, основними завданнями розвідки вночі були: забезпечення безпечного просування головних сил маршрутом, установлення можливих дій противника щодо зміни своїх бойових порядків, районів розташування, перегрупування сил і засобів. Не виключено, що в разі виявлення численних сил противника, розвідувальні органи здійснювали дистанційне спостереження за ним з метою недопущення непомітного відходу або іншого маневру військ противника. Крім того, до завдань розвідки відносилось розкриття заходів, проведених противником для посилення оборони в нічний час, особливо щодо зміни його бойових порядків, вогневих засобів і резервів.

На підставі отриманих відомостей здійснювалась оцінка втрат противника, його можливості з ведення бойових дій чи відходу вночі із займаних позицій, застосовувалися заходи для організації диверсій, які вели до послаблення й підриву боєздатності сил і засобів противника. Також, в інтересах бойового забезпечення Запорозького війська при прориві окремих укріплених районів, розвідка виявляла кількість, характер і тип довгострокових укріплених інженерних споруджень противника, визначала місце розташування й зайнятість їх військами, зручні підступи до них.

Якщо під час походу планувалась облога фортеці (міста), то для ведення розвідки із складу Запорозького війська призначались окремі козаки, які знали місцеву мову й звичаї. Вони непомітно проникали у фортецю (місто) й залежно від обставин, через місцевих жителів (переважно людей українського походження або українських полонених), а також шляхом спостереження здобували необхідну інформацію, а саме:

відомості про розташування елементів фортеці (міста), склад і оснащення військ противника, який знаходиться в ній;

уточнювали характер оборонних споруджень на підступах до фортеці (міста), вздовж неї й безпосередньо в самій фортеці (місті);

визначали розташування основних сил і засобів противника, спостережних і командних пунктів (наявність і місце розташування підземних ходів і укриттів, наявність і глибини прикритого простору від вогневих засобів противника);

виявляли основні джерела питної води, наявність у місті водойм, визначали ступені їх важливості для забезпечення життєдіяльності фортеці (міста), можливості їх виведення з ладу й проведення диверсій для порушення водопостачання населення.

Надалі козаки-розвідники прихованими шляхами повертались до місця розташування своїх військ та доповідали про результати розвідки. Це підтверджується такими свідченнями: "... с чаек в города высылались

2-3 человека из опытных козаков, знакомых с турецким и татарским языками, в качестве шпигов (шпионов). Эти казаки передевались турками или татарами и на маленькой лодочке ночью, а то и днем приставали к берегу, иногда даже к самой пристани ... Собрал необходимые сведения, уговорившись, если это нужно было, о подаче разных сигналов из города шпиги незаметно уезжали в море, где присоединившись к ожидавшим их товарищам, рассказывали обо всем, что узнали в городе ..." [107, С. 42].

Розвідувальні відомості про характер оборони й можливості противника, який знаходився у фортеці (місті), дозволяли приймати рішення командуванням Запорозького війська щодо визначення тактики подальших дій. Не виключено, що відповідний досвід запорожців був використаний російськими військами під час облоги Очакова 2 липня 1737 року [155, Ч.1, С. 145].

Вивчення характеру здійснення походів в історії розвитку воєнного мистецтва Запорозького війська показує, що маршрути пересування й напрямки бойових дій вибиралися, як правило, поза водними перешкодами. Однак, досить велика їх кількість у низов'ях Дніпра змушувала козаків вживати заходів для швидкого й організованого їх подолання. Це, в свою чергу, залежало від завчасного планування застосування своїх сил і наявних матеріальних засобів для спорудження переправ і облаштування бродів. У зв'язку з цим перед розвідкою ставились завдання з визначення ширини, глибини, швидкості течії, крутості берегів ріки, ширини заплави, стану ґрунту й дна (у зимовий період товщини крижаного покриву), а також наявності переправ і бродів, зручних місць для форсування водних перешкод, характеристик природних перешкод, укриттів від вогню й спостереження противника як на підступах до водної перешкоди, так і на протилежному їй березі [166, С. 90].

В інтересах забезпечення своєчасного оповіщення свого командування про висування військ противника, а також попередження його дій, основні

зусилля козацьких розвідувальних органів спрямовувалися на своєчасне розкриття підготовки противника до переходу в наступ, виявлення районів зосередження його військ та визначення напрямку (напрямоків) ймовірного удару (ударів). Так, у листі, який був надісланий до Києва 15 лютого 1743 року, зазначалось, що "... прибывшие с Крыма казаки Михайла Таран да Федор Крыса объявили, будто салтан с крымскими охотными татарами перешел чрез Днепровские гирла в немалом числе и переправился через р.Буг" [12, Арк. 2]. Особливе значення при цьому мало визначення задуму противника на майбутній бій. Саме це завдання практично в усіх випадках було найважливішим, й розвідувальним органам доводилось застосовувати чимало винахідливості й хитрощів для його виконання.

Під час оборонного бою Запорозького війська, силами розвідувального роз'їзду вирішувались завдання уточнення чисельності військ противника, викриття розташування його вогневих засобів та пунктів управління, а також своєчасного виявлення районів розміщення й висування його резервів.

Аналіз бойових дій за участю Запорозького війська дозволив зробити припущення, що в обороні розвідувальний загін не висилався, а завдання розвідки вирішувались розвідувальними роз'їздами. Разом з тим можливості передового розвідувального роз'їзду практично не використовувались під час наступу, тому що його сил було недостатньо для вирішення завдань розвідки, а також для утримання противника при розв'язанні з ним бою.

Необхідно відмітити, що головним недоліком у забезпеченні керівництва Січі розвідувальними даними була відсутність, у порівнянні із сучасним періодом, засобів зв'язку для передачі інформації. Так, згідно з архівними матеріалами, інформація, яка надавалась від запорожців до Генеральної військової канцелярії або штабу російського війська, йшла протягом 3-4 діб, з певною періодичністю (залежно від поставлених завдань й зміни оперативної обстановки) та відповідала вимогам оперативності розвідки того часу [12, Арк. 1]. Відповідна швидкість досягалась за рахунок створення козаками

мережі передачі розвідувальних відомостей від джерел інформації до її користувачів.

Враховуючи минулий досвід (XVII ст.), передача інформації здійснювалась за допомогою зв'язківців або кур'єрів, а також відповідними сигналами, як візуальними ("фігури"⁷), так і звуковими [173, С. 2]. Виходячи з побудови похідного порядку Запорозького війська під час маршу, розвідувальна інформація повинна була передаватись по етапу: від органу, який здійснює добування розвідувальної інформації, до командира (начальника), від якого він був надісланий. Враховуючи це, дисертантом була розроблена універсальна схема передачі розвідувальної інформації, яка могла використовуватись розвідувальними органами під час здійснення маршу (Рис. 2.5).

Залежно від бойового застосування сил розвідки, розвідувальна інформація передавалась як від окремих козаків (групи), так і від розвідувального роз'їзду шляхом передачі її через вершника (зв'язківця) до старшого начальника (командира). З отриманням інформації в розвідувальному загоні робились відповідні висновки про обстановку й вибирався один із раніш спланованих варіантів дій. При цьому могли висилатись додаткові роз'їзди в усі сторони для збільшення території ведення розвідки, періодичності спостереження за нею й підвищення ймовірності виявлення об'єктів противника.

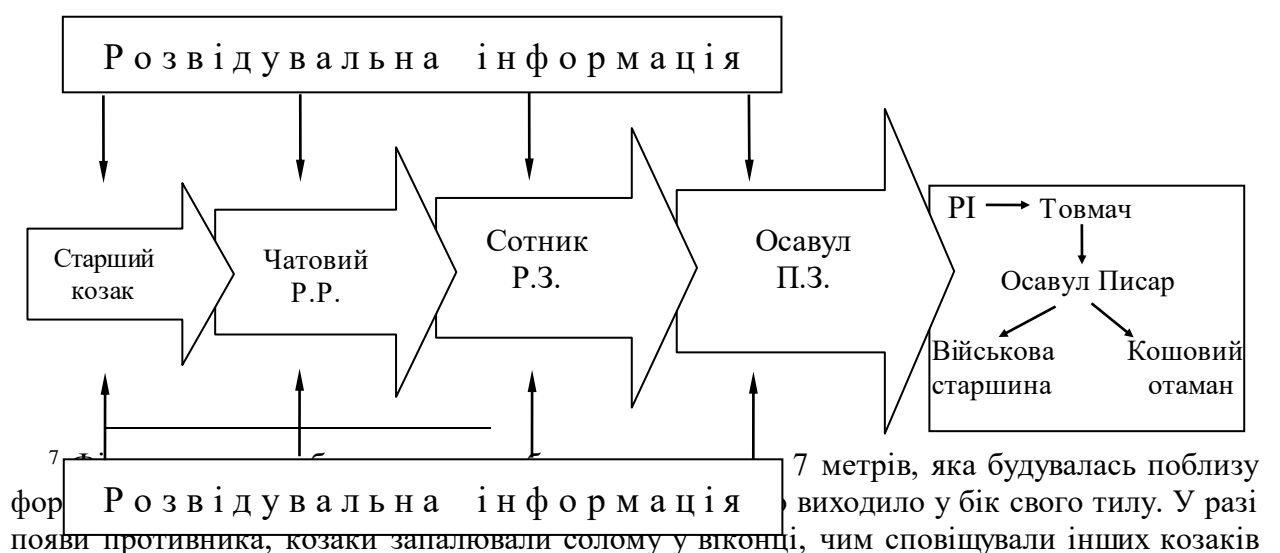

Рис. 2.5. Схема передачі розвідувальної інформації в Запорозькому війську під час маршу

У подальшому відомості про противника передавались через вершника до головних сил Запорозького війська, потім, на підставі отриманої інформації, оцінювалась обстановка, приймалось рішення й віддавались розпорядження на подальші дії як розвідувальних органів, так і головних сил.

З огляду на це, позитивною рисою схеми передачі інформації у Запорозькому війську є оперативне оповіщення своїх підрозділів про діяльність військ противника, що дозволяло своєчасно вжити спеціальних заходів (посилення розвідки, розгортання у бойовий порядок або приховування свого місцезнаходження і т.ін.) до отримання вказівок від командування. Негативною рисою цієї схеми, особливо при шиківанні розвідорганів на невеликій відстані, є втрата часу при передачі результатів розвідки, передача відомостей в неповному обсязі, затягування часу для прийняття рішення головними силами та доведення його до підлеглих.

З метою визначення часу проходження розвідувальної інформації для прийняття рішень щодо упередження дій противника в ході дослідження були проведені математичні розрахунки. Відповідна методика розрахунків показана в додатках В.1.1-В.1.3. В цій методиці розрахунки здійснювались із урахуванням бойового порядку Запорозького війська (наявності або відсутності передового загону), умов місцевості (відкритий степ, середньопересічена, сильнопересічена місцевість тощо) й часу на виявлення військ противника, швидкості передачі інформації від розвідувальних органів

про загрозу наближення противника. Частотою передачі сигналу козаки надавали

до головних сил. За приклад було взято варіант побудови похідного порядку Запорозького війська на марші, який показаний в додатку Б.1. В результаті було визначено, що при наявності передового загону в складі Запорозького війська час упередження дій розвідки для прийняття рішень командуванням Запорозького війська для перебудови бойового порядку військ міг складати від 20 до 25 хвилин. При відсутності передового загону – 15-20 хвилин.

Слід зазначити, що отримані розрахунки дають загальне уявлення про діяльність військової розвідки Запорозького війська та оперативність передачі інформації командуванню Запорозького війська.

На основі вивчення історичного матеріалу можна стверджувати, що після повернення з походів запорожці розформовували своє військо до штату мирного часу, де одна частина поверталася до своїх поселень, інша - залишалася в Січі й продовжувала займатися повсякденною діяльністю. В мирний час розвідка здійснювалась так званими силами прикордонної охорони (прообраз сучасних прикордонних військ), які забезпечували захист кордонів Запорожжя. Її метою було упередження агресії противника, завчасне попередження своїх військ і населення про потенційні маршрути руху війська противника. При цьому вона здійснювалась на всіх небезпечних напрямках, які вели до Запорозької Січі, й на підступах до неї [20; 21].

Архівні матеріали свідчать, що в мирний час у плануванні й організації розвідки були деякі особливості. По-перше, у змісті розвідувальних завдань. Зокрема, розвідка повинна була виявити ознаки підготовки ймовірного противника до нападу на Запорожжя ще на території своєї країни; своєчасно попередити місцеве населення про появу війська (загонів) противника поблизу кордонів Запорожжя; у разі порушення кордонів Запорожжя військами противника здійснювати збір розвідувальної інформації в інтересах відбиття агресії. По-друге, для виконання розвідувальних завдань залучались інші сили,

а саме: органи агентурної розвідки, які діяли на території потенційного противника, та сили прикордонної охорони.

Агентурна розвідка здійснювалась в мирний час силами агентурної мережі, яка діяла на території Польщі, Туреччини та Кримського ханства. Як правило, агентура відправлялась з метою виявлення стану, місцезнаходження й планів готовності військ противника до нападу на Запорожжя із завчасно підготовленою та розробленою “легендою”. Свідченням цього є інформація від 26 червня 1753 року про відправку підготовлених козаків “... под приличным претекстом ...” в Крим та Польщу для виконання розвідувальних завдань [3].

Водночас, в архівних матеріалах зустрічаються відомості про випадки шпигунства іноземцями проти Запорозької Січі. Так, М.Скоропадський у своєму листі (від 29 червня 1753 р.) інформує К.Розумовського про те, що козак Данила Стефанів, який знаходився в районі м.Перекоп, був свідком того, як група людей польського походження цікавилась відомостями про Запорозьку Січ [17, Арк. 112]. До того ж козацька розвідка намагалась виявити підозрілих осіб ще до їх проникнення на територію Запорожжя “... что в Очаков, Бендеры, Перекоп и прочие тамошние города по два Баши Турецкого послано, а для чего неизвесно ...” [17, Арк. 27-28]. Тобто не виключалась можливість розробки керівництвом Січі спеціальних заходів з упередження та запобігання діяльності шпигунів на території Запорожжя.

Для забезпечення охорони кордонів Запорожжя від нападу противника й своєчасного попередження місцевого населення та командування Січі про появу військ противника у прикордонній смузі призначались відповідні сили бойового чергування зі складу Запорозького війська. З цією метою на південному кордоні Запорожжя (найбільш загрозливому напрямку) була створена прикордонна смуга із 20 сторожових постів (форпостів⁸) [15; 117,

⁸ Форпост являв собою чотирикутний редут, обнесений земляним валом та невеликим ровом навколо нього. У ньому розміщувались козаки загальною чисельністю до 50 осіб на

С. 103-104; 155, Ч.1, С. 108-116]. Цілком ймовірно, що для кожного форпоста призначалась зона (смуга) відповідальності, в якій протягом доби здійснювалась розвідка та охорона території. Для розрахунку відповідної площі дисертантом було визначено довжину південного кордону Запорозжя, яка могла складати від 400 до 650 км (залежно від прикордонної смуги⁹). Враховуючи кількість форпостів та довжину кордону, була розрахована смуга відповідальності для кожного форпоста, яка могла складати від 20 до 30 км. Слід зазначити, що ці розрахунки є досить умовними, на їх точність впливають розбіжності між сучасними і тодішніми даними стосовно розташування форпостів¹⁰. На підставі цих даних дисертантом були проведені розрахунки нормативів з ведення розвідки козацькими прикордонними органами. Посилаючись на матеріали І.Попки, які в деякій мірі надають можливість відтворити організацію прикордонної служби чорноморськими козаками, стає відомо, що кожного дня на кордоні “... отряжаются с постов, с вечера, в полночь и на рассвете, разъезды составом в два, в три человека каждый. При ожидаемом по слухам или по приметам нападения, разъезды повторяются до шести раз в продолжении ночи ... Последний разъезд “световой” убирает залог ...” [134, С. 224-227]. Виходячи з цього, було зроблено припущення, що охорона кордонів могла здійснювалась позмінно: перша – 18.00-24.00, друга – 24.00-06.00, третя – 06.00-12.00. Крім того, вночі із зменшенням видимості (з 19.00 до 6.00) розвідка могла здійснюватись за рахунок збільшення кількості пересувних розвідорганів. У похмуру погоду (сильний туман, дощ) наявними силами розвідка продовжувала вестись до 12-ї години дня. Швидкість руху розвідувального органу вночі могла складати приблизно 4-6 км/год., удень – 5-10 км/год.

чолі з осавулом. Форпости могли обноситися високим частоколом, у центрі якого знаходилась спостережна башта [117, С. 103].

⁹ Мається на увазі довжина географічного кордону Запорозжя, відповідно до сучасних картографічних документів, яка складає 400-450 км, та української лінії, яка становила близько 600-650 км (Прим – Т.С.).

¹⁰ Дисертантом були прийняті умови, за яких форпости знаходились один від одного майже на однаковій відстані.

Враховуючи те, що козакам після нічного чергування потрібно було відпочити, а погодні умови дозволяли вести розвідку шляхом спостереження із спостережних вишок, удень розвідка могла вестись меншим складом роз'їздів та спостерігачів. Для визначення чисельності органів охорони (розвідки) від одного форпоста, дисертантом були враховані час відпочинку козаків (особливо вночі), умови ведення розвідки, підтримання порядку на території форпоста, а також залучення козаків для вирішення побутових справ і т. ін. Слід зазначити, що залежно від ситуації на кордоні та бойових завдань окремих форпостів, розрахунки особового складу могли бути іншими. В даному випадку розрахунок особового складу було здійснено таким чином:

кількість розвідувальних роз'їздів вночі (враховуючи складні умови ведення розвідки) могла складати дві зміни по два-три рухомих органи по три козаки в кожному, вдень – дві зміни по два роз'їзди, по два-три козаки. Всього – 12-18 осіб;

кількість спостережних постів вночі – два-чотири, вдень – два-три пости по два козаки; кількість “могил” (секретів) вночі – чотири, вдень – два по два-три козаки. Всього – 16-20 осіб.

Під час охорони кордону козаки повинні були не тільки виявити противника, але й визначити його чисельність. Дисертантом, на прикладі татарського війська (як головного противника козаків), були визначені головні об'єкти розвідки. Залежно від чисельності війська противника кількість об'єктів могла змінюватись пропорційно зміні чисельності війська (розрахунки надані в таблиці 2.1) [106, С. 162-167].

Таблиця 2.1

Можлива кількість об'єктів розвідки для Запорозького війська

(на прикладі татарського війська)

Чисельність військ противника	Об'єкти розвідки		
	сотня	відділ	загін
5000	50	10-12	4-5
10000	100	20-25	8-10
15000	150	30-37	14-15
20000	200	40-50	18-20
25000	250	50-60	23-25
30000	300	60-75	28-30

З метою забезпечення безпеки й прихованості ведення розвідки для стаціонарних розвідувальних органів могли облаштовувались райони інженерних споруд. Споруди являли собою земляний насип (прототип спостережного поста), в якому знаходились козаки. Як правило, інформація збиралась відповідними розвідувальними роз'їздами й передавалась на "форпост". У разі появи противника в зоні спостереження, козаки світловими або звуковими сигналами попереджали свої підрозділи про загрозу. З отриманням цих повідомлень загони козаків, які знаходились поблизу, повинні були поспішати в сторону джерела сигналу для надання допомоги. У разі появи численної армії противника в стані Запорозької Січі починалась мобілізація війська для відбиття агресії. В архівних матеріалах зазначається, що після отримання відомостей про те, що противник висувається до кордонів, за 2-4 години військо повинно було бути готовим до виступу в похід [17, Арк. 2; 23, Арк. 25-43].

Для оцінки ефективності розвідувального забезпечення Запорозького війська дисертантом, на підставі розробленої методики, яка надана у першому розділі дисертації (див. додаток А.1.1-А.1.2), були визначені такі розрахункові умови:

розвідка ведеться уздовж південного кордону Запорожжя силами бойового чергування на козацьких форпостах. Площа ведення розвідки одним форпостом складає 300 км². За даними агентурної розвідки стало відомо, що до кордонів Запорожжя наближається татарське військо чисельністю до 5 тис. осіб, але його намірів та цілей не з'ясовано. Близько 9.00 козацьким

розвідувальним роз'їздом було виявлено, що противник при підході до кордону Запорожжя почав здійснювати маневр, в результаті якого його військо поділилось на окремі загони чисельністю по 500-600 осіб. У результаті здійсненого маневру було створено 12 загонів (об'єктів розвідки), кожний із яких змінив напрямок руху й намагається перейти кордон у різних місцях. Виходячи з цього, голова форпоста приймає рішення (у зоні відповідальності форпоста) виявити об'єкти противника ще до його підходу до кордону Запорожжя та своєчасно сповістити про них командування Січі. Відомо, що козацький форпост може вести розвідку за допомогою органів: розвідувальні роз'їзди - 2, спостережні пости - 4, "могили" – 2. Інші козаки знаходились поза межами поста і після оповіщення поспішали в розташування свого форпоста.

Розрахунки, які наведені в додатку Д показують, що силами козацького форпоста за дві години (час, за який розвідувальні органи зможуть виявити противника, визначити напрямок його руху та передати відомості до Січі) може буде викрито 3-4 об'єкти противника, за 4 години - 7 об'єктів, що складатиме 35-60% від загальної кількості об'єктів противника. При цьому, по мірі просування військ противника в глибину Запорожжя, кількість об'єктів противника буде виявлена повністю.

Разом з тим отримані результати оцінки ефективності дій розвідорганів дають підстави вважати, що розвідка майже завжди здійснювалась з метою упередження діяльності військ противника. Це досягалось завчасним направленням розвідувальних органів в район ведення бойових дій та збільшенням території ведення розвідки, глибина якої залежала від можливостей розвідувальних органів з ведення розвідки.

Аналіз архівних матеріалів діяльності Запорозького війська дозволив дисертанту розробити схему організації розвідувального забезпечення приведення у бойову готовність Запорозького війська для відбиття агресії у мирний час. Як видно із змісту додатка Е, Запорозьке військо могло мати три

рівні бойової готовності. Підвищення рівня готовності відбувалось залежно від загострення воєнної обстановки та діяльності військ противника:

Перший рівень – постійна готовність, під час якої військо займалось повсякденною діяльністю. Розвідка здійснювалась органами агентурної розвідки. Організація розвідки була направлена на здобування відомостей в інтересах упередження агресії противника. Здійснювалось планування розвідувального забезпечення війська та його дій на випадок розв'язання агресії.

Другий рівень – підвищена готовність, під час якої визначені підрозділи Запорозького війська готувались для відбиття агресії та підсилювали охорону кордонів. У разі потреби проводилась мобілізація мирного населення. Розвідка велась органами агентурної розвідки та силами охорони кордонів. При цьому останні для збору інформації могли діяти на території противника.

Третій рівень – повна готовність, під час якої військо висувалось для відбиття агресії. Розвідка велась органами військової розвідки. Згідно із здобутими відомостями здійснювалось планування дій Запорозького війська в районі зустрічі з військом противника та уточнювались розвідувальні завдання.

Під час несення прикордонної служби запорозькі козаки через місцевих жителів, перебіжчиків і захоплених полонених також отримували корисну інформацію про дії й наміри противника. Зокрема, один із варіантів допиту полонених (від 2 лютого 1759 р.) містив такі питання: “... Как вас зовут и где вы родились ? Где вы именно в плену были, из коего и как бежали и что с собою унесли и давно ли ? Будучи тамо, слышали ль или видели, нет ли где каких орд в собрании, а Едисанские татары снова с Ханом обходительно ли живут и нет ли у них теперь каких справ и бунтов и за что ? Вы зачем бежали ? ...” [155, Ч.2, С. 217].

Розвідувальні відомості, які надходили від різноманітних джерел, збирались та узагальнювались особами, які займались організацією розвідки на

оперативно-стратегічному рівні: "... с Коша отправлялись нарочные разведчики, которые по возвращении своем представляли более или менее обстоятельные донесения, носивших названия "доездных доношений" [155, Ч.2, С. 208]. Враховуючи те, що вся пошта та інформація надходила на ім'я кошового отамана або Коша, її обробка здійснювалась у Військовій канцелярії Запорозького війська. При цьому не виключається, що у Військовій канцелярії окремо фіксувались розвідувальні відомості, які підшивались до секретних справ. У подальшому розвідувальні відомості оформлювались у вигляді звітів та передавались до Київської губернської канцелярії або в Генеральну військову канцелярію через відповідальних осіб Запорозького війська [155, Ч.2, С. 240-241].

Звіт складався таким чином: у верхньому лівому куті напис "Секретное дело" свідчить про те, що інформація була конфіденційною (секретною) і призначалась лише для обмеженого кола осіб, тобто тим, хто був причетний до організації розвідки, й тим, хто мав отримати цю інформацію й зміст "Покорнейшого рапорта", в якому викладались результати розвідки [6, Арк. 4].

Аналіз архівних матеріалів свідчить про те, що різноманітні відомості, які надходили до канцелярії Запорозького війська, як правило, перевірялись та дублювались декількома джерелами. До головних джерел формування інформації, які визначені дисертантом в додатку Ж, слід віднести такі: діючі розвідоргани, місцеве населення, полонені та перебіжчики, агентура, іноземна розвідка, зразки озброєння й спорядження противника, державні й місцеві органи управління та їх працівники, документи діяльності об'єктів інформаційної уваги, а також вищестояще керівництво. Так, за інформацією, яка була отримана керівництвом Запорозької Січі 9 вересня 1752 р. (розвідка проводилась 3 вересня 1752 р.) стало відомо, що кримський хан зі своїм військом має намір 22 вересня 1752 р. вийти з Бахчисарая та відвідати Перекоп. Водночас, за інформацією козака Г.Караванця (перебував з 4 по

6 вересня 1752 р. в Криму), кримський хан з 10-тисячним військом вже знаходився в Перекопі. У зв'язку із суперечливими відомостями, командуванням Запорозького війська було прийнято рішення щодо відправки розвідника з метою "... розведывания секретов и ведомостей, что крымский хан в Перекопе делает до палаточного местечка¹¹ возле Перекопа ...". За результатами розвідки (від 18 вересня 1752 р.) було зроблено висновок про відсутність небезпеки від татар та можливої агресії проти Запорозжя [16, Арк. 44-82].

Крім того, козаками перевірялись різноманітні чутки, які загрожували і національній безпеці України та Росії "... так в 1758 г. дошел слух, что новый хан Крым-гирей собирается произвести нападение на наши границы. Чтобы узнать коварные его затеи, был посылаем козак Василь Швидкий принес отрицательный ответ и слышал, что хан даже хотел против Поляков выступать" [155, Ч.2, С. 224].

Таким чином, здійснення обробки, узагальнення, порівняння розвідувальних відомостей запорозькими козаками у повсякденній діяльності війська дозволяє зробити припущення щодо наявності певних ознак інформаційно-аналітичної роботи, яка велась у Військовій канцелярії Запорозької Січі.

2.3. Способи добування розвідувальних відомостей та підготовка козаків до виконання бойових завдань.

З позицій аналізу способів добування розвідувальних відомостей слід наголосити на тому, що козаки під час виконання завдань розвідки більшу частину необхідної інформації отримували завдяки спостереженню. Причому спостереження використовувалось усіма розвідувальними органами. Зокрема, під час дій у складі рухомих розвідувальних органів козаки, на відміну від

¹¹ Місце розташування турецького війська (прим. - Т.С.).

свого противника, який здійснював спостереження всім своїм складом (розвідорганом), вели розвідку одним козаком-спостерігачем з невеликих пагорбів та курганів. Решта особового складу розвідувального органу знаходилась поблизу й чекала від розвідника сигналу, за яким продовжувала свій шлях або діяла іншим чином.

Ефективним способом ведення розвідки, який поєднував розвідувальну й бойову діяльність і використовувався, як правило, при розташуванні противника на місцевості, облозі фортець або міст, була вилазка. У ході вилазки козаки потайки підкрадались до об'єкта, вивчали його, безшумно нападали й захоплювали полонених або здійснювали диверсії.

Вивчення розвідувальної діяльності запорозьких козаків показало, що при розташуванні військ противника табором або при веденні ним оборони, козаки намагалися проводити нальоти, в ході яких захоплювали полонених і знищували (пошкоджували) його об'єкти. При проведенні нальоту козаки приховано підкрадались до табору. Одна частина козаків відрізала шляхи відходу противника й відв'язувала його коней; інша, зосередивши свої сили в різних місцях, очікувала встановленого сигналу, після чого атакувала приголовшеного ворога, захоплювала полонених, амуніцію, коней, потім всі козаки швидко відходили в степ: "... случалось, что скользя в траве, как змеи, подбирались неслышно несколько человек запорожцев к заочевавшему в степи табору татар и спугивало табун их лошадей, тогда остальные запорожцы, притаившиеся с конями в высокой траве как буря налетали на метавшихся в беспорядке по табору татар" [107, С. 35-37].

Історичний досвід свідчить про те, що досить часто козаками проводились засідки. Останні, як і вилазки, використовувались для вирішення двох груп завдань: розвідувальних та бойових. Засідки, як правило, проводились при пересуванні військ противника, рідше - у ході бою. При проведенні засідки розвідувальними органами не допускалось одноманітних,

шаблонних дій. Для проведення засідки козаки вибирали темну ніч або похмуру погоду. Розвідувальний орган розташовувався на маршрутах пересування противника по обидва боки дороги в трьох різних місцях. Через дорогу натягувалась мотузка або лоза для створення невеликого бар'єра коням (висота залежала від видимості), тим самим перегороджуючи шлях вершнику. З появою вершника або загону вершників, незалежно з якого боку, крайня група засідки пропускала їх, потім своїми діями (імітацією погоні, пострілами тощо) "підганяла" на штучний бар'єр, де від швидкості й злагоди дій козаків залежав результат виконання завдання [134, С. 225]. В архівних матеріалах описується один із прикладів захоплення противника під час ведення розвідки: "... в оном походе (останній похід російського війська до Криму в 1739 р. – прим. Т.С.) будучи, по указу послан он был от фелтмаршала фон Лесия, при полковнику Запорожского войска Онисиму Белому за языком, и в Казикермеле языка, именно Пезея татарина з семи татарами он, Швидкий (військовий товмач, в Запорозькому війську з 1735 року), с прочими товарищами уловили и предписаному фелтмаршалу фон Лесию отдали" [13, Арк. 71-74].

Слід відзначити, що у тактиці ведення розвідки розвідувальними органами присутні характерні особливості з використанням військової хитрості. Так, наприклад, під час ведення розвідки розвідувальні роз'їзди при виявленні великих сил противника, якщо не вдавалось приховано спостерігати за ними, відверто привертали до себе увагу. Помічені противником козаки одночасно поділялись на декілька невеликих груп, які, шикуючись у шеренги, швидко відходили в напрямку своїх військ по завчасно обраному маршруту. При цьому кожна з груп намагалась витоптати якомога більше трави й ввести таким чином в оману противника стосовно чисельності козаків. Противник, намагаючись захопити розвідників під час переслідування, був змушений пересуватись у передбойовому або в похідному порядках. Розвідувальний роз'їзд підводив противника до місця засідки головних сил Запорозького

війська, а останні раптовою й швидкою атакою завдавали поразки противнику, знищуючи його [107, С. 32-33].

Ще одним своєрідним прикладом військової хитрості козаків була тактика ведення розвідки поблизу водоймищ. Її використання пояснюється тим, що коні противника мали значну перевагу в швидкості й витривалості над кіньми козаків, тому при зіткненні вони, не докладаючи особливих зусиль, наздоганяли козацький розвідувальний орган. У цьому випадку при виникненні небезпеки (зустрічі з переважаючим противником) козаки намагались якомога швидше дістатись до води. Опинившись біля неї, розпрягали коней, роздягались, ховали свої речі під воду. Щоб не привертати увагу противника своїми конями, відганяли їх в степ. Козаки, занурившись у воду та дихаючи через очеретину, очікували, поки не мине загроза. Ворог, не знайшовши нічого біля водоймища, повертався назад. Козаки після відходу противника винирювали з води, одягались і пішки повертались додому, підбираючи по дорозі своїх коней [107, С. 33-34].

Однак, в деяких випадках виконання завдань розвідки коштувало козакам власного життя. Так, з метою уточнення перебування розвідників (В.Толмача та І.Джевади), які були направлені в листопаді 1754 року в район м. Аккерман для виконання розвідувальних завдань, в березні наступного року до м. Очаків було направлено інших козаків Дем'яна Завадського та Лук'яна Порожнього. За інформацією, яку вони отримали від очаківського товмача Юрія Грека та інших місцевих жителів, стало відомо, що “посланных от Коша козаков Василия Толмача и Ивана Джевады в Очакове не было, что по слухам они Татарами Ногайскими по той (левой) стороне р. Богу (р. Південний Буг), в Турецкой границе, на устьи речки Чичаклеи, под радутою порезаны, а вещи их и деньги более 500 р., лошади и оружие забраны” [155, Ч.2, С. 244-245]

Здобування відомостей агентурною розвідкою здійснювалось шляхом спостереження, вивідування, підслуховування тощо. Так, 21 лютого 1743 року козак-розвідник у колективі рибалок з відповідною “легендою” виконував

розвідувальні завдання уздовж р.Дністр в районі м.Бендери. В результаті особистого спостереження та вивідування у місцевого населення козаком були зібрані відомості щодо чисельності та місцезнаходження татарського загону [5, Арк. 13-14]. Як правило, виконання розвідувальних завдань козацькою агентурою відбувалось під час пересування розвідників за встановленим маршрутом для того, щоб не привертати до себе уваги сторонніх осіб. Так, 13 серпня 1756 року, за інформацією писаря Данила Малиновського, під час роз'їздів по території Інгульської паланки "... на очаковских косах от приходящих с польской области за рыбою ватажан слыхал что тамо в Польше, Ляхи по всех по своих губерниях людей в козачество усильно производят, а кто весьма убог, того своим ружем и прочим припасом снабдевают ..." [155, Ч.2, С. 250-251].

Враховуючи посилену увагу іноземців до запорожців в країнах, що розвідувались, виконувати розвідувальні завдання козакам було складно. Так, під час виконання розвідувальних завдань товмачем Федором Сетеновим, який пересувався за маршрутом Київ-Бендери-Очаков для зустрічі з Коачаковським Пашою було виявлено, що козак знаходився під ретельним наглядом в Очакові невідомих людей, які доповідали про його дії Хасан-Баші [17, Арк. 72-73].

Незважаючи на це, запорозькі козаки роз'їжджали по територіях сусідніх країн і намагались якомога більше дізнатись й одержати інформації від місцевої знаті про справи й порядки, про вдалі в поточному році збори врожаю, про рівень смертності серед населення, про те, якими проблемами вони переймаються, про ставлення до влади й місцевого керівництва тощо. 19 квітня 1734 року від однієї такої делегації було послане повідомлення в Запорозьку Січ: "По отриманих зведеннях через польських обивателів, кримський хан збирається виступити з Наушани, і невідомо куди ця орда піде. Для цього ізвольте наказати всякими мірами засправді провідати..." [155, Ч.2, С. 205].

У зв'язку із суворими умовами життя, різними хворобами, частими бойовими діями, чисельність боєздатних козаків у Запорозькому війську зменшувалась, але вона компенсувалась за рахунок новоприбулих селян та підлітків, які приходили до Січі. До війська приймали майже всіх бажаючих. Людей приписували до куренів, де вони протягом усієї служби знаходились у лавах Запорозького війська [181, С. 181]. Інтересам вирішення цього питання була підпорядкована система комплектування війська. Новобранців розподіляли за територіальними ознаками, приписували до куренів за місцем проживання, що давало можливість досвідченим козакам-землякам мати уявлення про морально-психологічні якості майбутніх воїнів, що значною мірою спрощувало роботу щодо підбору розвідників [72, С. 9-10; 102, С. 64-65]. Так, “полковой старшина Василий Рецетовой с малых лет с 1740 года, пришел с местечка Золотоноша в Сечь ... с 1751 года по нужным интересным и секретным делам в Очаков и на Буджани, в Белгородскую, Крымскую и Нагайскую орды неоднократно по высочайшим указам ради важных проведываний посылан от Коша и употреблялся по 1758 год” [13, Арк. 64-65]. Козаки похилого віку, які за станом здоров'я були не придатні до військової служби, залучались до виховання молодого поповнення, деякі з них були радниками при командному складі війська.

Аналіз історичних документів дає можливість дійти висновку, що конкретного розподілу в козаків на окремі роди військ не було. Усі вони проходили загальну військову підготовку. Удосконалювали тактику ведення бою, проводили між собою тренувальні двобої як на конях, так і пішки. Майстерність формувалася й удосконалювалася в повсякденному житті, в боротьбі з хижими тваринами або на водах Дніпра. Молоде поповнення навчали майстерному володінню особистою зброєю, інженерній справі й маскуванню: “не було на світі тієї зброї, якої б не знали запорожці: арабські ядамашки (клинки з дамаської сталі), турецькі яничарки або яничарські шаблі, іспанські пістолі, кавказькі ятагани, усякі мушкети, французькі тромбони” [88,

С. 23-41; 182, С. 17]. Описуючи майстерність козаків, Альберто Вімін у своїх спогадах відмічав, що він бачив, як козаки гасили шаблями полум'я свічі, так начебто це було зроблено щипцями [72, С. 10].

Разом з тим архівні матеріали дають підстави вважати, що підготовка товмачів та писарів до розвідувальної діяльності здійснювалось планомірно, тривалий час, аж до набуття певного досвіду. З приходом до війська козаки отримували необхідні знання, в тому числі і мовні. Після цього вони призначались помічниками товмачів або писарів при куренях для набуття відповідного досвіду. У подальшому “по данным от Коша Запорожского наставлениям” могли призначатись для самостійної роботи з іноземцями на прикордонних переходах.

На відповідні висновки дисертанта наштовхнули окремі атестати козаків, в яких перелічуються їх службова діяльність в Січі. Зокрема, в атестаті полкового писаря Григорія Швидкого було відмічено, що військову службу в Запорозькому війську він розпочав з 1750 року; з 1761 року був призначений полковим писарем в Кальміус (Молдова): “... и употребляем был там при Кальмиусе в разные с командою по границе турецкой разведки...а сверх того, не единожды в Крым и в Очаков с Коша послан для секретных разведываний. Как и сего 1772 году, мая от 1 числа о нынешнем хана Крымского и с Крыму за реку Буг поход с войском, он по всему Крыму и степи татарской под претекстом непонятным ездил и примечал. И по совершенному уже походу с войском хана с Перекопа до Очакова в Кош потребное известие и что дознал представил вскоре” [13, Арк. 121-122].

Розширення переліку розвідувальних завдань, які виконувались козаками для забезпечення національної безпеки Росії, могло стати причиною створення у 30-40 роки XVIII ст. в Запорозькому війську спеціального підрозділу – пластунів (звідси, можливо, і поява Пластунівського куреня – Т.С.). Так, в 1755 році чисельність пластунів в курені складала 441 особу; у 1759 році – 541 особу; у 1769 році - 269 осіб. Відповідне підтвердження цьому

можна знайти у матеріалах І.Попки, який розкриває місце і роль пластунів в Запорозькому війську [134, С.240-241; 155, Ч.1, С.74-75]. За його свідченням, пластуни переважно були за походженням із селян. Кожний пластун-розвідник повинен був мати відповідні навички, які в подальшому вдосконалювались. Нове поповнення для свого підрозділу пластуни приймали тільки за загальним вибором і згодою, для перевірки якостей новобранців існували жорсткі умови прийому. Пластуни-розвідники після своєї підготовки могли вміло вести розвідку різноманітними способами, діяти приховано, зухвало, сміливо й активно здобувати розвідувальні відомості згідно з поставленими перед ними завданнями. При цьому вони проявляли винахідливість, ініціативу, широко використовували прийоми військової хитрості й обману противника, могли впевнено орієнтуватися в степу за допомогою підручних засобів і наявних предметів, володіли прийомами рукопашного бою, знали іноземні мови й здійснювали самостійний допит полонених. Підготовка пластунів вдосконалювалась та відточувалась до такого рівня, що, стріляючи з вогнепальної зброї вночі, вони могли влучити в ціль на слух та здійснювали переходи зі швидкістю 12-15 км/год. [134, С. 246-254].

З історичної літератури відомо, що під час виконання завдань розвідки, озброєння пластунів складалось із декількох пістолів, рушниці, кинджала (ножа), шаблі. Крім того, на озброєнні кожного козака знаходилось: сагайдак зі стрілами (лук і стріли), спис, келеп (своєрідна сокира, яка призначалась для ударів по залізних шоломах і важких панцирах), гак (довга і важка рушниця). Пізніше на озброєнні козаків з'явилися легкі рушниці та невеликі шаблі. При цьому відмінностей в спорядженні серед козаків, призначених для виконання завдань розвідки, майже не було [58, С. 32; 183, Т.1, С. 210].

Водночас, не останню роль у зміцненні професійної майстерності козаків відігравало матеріально-технічне та фінансове забезпечення Запорозького війська. На Запорожжі була створена потужна економічна база, в якій головне місце належало сільському господарству. Уся територія

Запорожжя для більш організованого керівництва та контролю за діяльністю місцевого населення поділялось на вісім паланок (округів). Щорічно за відповідними територіями закріплювались козацькі підрозділи для їх охорони та ведення господарства [107, С. 30-32].

Перехрестя торговельних шляхів дозволяло Запорожжю знаходитись майже в центрі економічних зв'язків і вести активну торгівлю з Литвою, Польщею, Туреччиною, Росією й іншими країнами. Запорожжя продавало зерно, мед, сіль, цукор, рибу, хутряні вироби, а закупляло зброю, свинець, тканини, папір тощо. Солі, наприклад, вивозилось до Польщі кожного року близько 1000 возів, а загальний обсяг річного товарообігу на Запоріжжі (на початку XVIII ст.) складав 800-850 тис. крб. [101, С. 104-111]. Частина прибутку із казни Запорожжя направлялась на утримання Запорозького війська, що становило приблизно половину потреб війська. Решту військо намагалось наповнювати своїми силами [4; 7; 58, С. 53]. У загальному вигляді казна Запорозького війська формувалась із таких джерел (Рис. 2.6).

Водночас, роблячи ставку лише на можливості сільського господарства й на сировинну базу, економічна стабільність Запорожжя не могла тривати довго, що в подальшому позначилось майже на всіх сферах діяльності, в тому числі й на військовій. Саме у цей період керівництво Січі намагалось розв'язувати різноманітні конфлікти мирними шляхами, не застосовуючи військову силу. Зменшення економічної допомоги й фінансової підтримки Росії призвело до скорочення забезпечення Запорозького війська, що не могло не відобразитись на діяльності й активності розвідки війська [58, С. 39-53; 61, С. 121].

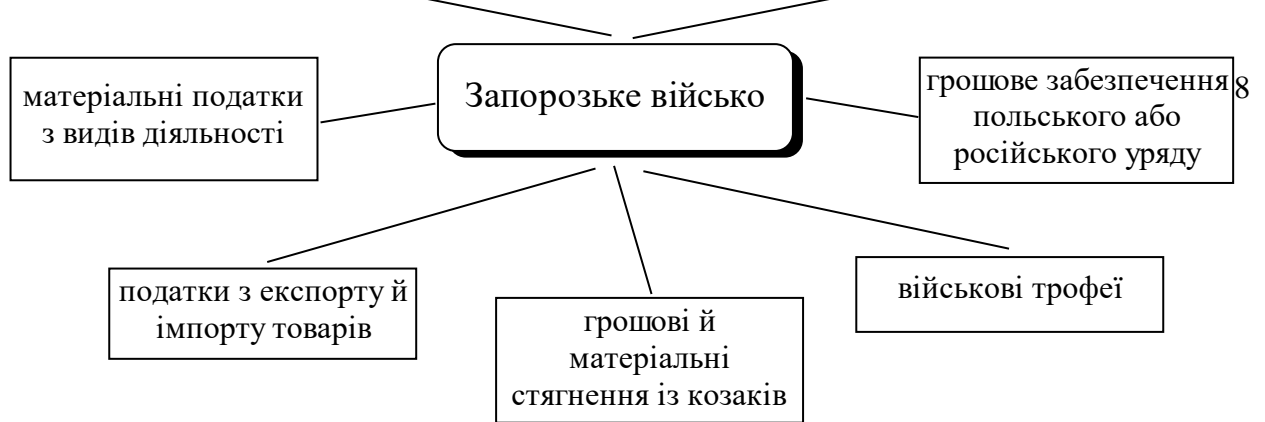

Рис. 2.6. Джерела формування казни Запорозького війська

Враховуючи те, що Запорозьке військо виконувало завдання російського уряду та брало участь у бойових діях у складі російської армії, воно отримувало відповідне грошове та матеріальне забезпечення. Разом з тим архівні матеріали дозволяють зробити висновок, що діяльність окремих розвідників, які діяли за кордоном, оплачувалась. Так, в листі київського генерал-губернатора Й.Вейсбаха до кошового отамана Івана Малашевича про висилання до Криму розвідників для з'ясування намірів кримського хана щодо походу на Персію (від 13 липня 1753 року) говориться, що "...посланым, по розсуждению вашему, несколько денег в подарок давать и меня по этому ж уведомить, которые я возвратить немедленно прикажу". Вражає оперативність запорожців, які вже 15 липня 1753 року надіслали відповідь щодо виконання розвідувального завдання: "...я (Й.Вейсбах) здесь (у м.Києві) 18 июля исправно получил два письма и с которых, что вам возвратившейся из Крыма казак объявил о хане, яко уж с 23 тысячами татар в персидский поход выступил и для перевозу татар под Керчем и Новым Городком остановился". За свою діяльність в Криму козак отримав 20 крб. [10, Арк. 9-10]. Для порівняння, вартість коня на той час складала від 10 до 20 крб., шаблі від 5 до 8 крб. [11, Арк. 106-107].

Козаки, які звільнялись з лав Запорозького війська, мали серед іншого населення деякі пільги та отримували так званий атестат, в якому перелічувались бойові заслуги та пільги, на які вони претендували. Зокрема, це

отримання постійного грошового забезпечення, рекомендація для переходу на іншу службу, звільнення від місцевих податків і т. ін. [13].

ВИСНОВКИ:

1. Залучення російським урядом Запорозького війська для захисту власних кордонів та підтримання його в постійній бойовій готовності вимагало від керівництва Січі створення відповідної розвідувально-інформаційної мережі. Водночас, шанобливе ставлення до розвідки як головного виду бойового забезпечення Запорозького війська та усвідомлення керівництвом Січі її важливості у забезпеченні безпеки Запорожжя сприяло її активному розвитку.

2. Упереджувальні дії Запорозького війська з відбиття зовнішньої агресії досягались за рахунок розширення площі ведення розвідки, масштаби якої залежали від можливостей розвідувальних органів з ведення розвідки та оперативності надання розвідувальної інформації керівництву Січі. Слід зазначити, що від активності та оперативності розвідки залежало прийняття керівництвом Січі виважених рішень щодо реагування на зміни воєнно-політичної обстановки довкола Запорожжя.

3. Розвідувальні заходи в Новій Запорозькій Січі організовувались та проводились, як правило, в комплексі з контррозвідувальними діями. Вони планувались та керувались єдиним центром та виконувались за єдиним планом, що дозволяло забезпечувати необхідну ефективність захисту секретів Січі та своєчасно реагувати на зміни в планах і діях противника.

4. На якість розвідувального забезпечення, виконання поставлених завдань впливала фаховість посадових осіб, які займалися організацією та плануванням розвідки, рівень та умови підготовки добуваючих органів. Водночас, відсутність у Запорозькому війську штатних органів обробки інформації, пунктів управління розвідкою негативно впливала на її планування та організацію, особливо під час бойових дій.

5. В аспекті досліджуваного питання є всі підстави стверджувати, що на розвиток кількісного складу сил розвідки Запорозького війська завжди впливала наявність зовнішньої загрози. При цьому відсутність значних розбіжностей у визначенні питомої ваги розвідувальних компонентів, яка становила 10-13%, свідчить про існування протягом тривалого часу в Запорозькому війську постійної кількості осіб, які залучались для виконання завдань розвідки.

РОЗДІЛ 3

ВОЄННА РОЗВІДКА ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ (1917-1921 РР.)

3.1. Розбудова та функціонування воєнної розвідки в період Української революції (1917-1921 рр.)

Становлення та розбудова незалежної України на початку ХХ ст. відбувались в умовах, які значною мірою впливали на її розвиток, зокрема, триваюча політична та економічна криза в Росії та значна втрата людських та матеріальних ресурсів України, на території якої переважно проходили воєнні дії Першої світової війни. Ці умови не тільки сприяли створенню ліберально-демократичного Тимчасового уряду в Росії, але й дали можливість різноманітним українським політичним партіям, військовим рухам та організаціям вжити рішучих заходів для здобуття самостійності України.

Головна внутрішньополітична боротьба за проголошення незалежності України розгорнулась між трьома провідними українськими партіями: Українською соціал-демократичною робітничою партією (В.Винниченко, С.Петлюра, М.Порш), Українською партією соціалістів-революціонерів (М.Ковалевський, П.Христюк, М.Шаповал) та Українською партією соціалістів-федералістів (Д.Дорошенко, С.Єфремов, А.Ніковський). Результатом діяльності цих провідних партій стало створення у березні 1917 року Центральної Ради. При цьому офіційно до виконання своїх повноважень Центральна Рада приступила після проведення Українського національного конгресу (19 квітня 1917 року), на якому було прийнято рішення щодо автономного існування України у складі Російської федеративної держави. У подальшому (червень 1917 року) в Першому Універсалі Центральної Ради було проголошено верховність влади Центральної Ради та сформовано виконавчий орган державної влади на чолі з В.Винниченком [139, С. 25-27; 151, С. 96].

Водночас, на цій хвилі поширюється український військовий рух, головною подією якого стало прийняття рішення делегатами Українських військових з'їздів (проходили 18 травня, 18-23 червня 1917 року) про створення українських частин та комітетів у складі російської армії. Організацію та керівництво "українізацією" частин російської армії було покладено на Генеральний військовий комітет [151, С. 96-98]. Зокрема, в березні 1917 року було створено інститут Вільного козацтва, який проголосив себе територіальним військом чисельністю 60 тис. осіб та діяв на території сучасної Черкаської області. Крім того, створювались інші військові частини та з'єднання, які під час правління Центральної Ради не були використані для розбудови регулярних збройних сил та були розформовані або переведені до інших військових формувань.

На фоні реалізації власних політичних амбіцій керівництво Центральної Ради не приділяло належної уваги питанню національної безпеки і створенню

власних збройних сил. Запропонований С.Петлюрою проект щодо створення Крайового органу з питань охорони революції на Україні не був повністю втілений. Метою створення Крайового органу (комітету) було об'єднання політичних організацій, військових рухів для боротьби за незалежність України та упередження дій з боку агресорів. Саме з цього питання думки й рішення керівництва Центральної Ради були найбільш суперечливими і неефективними, що стало одним із перших його прорахунків [120, Т.2, С. 130-131; 122, С. 360-368].

Якщо порівнювати кількість військовослужбовців колишньої Російської армії, які мали бажання відстоювати незалежність України в лавах національних формувань, з кількістю збройних сил наприкінці 1917 року, то останні налічували лише 12-14 тисяч осіб, що майже у 100 разів менше у порівнянні з весною того ж року. Пасивність уряду щодо створення Збройних сил Української Народної Республіки проявилась також в питанні формування воєнної розвідки України, в структурі якої було до 1300 осіб.

З приходом до влади Центральної Ради повноваження щодо реформування й будівництва Збройних сил Української Народної Республіки були покладені на Генеральний секретаріат військових справ при Військовому міністерстві. Завершальним етапом в організаційному формуванні регулярної армії стало утворення в листопаді 1917 року Українського Генерального штабу, до складу якого увійшли відділи: організаційний, артилерійський, постачання армії, військового шкільництва, загальний, військово-політичний, військово-комісарський, інспекторат артилерії. Пізніше, 22 грудня 1917 року, в Києві було засновано Українське генеральне секретарство морських справ, у подальшому перейменоване в Українське морське міністерство [77, С.125].

На той час до ГШ входило два відділи та три підвідділи. У першому відділі (перше генерал-квартирмейстерство) - займались питаннями оперативного керівництва діяльністю армії; у другому (друге генерал-квартирмейстерство) - питаннями мобілізації й комплектуванням військ; в

підвідділах - оперативному, розвідувальному, закордонного зв'язку - займались питаннями за своїми напрямками. Слід зазначити, що тільки в березні 1918 року у структурі Генерального штабу було створено розвідувальний відділ, який почав займатись збором, аналізом та організацією добування різних відомостей про політичну, економічну й військову обстановку в сусідніх країнах й на території України. Так, з березня по травень 1918 року у розвідувальному відділі працювали Колосовський (начальник відділу), Матвієнко, Мазур-Ляховський, Удовиченко, Кашнів, Жуковський, Аврінський. У відділі закордонного зв'язку працювало 40 осіб на чолі з начальником відділу Шевченком [27, Арк. 22; 37, Арк. 4-5].

Аналіз військового руху на території України дозволив виділити основні військові формування, які склали основу Збройних сил Української Народної Республіки за часів Центральної Ради. Зокрема, мова йдеться про Запорозьку дивізію, дивізію Сірожупанників (Сіра дивізія), полк Українських січових стрільців (УСС) та Чорноморський кіш, які до того ж мали власні розвідувальні підрозділи [24; 106, С. 390-392].

Формування Запорозької дивізії було розпочато в листопаді 1917 року. До її складу входили чотири піхотні полки, кінний та інженерний полки, окрема артилерійська бригада ім.Грушевського. Подальше реформування дивізії було спрямовано на збільшення її чисельності й удосконалення структури, в результаті чого в квітні 1918 року дивізія була розгорнута в корпус. Із змісту додатка 3.1 стає відомо, що до складу Запорозького корпусу входили: піхотні полки ім.П.Дорошенка, ім.Б.Хмельницького, окремий піхотний полк, Гайдамацький піхотний полк, полк кінних гайдамаків ім.К.Гордієнка, артилерійський полк, повітряна ескадра, інженерний полк, кінно-гірський дивізіон та автоброньований дивізіон [82, С. 379-380; 106, С. 382-385]. Як видно із додатка при піхотних полках створювались команди піших розвідників чисельністю від 30 до 50 осіб. Крім того, не виключалась

можливість залучення підрозділів кінноти (чисельністю до 100 вершників) для виконання завдань розвідки.

Включення до складу корпусу повітряної ескадри з п'яти літаків дозволило командуванню використовувати літальні апарати для вирішення як бойових, так і розвідувальних завдань. Вважалось, що за певних умов ведення повітряної розвідки значною мірою дозволяло поліпшити якість ведення розвідки й оперативність отримання розвідувальних відомостей в інтересах з'єднання.

На відміну від Запорозького корпусу, формування дивізії Сірожупанників відбувалося на території Австрії з числа полонених українських солдатів. Літопис її діяльності розпочався з січня 1918 року. Наприкінці лютого 1-й казацько-стрілецький курінь (перша назва Сірої дивізії) змінює місце дислокації й направляється до м.Володимир-Волинського. У березні 1918 року курінь із збільшенням чисельності військовослужбовців розгортається в дивізію. Виходячи з організаційної структури Сірожупанників, яка представлена в додатку 3.2, до складу дивізії входило чотири піхотних, один артилерійський полки та окрема технічна сотня. Слід зазначити, що в інтересах виконання завдань розвідки при кожному полку було створено штатний розвідувальний підрозділ - сотня піших розвідників. Крім того, до складу кожного з трьох куренів входив кінний підрозділ чисельністю від 10 до 30 осіб, завданням якого було ведення розвідки й похідної охорони [106, С. 387-390; 136].

Українські січові стрільці являли собою військове формування, рівне полку, до складу якого входили два курені по чотири сотні чисельністю від 160 до 170 стрільців, дві окремі скорострільні сотні, артилерійський дивізіон (у складі двох батарей) і окремий підрозділ кінної розвідки. До складу підрозділу кінної розвідки входило 50 вершників, на яких покладалось виконання завдань розвідки й похідної охорони полку [103, С. 99; 142, С. 218].

Таким чином, аналіз організаційно-штатної структури військових формувань, які були підпорядковані Центральній Раді, свідчить про те, що особливістю розвитку системи воєнної розвідки стала поява розвідувальних підрозділів одночасно із створенням Збройних сил Української Народної Республіки. Узагальнена структура воєнної розвідки показана на рис. 3.1. Водночас, незважаючи на формування структури воєнної розвідки, деякі її елементи так і не набули досвіду розвідувальної діяльності, окрім тих, які брали участь у Першій світовій війні, через відсутність державної військової концепції щодо їх бойового застосування.

Чисельні “українізовані” військові частини, які були позбавлені централізованого керівництва також втрачали свою боєздатність. Намагання ж уряду покласти функцію захисту України на стихійно сформовані напіврегулярні формування міліцейського типу призвели до втрати Центральною Радою своїх позицій [77, С. 188-189].

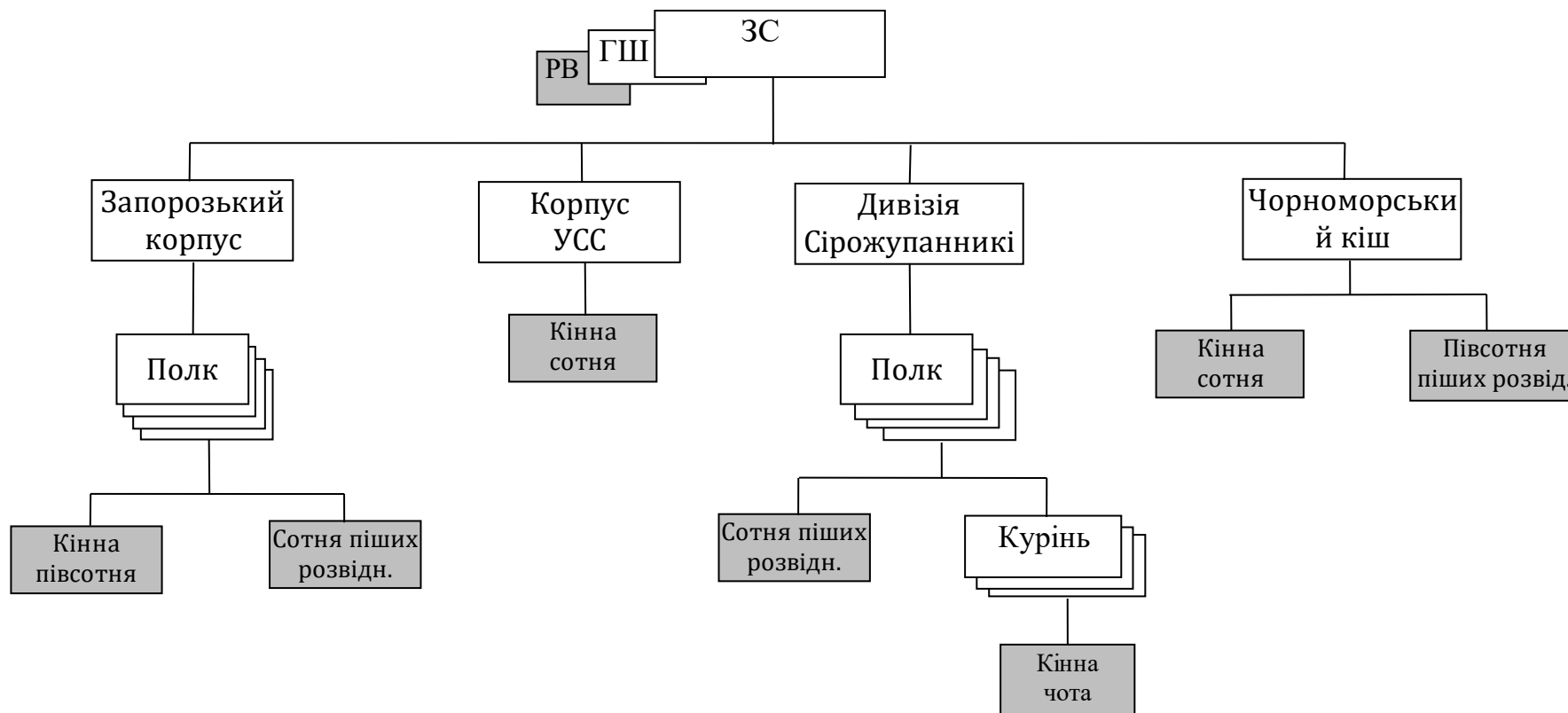

Рис. 3.1. Структура розвідки Збройних сил часів Центральної Ради

17 грудня 1917 року Рада Народних Комісарів Росії надіслала ультиматум Центральній Раді, вимагаючи визнання радянської влади в Україні. На початку січня Червона Армія розпочала наступ на Лівобережжя та Південну Україну. Виходячи з цього, 25 січня 1918 року Центральна Рада своїм Четвертим Універсалом проголошує незалежність України [151, С. 104].

Розуміючи, що в тодішніх умовах власними силами питання захисту державної незалежності вирішити нереально, Центральна Рада намагається використати можливість отримання іноземної допомоги, вдаючись до політичних кроків: 9 лютого 1918 року був підписаний Брест-Литовський договір, згідно з яким німецька сторона брала на себе зобов'язання надати військову допомогу Центральній Раді й через кілька днів в Україну були введені німецькі й австрійські війська [164, С. 83].

Україна була окупована, але оскільки вона виявилась неспроможною виконувати окремі зобов'язання перед “союзниками”, німцям вдалося легко встановити власний режим та здійснити державний переворот, у результаті якого було усунено Центральну Раду. 29 квітня 1918 року генерал П.Скоропадський прийняв титул гетьмана й став на чолі Української держави.

Після приходу до влади уряду гетьмана П.Скоропадського у військовому будівництві намітився деякий прогрес. Насамперед, було проаналізовано дії Центральної Ради, вивчено досвід західних країн та їх збройних сил. Значною мірою були враховані особливості, пов'язані з наявністю на території України німецьких військ (німці не схвалювали створення великих за кількістю українських збройних сил). Новий уряд, надаючи великого значення Збройним силам у боротьбі за незалежність України й забезпеченню її національної безпеки, почав приділяти увагу створенню й організації ведення розвідки й контррозвідки. Відповідні дії дозволили уряду Гетьманату на початковому етапі отримати узагальнені відомості про політичне, економічне та соціальне становище країн, які межують з Україною. Ведення контррозвідки на території України дало можливість вирішувати питання внутрішньої безпеки й

попереджувати провокаційні й підривні дії противника, які були спрямовані на знищення незалежності Української держави.

З огляду на стан національних Збройних сил, керівництву Гетьманату по суті доводилося знову створювати частини й з'єднання, насамперед через те, що деякі з них (які залишились з часів Центральної Ради) були частково розформовані німецьким командуванням. Винятком були Запорозька дивізія й дивізія Сірожупанників [26; 82, С. 242]. Певним чином це торкнулось і головних органів управління військами: Генерального штабу та Військово-повітряної управи.

Генеральний штаб складався з трьох генерал-квартирмейстерств. У 1-му генерал-квартирмейстерстві знаходилися відділи й служби, які займалися питаннями оперативної та бойової готовності Збройних сил. Згідно із затвердженим штатом в 1-му генерал-квартирмейстерстві було створено розвідувальний відділ¹², який структурно поділявся на три частини:

перший та другий - здійснювали загальне керівництво підпорядкованими розвідувальними підрозділами та організацією їх діяльності, а також аналіз та оцінку воєнно-політичної обстановки у країнах Центральної та Східної Європи;

третій - здійснював обробку та узагальнення розвідувальних даних.

У 2-му генерал-квартирмейстерстві створені відділи, які відповідали за мобілізацію, організацію й підготовку особового складу. За окремими напрямками діяльності відділів, які мали стратегічне значення для Збройних сил, - залізничні перевезення, артилерія, повітряні сили й військово-технічне постачання армії – контроль здійснював особисто начальник ГШ [33; 38].

Скориставшись відсутністю воєнної загрози від суміжних країн, уряд П.Скоропадського приступив до реалізації програми будівництва Збройних сил Української держави. Програмою передбачалось створення восьми армійських корпусів, чотирьох-п'яти кавалерійських дивізій та корпусу

охорони кордону. Реалізація програми була запланована на листопад 1918 року, а до січня 1919 року планувалося цілком ліквідувати нестачу коней в з'єднаннях та частинах.

Передбачалось, що в корпусах за штатом буде знаходитись 12-13 тисяч військовослужбовців, із яких близько 400 у розвідувальних підрозділах (до 4% від загальної кількості військовослужбовців) [30, Арк. 78; 45, Арк. 268]. Особливістю цієї структури була можливість використати в інтересах розвідки додаткові сили шляхом залучення штатних розвідників до загальновійськових підрозділів. Однак, практично ця структура не була створена, навпаки, бойові дії 1918 року показали недоцільність переходу до створення корпусів через відсутність молодого поповнення. Дивізія вважалась основною оперативнотактичною одиницею, а її штатна структура розвідки мала перевагу над корпусною й відповідала вимогам маневреної та локальної війни того часу. Тому в деяких частинах і з'єднаннях структура воєнної розвідки була розроблена за варіантом 1917-1918 рр. У порівнянні зі структурою розвідки дивізії Збройних сил України періоду Центральної Ради, кількість особового складу в розвідувальних підрозділах часів Гетьманату було збільшено приблизно у 2,4 рази (рис. 3.4).

Як видно із змісту додатка И.1, до складу армійського корпусу (у мирний час) входили дві піхотні дивізії, дві бригади польової артилерії, бригада важкої артилерії, кавалерійська дивізія, корпусний кавалерійський полк, авіаційна група, а також технічні, інженерні, ремонтні, залізничні й санітарні курені та сотні [34; 83, С. 242-243; 180]. Суттєві зміни відбувалися в структурі корпусної розвідки. Насамперед були створені розвідувальні відділи при штабах полків, а також штатні розвідувальні підрозділи (піші й кінні). Крім того, для ведення розвідки передбачалось використання в армійському корпусі (АК) літальних апаратів. В армійському корпусі при кожному пішому полку існував рій (відділення) кінних розвідників чисельністю до 10 осіб і чота

¹² Структура розвідувального відділу ГШ за часів Центральної Ради змінилась (прим –

(взвод) піших розвідників чисельністю 40-45 осіб. Передбачалось, що, в разі потреби, із складу чотири піших розвідників виділяти до кожної піхотної сотні по три штатних розвідники. Це можна пояснити намаганням командування під час бойових дій збільшити можливості ведення розвідки, створивши додаткові органи здобування розвідувальних відомостей на полі бою або орган (підрозділ), який би виконував як бойові, так і розвідувальні завдання як мобільна розвідувальна ударна група.

Артилерійська розвідка в корпусі повинна була здійснюватись власними силами артилерійських частин та підрозділів. За організацію розвідки відповідав штаб бригади (полку), до складу якого входив один з фахівців-розвідників, безпосереднім обов'язком якого було визначення завдань розвідки, організація отримання відомостей про об'єкти поразки, обробка отриманої інформації на тактичному рівні. Добування розвідувальної інформації здійснювалося з артилерійських спостережних пунктів, до складу яких входили по три фахівці-розвідники та спостерігачі. Спостережні пункти були штатними й входили до складу артилерійських батарей [34, Арк. 23].

Розвідка кавалерійської дивізії була представлена окремою сотнею піших розвідників дивізійного підпорядкування, відділенням кінної розвідки у кожній сотні, а також групою фахівців розвідки при штабах полків.

За часів Гетьманату у військах почалося формування власного авіаційного парку. Військовим керівництвом було розроблено проект щодо створення трьох авіаційних баз з центрами управління діями авіації на території України. Як видно із схеми, поданої в додатку И.2, перша база розташовувалась в районі Києва, друга - в районі Харкова, третя - в районі Одеси. На центри управління покладалися завдання щодо розробки й планування авіаційних польотів, здійснення керівництва підлеглими силами й контролю за повітряним простором України, а також здійснення взаємодії із сухопутними військами й військово-морським флотом. Комплектування

літаками відбувалось на базі російських частин, які знаходились на фронті у роки Першої світової війни. Технічне оснащення армії здійснювалося зразками озброєння і техніки країн-учасниць війни. На озброєнні в Збройних силах було всього п'ять літаків, причому всі вони знаходилися в одному корпусі. Бойове використання літаків здійснювалося лише для ведення розвідки. Застосування їх для поразки об'єктів противника не проводилося, тому що корпус практично не брав участі у бойових діях [27, Арк. 89; 41; 180, С. 12-137].

Окремим військовим формуванням була Сердюцька дивізія, що знаходилася в безпосередньому розпорядженні гетьмана П.Скоропадського й використовувалася в основному для охорони апарату керівництва країни. Як видно із додатка И.3, у складі Сердюцької дивізії (до 27 червня 1918 року) було чотири піхотних, один артилерійський полк, Лубенський кінно-козацький полк і окрема інженерна сотня. Передбачалось, що веденням розвідки в піхотному полку повинні займатись штатні розвідувальні підрозділи в складі команди піших розвідників (45 осіб) і команди кінних розвідників (28 осіб). На відміну від кінних розвідників, у постійному складі команди піших розвідників було п'ять осіб, решта військовослужбовців повинні були виділятися з особового складу восьми сотень (від кожної по п'ять осіб) [34, Арк. 9-15].

При штабі артилерійського полку Сердюцької дивізії функціонував розвідувальний відділ, що складався з чотирьох розвідників. Безпосередньо для добування розвідувальних відомостей на полі бою та корегування вогню своєї артилерії було призначено три розвідники та три спостерігачі. Крім того, звертає на себе увагу наявність при штабі кінно-козацького полку Сердюцької дивізії 19 підричників. Згідно з організаційно-штатною структурою дивізії при окремій інженерній сотні вже існувала чота підричників з 42 осіб, яка могла використовуватись як для виконання бойових завдань, так і для ведення інженерної розвідки. Таким чином, не виключалась можливість, що

дев'ятнадцять підричників могли виконувати розвідувально-диверсійні завдання або діяти у складі інших розвідувальних органів [34, Арк. 18-26].

Під час правління П.Скоропадського було завершено комплектування дивізії Сірожупанників. Як видно із додатка И.4, її структура залишилася майже незмінною, за винятком створення додаткового розвідувального підрозділу - кінної півсотні. Вона повинна була, поряд з виконанням завдань похідної охорони, виконувати завдання розвідки [136].

Практично без змін залишилась Запорозька дивізія, яка у період Гетьманату знаходилась на північно-східному кордоні України. У пішому полку Запорозької дивізії для виконання завдань розвідки було створено півсотню кінних розвідників (73 особи) та півсотню піших розвідників (71 особи) [34, Арк. 43-47].

Крім того, передбачалось створення 1-го Українського окремого авіаційного загону. Характерною особливістю цієї реформи було те, що проект штатів було запропоновано в квітні, затвердження його здійснилось лише 21 серпня 1918 року. Згідно з новими штатами була встановлена тільки чисельність особового складу й розмір заробітної платні військовослужбовцям. У той же час необхідний штат техніки, а саме: п'ять розвідувальних літаків, два винищувачі, апаратура для фотографування, запасні частини та ін. взагалі не був затверджений [34, Арк. 103-106].

За період Гетьманату в м. Могилів-Подільський було знову сформовано Чорноморський кіш. Із поданої в додатку И.5 організаційно-штатної структури коша, видно, що до його складу входили три курені по чотири сотні (у кожній дві півсотні, які складались з чотирьох чот), кулеметна сотня, сотня зв'язку, гірська батарея, кінна півсотня (78 осіб), півсотня піших розвідників (77 осіб), підрозділ забезпечення й обслуговування. З метою розвідувального забезпечення діяльності окремих сотень Чорноморського коша до їх складу могли додаватись п'ять піших розвідників. Крім того, у складі гірської батареї

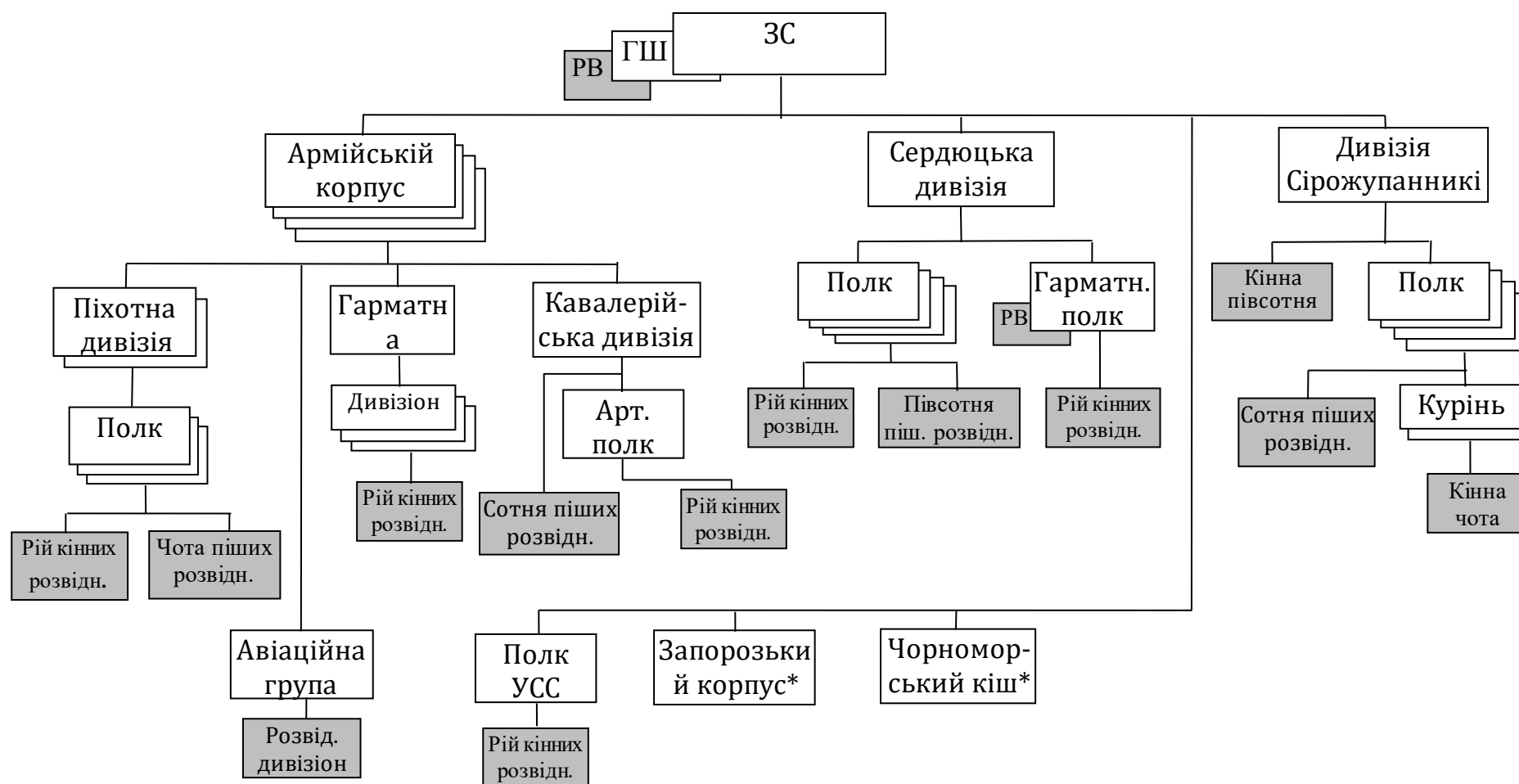
ведення розвідки покладалось на чотирьох розвідників і чотирьох спостерігачів [34, Арк. 93-102; 180, С. 192-210].

За наказом П.Скоропадського, наприкінці серпня 1918 року було також сформовано полк Українських січових стрільців. У листопаді того ж року до його складу входило три стрілецьких сотні, артилерійська батарея легких гармат, кулеметна сотня, сотня підстаршин і півсотня кінних розвідників (чисельністю до 50 осіб) [87, С. 112; 108, С. 135-136; 142, С. 248].

Слід зазначити, що розбудова Збройних Сил за часів Гетьманату здійснювалось на основі того, що в усіх військових формуваннях (курінь, полк, дивізія, корпус) обов'язковим елементом був розвідувальний підрозділ. За рахунок цього командування частин і з'єднань намагалось підвищити автономність дій військ в умовах маневрової та локальної війни. Узагальнена структура воєнної розвідки показана на рис. 3.2. В той же час реалізувати ці плани вдалося лише під час бойових дій 1919-1920 рр. новим урядом - Директорією.

Напередодні приходу до влади Директорії в Україні широкого розмаху набував антигетьманський рух, який охопив майже всі верстви населення. На території України значно активізували свою діяльність анархістські та кримінальні елементи, які підривали авторитет Директорії.

24 листопада 1918 року С.Петлюра видає "Наказ Армії УНР", в якому оголошується про створення республіканських Збройних сил з метою оборони України і захисту трудового народу [139, С. 186]. Таким чином,

Примітка: “*” - організаційна структура залишилась без змін.

Рис. 3.2. Організаційна структура розвідки Збройних сил України часів Гетьманату

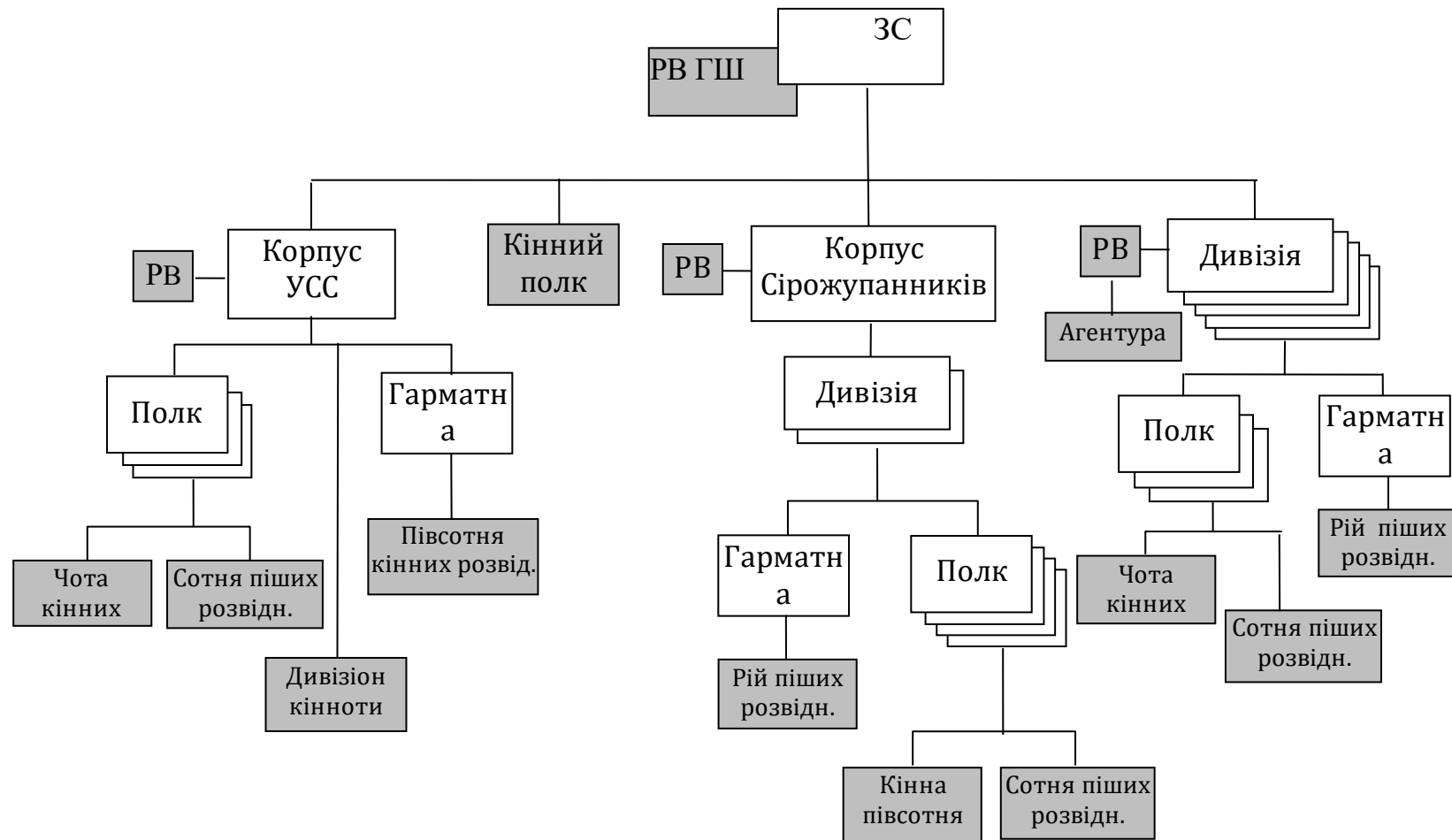
вже на початку грудня 1918 року Збройні сили Директорії нараховували близько 300 тис. осіб. Однак, з часом частина добровольців (переважно селян) розійшлася по домівках і в складі Збройних сил залишилося близько 20-30 тис. військовослужбовців [30, Арк. 228-229].

Після 14 грудня 1918 року Збройні сили України були поділені на діючу й кадрову армії. Остання безпосередньо підпорядковувалась військовому міністру, а загальне керівництво діючою армією та її формування було покладено на ГУГШ [45, Арк. 268].

На той час штат головного органу управління військами змінювався принаймні, разів десять, але загальна структура Генерального штабу Збройних сил України була незмінною. Генеральний штаб складався із 1-го генерал-квартирмейстерства, яке займалось оперативними справами армії (зокрема, в складі якого був розвідувальний відділ) та 2-го генерал-квартирмейстерства, яке займалося питаннями постачання армії. З урахуванням організаційно-кадрових перестановок у військах, структура розвідки Збройних сил Директорії мала вигляд, який представлений на рисунку 3.3.

25 січня 1919 року Директорія ухвалила закон “Про Військовий флот УНР”, згідно з яким передбачалось сформувати два корпуси і одну дивізію морської піхоти. Однак реалізувати ці плани не вдалось через наступ Червоної армії на півдні України та виведення з бойового складу української флотилії. У вересні 1919 року функції Морського міністерства були перекладені на Військово-морську управу [139, С. 190; 178].

Військово-морська управа Збройних сил України складалась із п’яти управ: генерального морського штабу; персональної мобілізації; технічної та будівельної; постачання; гідрографічної. Виходячи з організаційно-штатної структури ВМУ Збройних сил України організацією взаємодії із видами Збройних сил займались військові з управи Генерального морського штабу (за напрямками). Планування розвідки та організація роботи агентури

Примітка: корпус Сірожупанників пізніше був розформований.

Рис. 3.3. Структура розвідки Збройних сил України часів Директорії

здійснювалось в закордонному відділі Генерального морського штабу [53, Арк. 14-17].

За часи існування Директорії були розроблені штати стрілецької дивізії (від 30.12.1918 р.), відповідно до яких у подальшому відбувалось формування військових з'єднань. Згідно з представленою структурою в додатку К.1, при штабі дивізії була створена оперативно-розвідувальна частина, яка складалась з оперативного відділу (3 особи), розвідувального відділу (2 особи) і статистично-топографічного відділу (7 осіб). Назва останнього свідчить про те, що пріоритетним напрямом його роботи було нанесення військової (цивільної) інфраструктури на топографічних картах (малюнках), а також ведення обліку об'єктів противника.

У штабах піших полків стрілецької дивізії були також створені відповідні відділи по два військовослужбовці, які займались розвідкою й контррозвідкою. Водночас, у безпосередньому підпорядкуванні командирів куренів знаходилось по три кінних півсотні (чисельністю до 80 осіб) та по три сотні піших розвідників (чисельністю до 95 осіб у кожній) [32, Арк. 41-43; 52, Арк. 23-41].

Крім того, відбулись деякі організаційні зміни й в складі окремих військових з'єднань. Як видно із додатка К.2, в корпусі Українських січових стрільців був дивізіон кінноти чисельністю до 250 осіб, при кожному піхотному полку - сотня піших і чота кінних розвідників. У складі артилерійської бригади знаходилась півсотня кінних розвідників чисельністю до 40 осіб [65; 66; 108, С. 213-215].

Змінилася й структура дивізії Сірожупанників. До квітня 1919 року дивізія була розгорнута в корпус, який складався із двох дивізій (по чотири піхотні полки та одній артилерійській бригаді). У піхотному полку завдання розвідки виконувалися сотнею піших розвідників і кінною півсотнею [106, С. 387-390].

Для поєднання зусиль у боротьбі за незалежність України та відбиття агресії Радянської Росії, Польщі та формувань Григор'єва, Махна, уряд Директорії підписує 22 січня 1919 року з урядом ЗУНР¹³ Акт злуки. Однак у подальшому наявність певних політичних протиріч між вищим політичним керівництвом негативно відбилась на співпраці двох урядів.

Одночасно відбувається об'єднання Збройних сил Директорії та Української Галицької армії (УГА). Чисельність об'єднаних Збройних сил склала близько 80 тис. осіб. Лише 11 серпня 1919 року для організації взаємодії між штабами двох армій Галицької та Директорії (Наддністрянської та Наддніпрянської) був створений Штаб Головного отамана. В серпні 1919 року було визначено стратегічні напрямки наступу об'єднаних Збройних сил на Київ та Одесу. Однак, успішному виконанню операції зашкодили війська Денікіна. Уникаючи збройних зіткнень з білогвардійськими військами, об'єднанні Збройні сили України вимушені були змінювати оперативні плани. Саме після прийняття спільної декларації урядами Директорії та ЗУНР щодо оголошення війни Добровольчій армії Денікіна відбулись певні зміни у відносинах військового та політичного керівництва ЗУНР. 6 листопада 1919 року командування УГА підписує перемир'я з білогвардійцями, що йшло у супереччя із планами Є.Петрушевича. Після цього уряд ЗУНР заявив про відсутність умов для будівництва незалежної України і виїхав за кордон, а УГА перейшла у підпорядкування Денікіна [139, С. 172; 151, С. 138].

Відсутність додаткових мобілізаційних резервів для Збройних сил України на початку 1920 р. спричинила скорочення чисельності до 16 тисяч осіб. Як видно із додатків Л.1 та Л.2 командування Збройних сил України здійснило реорганізацію існуючих частин та з'єднань, зокрема: кожна група була реорганізована в дивізію з тією ж назвою та складалась із одного пішого

¹³ Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) була створена на території Східної Галичини 11 листопада 1918 року. На чолі уряду ЗУНР стояв Є.Петрушевич. Були створені власні збройні сили – Галицька армія, але до підписання Акта злуки їх діяльність була самостійною від Збройних сил Директорії [98, С. 98].

полку, однієї гарматної частини (2-4 гармати) та технічної сотні; кожна дивізія мала свої кінні полки; всі частини змінювали свої назви; зайві штаби розформувались. В результаті Збройні сили УНР складались із шести дивізій та окремого кінного полку [51; 124, С. 37-38]. Окрім того, зменшилась чисельність розвідувальних підрозділів, але питома вага розвідувального компонента у порівнянні із попередніми роками була незмінною (рис. 3.4). Останнє дозволило зробити припущення щодо визначення “розумної” чисельності підрозділів розвідки (11-15% від загальної кількості війська), яка була потрібна для виконання завдань розвідки в Збройних силах України.

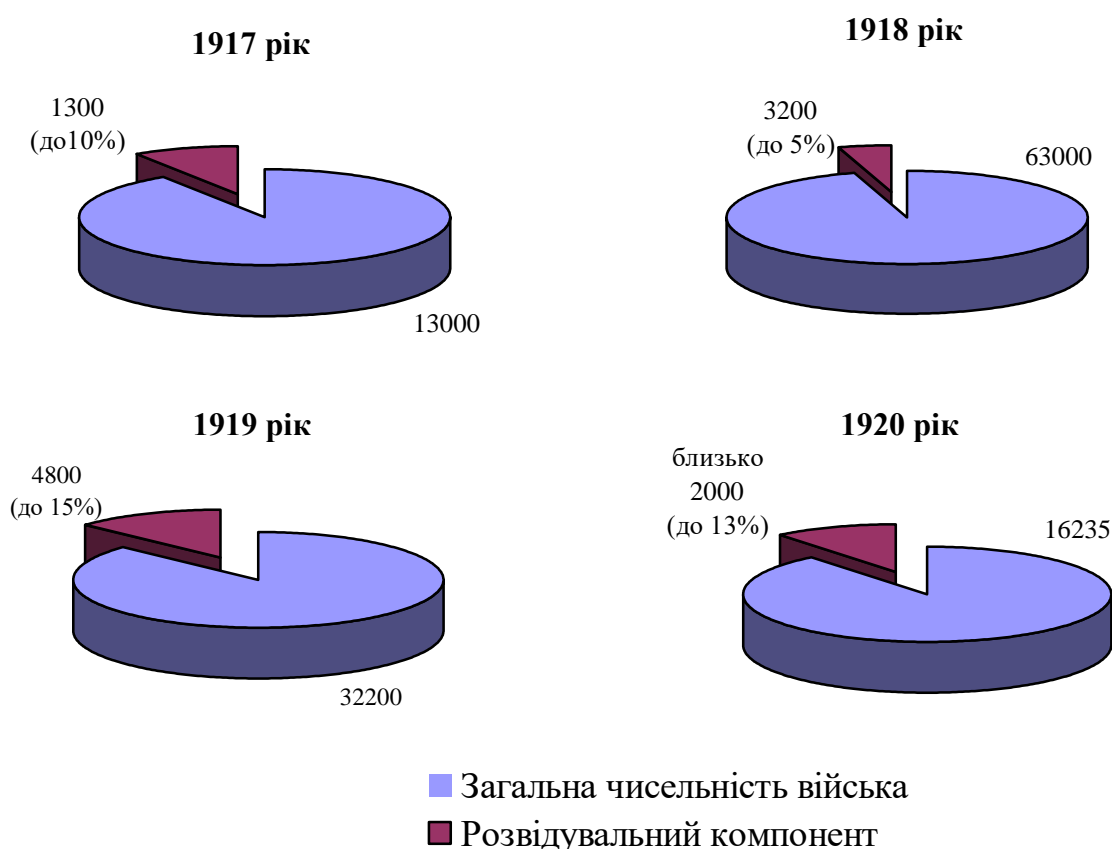

Рис. 3.4. Питома вага розвідувального компонента Збройних сил Української Народної Республіки та Української держави

Сподіваючись на допомогу польського уряду в боротьбі проти Радянської Росії, С.Петлюра підписує 21 квітня 1920 року українсько-польський договір, в результаті якого частина території Західної України

(Холмщина, Підляшшя, Посяння, Лемківщина, п'ять повітів Західної Волині, Полісся і Галичина) із 10-мільйонним населенням переходило до Польщі, а Збройні сили України підпорядковувались польському військовому командуванню.

У подальшому польсько-українські воєнні дії проти Червоної Армії з квітня по вересень 1920 року не принесли уряду Директорії очікуваних результатів. Тим більше, що в серпні 1920 р. російською стороною були ініційовані переговори з Польщею щодо укладення мирного договору. Результатом цих дипломатичних заходів стало його підписання в березні 1921 року [139, С. 262].

Аналіз озброєння та військової техніки показав, що боєздатність української армії наприкінці 1920 року становила близько 40%. При цьому співвідношення вогневих засобів ураження Збройних сил України та Червоної Армії складало: по вогнепальній зброї - 1:1,7, по шаблях - 1:1,6, по гарматах - 1:1,7 [176, С. 201-236].

Таким чином, внаслідок втрати військової переваги над противником та підтримки союзників, уряд Директорії був вимушений залишити територію України та перейти до Польщі разом з українськими військовими формуваннями. У подальшому залишки Збройних сил Директорії були роззброєні та розміщені у спеціальних польських таборах.

На підставі аналізу архівних матеріалів можна стверджувати, що військове керівництво Директорії намагалось створити штатну структуру розвідки, яка б максимально відповідала вимогам бойових дій того часу. Особлива увага почала приділятися організації взаємодії органів розвідки щодо здобування розвідувальних відомостей, визначення військам завдань зі збору розвідувальної інформації, як однієї з основних у ході ведення бойових дій. У зв'язку з тим, що розвідувальні підрозділи не були повністю сформовані і, як наслідок, не могли якісно вирішувати поставлені перед ними завдання, керівництвом збройних сил було передбачено активне використання

розвідників у бойових підрозділах для безпосереднього вирішення завдань розвідки в інтересах останніх.

3.2. Структура та організація ведення розвідки у Збройних силах України (1917-1921 рр.).

Постійна потреба в повній та об'єктивній інформації для аналізу та оцінки воєнно-політичної обстановки, яка складалася на території України та за її межами, в першу чергу в інтересах забезпечення бойових дій, диктувала необхідність воєнно-політичному керівництву Української Народної Республіки та Української держави створити таку структуру розвідки, яка б відповідала умовам того часу.

Воєнна розвідка у 1917-1921 рр. здійснювалась з метою здобування розвідувальних відомостей, які дозволяли виключити раптові дії противника та забезпечували готовність сил і засобів для виконання бойових завдань у стислий термін. За таких умов головними завданнями розвідки на оперативно-стратегічному рівні були: своєчасне виявлення підготовки військ противника до початку воєнної агресії проти України; встановлення місцезнаходження військ противника та готовності його до початку агресії (воєнних дій); отримання даних про склад, стан, характер дій військ противника, його структуру й елементи бойового порядку; проведення заходів, спрямованих на дезорганізацію дій противника, виведення з ладу його інженерних споруд, вогневих засобів, бронепоїздів, кінноти й транспортних засобів; вивчення морального стану військ противника й мирного населення в районах майбутніх бойових дій [40; 43; 167].

Зміни політичного керівництва в Україні за короткий час супроводжувались новими кадровими перестановками та реорганізаціями. В першу чергу це торкалось структур видів Збройних сил. Перманентні зміни в

організаційно-штатних структурах Збройних сил негативно впливали на діяльність органів воєнної розвідки України. В основу організації розвідувальної діяльності були покладені погляди воєнно-політичного керівництва Української Народної Республіки й Української держави щодо застосування Збройних сил у боротьбі за незалежність України. Водночас, через розбіжності у поглядах між цивільними й військовими, не було детального аналізу подій, в деяких випадках це призводило до незнання тодішньої воєнно-політичної обстановки як в Україні, так і за її межами. Не виключалась можливість втручання вищого політичного керівництва України до визначення напрямів ведення розвідки. Завдання розвідки визначались на підставі прогнозів розвитку політичних стосунків між країнами.

Аналіз архівних матеріалів, з позицій сучасних підходів до функціонування спеціальних служб, дозволив дисертанту визначити структуру воєнної розвідки України на початку ХХ ст. Так, загальне керівництво розвідувальною діяльністю та визначення головних її напрямів здійснював голова уряду (на теперішній час це - Верховний Головнокомандувач Збройних Сил). Безпосередньо постановку завдань щодо організації та планування воєнної розвідки здійснював військовий міністр через головного отамана або начальника Генерального штабу, який керував діяльністю розвідувального відділу [31; 45, Арк. 314-315]. У подальшому загальне планування та організацію воєнної розвідки здійснював розвідувальний відділ Головного управління Генерального штабу. Він забезпечував уряд та військове командування розвідувальними даними щодо діяльності іноземних збройних сил, планів противника, визначав завдання розвідки підпорядкованим частинам та з'єднанням, керував діяльністю агентурної розвідки [38; 45, Арк. 3-4, 130-131].

Як видно з рисунка 3.5, залежно від стану воєнно-політичної обстановки на Україні та участі Збройних сил України у бойових діях структура воєнної розвідки мала дві форми:

перша форма, яка існувала за часів Центральної Ради та Гетьманату, призначалась для ведення розвідки в інтересах національної безпеки України розвідувальними органами, які знаходились у підпорядкуванні ГУГШ (Додаток М.1);

друга форма, яка існувала за часів Директорії, призначалась для ведення розвідки під час бойових дій. В цьому випадку додатково формувалась розвідувальний відділ при штабі Збройних сил, в т.ч. з розвідників ГУГШ, який здійснював керівництво підрозділами армійської розвідки (Додаток М.2 - М.3).

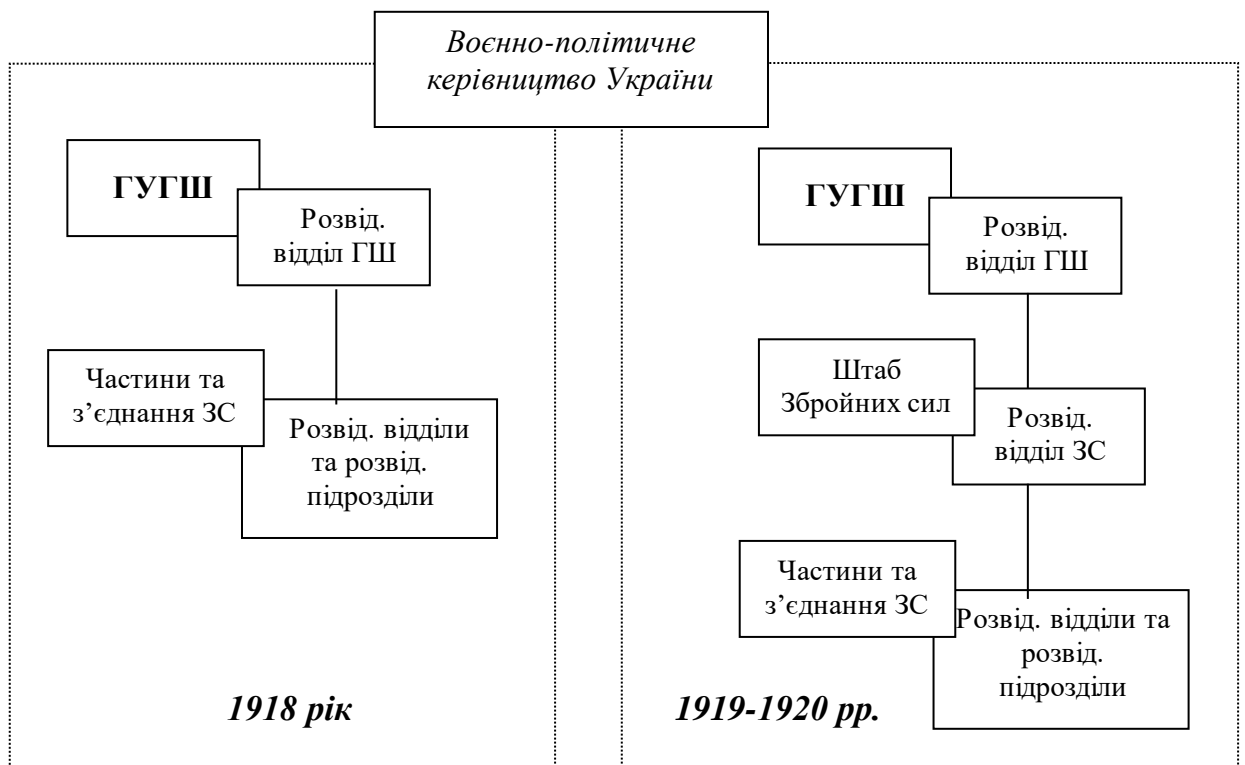

Рис. 3.5. Структура воєнної розвідки Збройних сил України 1918-1920 рр.

За таких умов у частинах та з'єднаннях Збройних сил України вирішення питань розвідки зводилась лише до вибору засобів збору інформації. Розвідка “на себе” у з'єднаннях здійснювалась паралельно з виконанням завдань ГШ і безпосередньо самими бойовими підрозділами та частинами [145]. Виконання

цих завдань покладалось на відповідні розвідувальні органи [167]. Для ведення військової розвідки створювались розвідувальні органи:

розвідувальні загони, які діяли у складі не менше півсотні-сотні кіннотників, що вели розвідку в усіх видах бою на найбільш важливих напрямках. Глибина дії таких загонів сягала до 25 км;

кінні розвідувальні роз'їзди діяли, як правило, у складі від 10 до 30 військовиків, на відстані до 15 км по фронту від головних сил й на флангах та до 10 км від розвідувального загону. Головним завданням роз'їздів було здійснення спостереження за місцевістю й опитування місцевого населення. Роз'їзди створювались як із розвідувальних підрозділів, так і з підрозділів кінноти. Останні могли підсилюватися фахівцями-розвідниками;

команди піших розвідників (розвідувальні дозори) діяли в складі до 10 осіб та вели розвідку на глибині від свого переднього краю до 5 км в усіх видах бою. Для ведення розвідки на більші відстані піші розвідники могли посилюватися військовослужбовцями зі складу бойових частин. Вони також могли взаємодіяти з кінними розвідувальними роз'їздами. Діяльність роз'їздів та піших розвідників полягала у виявленні сил і засобів противника та веденні спостереження за ним. При виявленні військ противника, кінні роз'їзди розосереджувались для ведення розвідки на флангах, а піші розвідники вели розвідку по фронту, намагаючись уникати збройних сутичок із противником [161, С. 18-19, 31-33];

спостережні пости, секрети використовувались частково як розвідувальні органи і як органи охорони військ. Вони виставлялись при веденні оборони та розташуванні військ. До таких органів призначали 2-3 особи. Головним завданням їх було своєчасне виявлення противника й сповіщення про нього свого командування;

бекети (різновид спостережного поста, який відрізнявся чисельністю) створювались на ключових місцях маршрутів пересування своїх військ: на перехрестях доріг, біля населених пунктів. Вони вели розвідку й охорону

маршруту в межах відведеної їм ділянки та використовувались для передачі відомостей і команд управління. Склад бекету налічував до 5 осіб [125; 154].

Для ведення артилерійської розвідки створювались артилерійські спостережні пункти та формувались розвідувальні партії. АСП призначались зі складу гарматних полків чи батареї для спостереження за місцевістю, виявлення й визначення координат вогневих засобів ураження противника, корегування вогню своєї артилерії та ін. На АСП виставлялось 2-3 особи.

Розвідувальні партії висилались командирами гарматних частин для розвідки місцевості, маршрутів пересування, вибору позицій для артилерійських спостережних пунктів та вогневих позицій своєї артилерії. До розвідувальної партії входило 6-10 осіб. Головними завданнями органів артилерійської розвідки були: пошук та визначення місць для розташування спостережних пунктів та артилерії свого підрозділу, а також вивчення підступів до своїх позицій; виявлення та ведення спостереження за діяльністю артилерії противника (зміни позицій, виведення з ладу гармат і т. ін.); своєчасне подання розвідувальних даних для ведення вогню своєї артилерії; вивчення місцевості для запасних та головних позицій своїх гармат [161, С. 34-35; 171].

Як правило, органи артилерійської розвідки висувались завчасно для визначення місць розташування спостережних пунктів ще до підходу головних сил. Для забезпечення ефективного застосування артилерії на початку або під час бойових дій артилерійська розвідка діяла разом із передовими силами забезпечення.

Для ведення інженерної розвідки створювались старшинські розвідувальні партії зі складу інженерних частин. Вони висилались для розвідки доріг, мостів, водних перешкод, районів місцевості. Крім того, вони могли вести розвідку інженерних споруд противника як перед переднім краєм противника, так і в його тилу. Склад старшинської розвідувальної партії налічував від 3 осіб до рою [171, С. 191]. В окремих випадках виконання

завдань інженерної розвідки могли покладатись на команди піших розвідників, до яких включались фахівці інженерних підрозділів [161, С. 34].

Агентурна розвідка на стратегічному рівні здійснювалась військовими агентами та їх помічниками, а також агентурною мережею, які діяли за кордоном (Додаток Н). На оперативному рівні вона велась спеціальними органами (пересувними агентами) від військових з'єднань діючої армії та агентурними точками у складі 1-3 агентів, як правило, мешканців одного населеного пункту (через які проходили основні шляхи пересування військ). Точки були зв'язані відповідними опорними агентурними пунктами, в яких зосереджувалась розвідувальна інформація [40, Арк. 95-96; 47, Арк. 21-23; 89, С. 42-43].

Відсутність безпосередньо підпорядкованих розвідувальному відділу ГУГШ сил та засобів розвідки (окрім органів агентурної розвідки), вимагала від його керівництва постановки розвідувальних завдань безпосередньо військам. Враховуючи досить велику кількість об'єктів розвідки та організацію збору розвідувальних відомостей у формі відбору, реальні результати розвідки надходили із запізненням.

Зі спогадів командувача Південної групи армії УНР генерал-поручика М.Омелянвича-Павленка стає відомо, що планування розвідувальною діяльністю здійснювалось спочатку командирами з'єднань та начальником штабу. Так, під час наради 14 квітня 1920 року командирів Київської, Запорозької та Волинської дивізій з командувачем Південної групи армії УНР обговорювались питання майбутнього наступу на н.п. Вознесенське 16 квітня 1920 року. Головні питання наради були присвячені розвідувальному забезпеченню в інтересах наступу військ та постановці завдань розвідувальним органам на здобування розвідувальних відомостей. Саме на підставі інформації органів військової розвідки, отриманої 15 квітня, були уточнені завдання підпорядкованим частинам та з'єднанням. Внесення коректив в дії військ забезпечило успішне виконання бойового завдання [126, С. 45-49].

Безпосередньо розподілом розвідувальних завдань підлеглим, плануванням застосування, керівництвом силами розвідки займались розвідувальні відділи при штабах з'єднань. У штабах дивізій (полків) також були військовослужбовці, які займались організацією розвідки більш детально, в інтересах своїх частин та з'єднань. Відповідно до положень “Статуту польової служби” Збройних сил України (від 29 червня 1920 р.) кожний командир підрозділу, частини або з'єднання відповідав за своєчасне розвідувальне забезпечення та виконання поставлених йому завдань [44, Арк. 33-42; 170, С. 14]. Загальні підходи ведення інформаційної роботи в розвідувальному відділі Генерального штабу Збройних сил України наведені в додатку П.

Для ведення повітряної розвідки призначались бойові або спеціально обладнані для ведення розвідки літаки, які вирізнялись легкістю та маневреністю. Результати спостереження, які велись на глибині 10-15 км, зокрема наслідки артилерійської стрільби, виявлення резервів противника і т. ін. передавались терміново безпосередньо командирам частин. Відповідна інформація могла скидатись в районі розташування своїх військ у визначеному місці [132, С. 363-367; 161, С. 35-36].

В інтересах проведення операції за участю з'єднань Збройних Сил України планувалось завчасне проведення повітряної розвідки силами та засобами трьох авіаційних груп: Одеської, Київської і Харківської (в Одеській авіаційній групі планувалося використовувати 10 літаків, у Київській і Харківській авіаційних групах - по 15 літаків) [27, Арк. 89-90]. Можна припустити, що створений повітряний трикутник дозволяв командуванню Збройних сил визначати початок агресії потенційного противника й контролювати дії його військ на території України: одеський напрямок забезпечував контроль за територією Чорноморського узбережжя; харківський напрямок - територією уздовж кордону з Росією; київський - територією уздовж кордону з Польщею.

Організація та ведення морської розвідки здійснювались згідно з законом “Про призначення військово-морських агентів при посольствах Української держави” (від 4 липня 1918 року) органами агентурної розвідки. Відповідні агентурні органи у складі військово-морського аташе й писаря діяли на території Австрії, Німеччини, Росії, Румунії, Туреччини й Угорщини [71]. Плануванням морської розвідки займалась Військово-морська управа Збройних сил України. За часи Гетьманату в управі було 400 військовослужбовців, але з приходом Директорії вони були звільнені. Розвідувальна діяльність здійснювалась, як правило, силами агентури (військово-морськими агентами за кордоном) і складала 1-2% від загального обсягу розвідувальної інформації, яка надходила від інших видів розвідки¹⁴. Разом з тим “... за весь час існування (Військово-морська управа) знаходилась в таких умовах праці, що не мала змоги не тільки проводити пошуку в її роботі, а навіть змогу зібрати ніяких відомостей щодо праці закордонної флотії, не дивлячись на те, що за кордоном маються військово-морські агенти ... а що вони зробили, що роблять нікому про це не відомо ...” [53, Арк. 14-17].

З метою виявлення діяльності диверсійних груп на території України та боротьби зі шпигунством в жовтні 1918 року до Ради Міністрів Української держави була подана пропозиція щодо створення спеціальних контррозвідувальних органів у військах. Їх головне завдання повинно було полягати у запобіганні діяльності іноземних розвідок на території України. До того ж Раді Міністрів була надана інформація щодо наявності фактів діяльності румунської розвідки на території України, зокрема, ведення шпигунства та проведення її агентами диверсійних актів. При цьому керівництво та організація контррозвідувальною діяльністю покладалась на начальника Генерального штабу Збройних сил України. Ведення контррозвідки у військах повинно було здійснюватись на підставі “Положення о сухопутной контрразведывательной службе” та “Положення о правах и

¹⁴ Розрахунок здійснювався шляхом підрахунку інформації, яка відображалась в

обязанностях пиков контрразведывательной службы по производству расследований” [36; 50, Арк. 1-2].

Вивчення організації розвідки та основ бойового застосування її сил у військах Гетьманату та Директорії показало, що головною метою розвідувального забезпечення в Збройних силах України вважалося здобування розвідувальних відомостей, які дозволяли виключити раптові дії противника та забезпечити підготовку власних сил для виконання бойових завдань за короткий термін. Це досягалось низкою завдань, які виконувались відповідними розвідувальними органами, зокрема:

своєчасним виявленням підготовки військ противника до бойових дій;

встановленням місцезнаходження, складу, стану, характеру дій військ противника, його структури та елементів бойового порядку;

проведенням заходів, спрямованих на дезорганізацію дій противника, виведенням із ладу його інженерних споруд, вогневих засобів, бронепоїздів, кінноти тощо;

вивченням морального стану військ противника і мирного населення в районах майбутніх бойових дій.

З урахуванням сказаного, важливо наголосити на тому, що командування частин і з'єднань, як правило, вимушене було найбільш активну й боєздатну частину сил і засобів розвідки (зокрема, кінні роз'їзди) використовувати для вирішення завдань центру в тилу противника та на своїх флангах. Команди піших розвідників, які були менш рухливі, використовувались для здобування розвідувальних відомостей перед переднім краєм противника або просувались в його тил на невелику глибину. Артилерійська та інженерна розвідка проводились при виконанні спеціальних завдань. Повітряна розвідка використовувалась для проведення оглядової розвідки (на глибину від 60 до 150 км) та визначення районів ведення детальної розвідки органам військової розвідки. Разом з тим, враховуючи

кількість літаків (у 1920 році в Збройних силах Директорії було три боездатні літаки), можливості повітряної розвідки були незначними і використовувалась вона рідко, лише у разі відсутності загальних відомостей про місцезнаходження та стан військ противника [161, С. 18].

Аналіз розвідувальних звітів, оперативних наказів по Збройних силах України дозволяє зробити висновок, що для організації й планування розвідки враховувались такі фактори:

маршрути пересування розвідувальних органів до районів ведення розвідки;

характер місцевості з урахуванням погодних умов;

смуга ведення розвідки (площа ведення розвідки);

сили та засоби розвідувальних органів;

ймовірність збройного зіткнення із військами противника, а також зустрічі з його розвідкою.

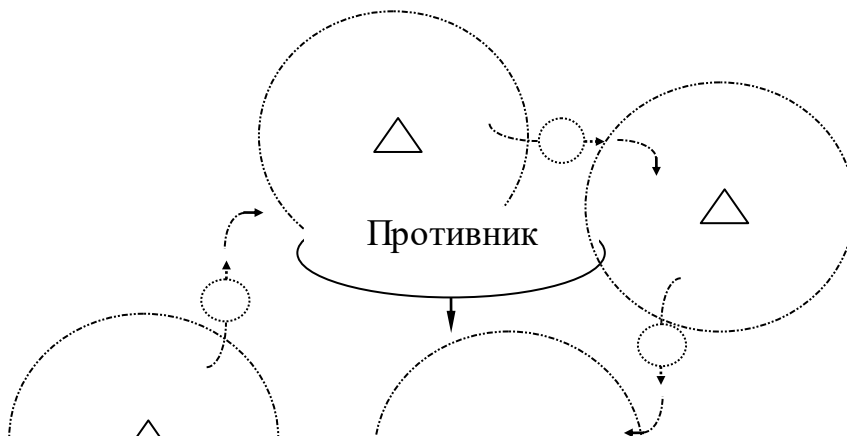
Враховуючи це, командир або начальник розвідувального відділу частини (з'єднання) здійснював планування сил та засобів розвідки. Виходячи із бойового завдання, яке ставилось частині (з'єднанню), визначались райони, напрямки (смуга) ведення розвідки або об'єкти розвідки для підлеглих частин (підрозділів); кількість розвідувальних органів, які можуть бути сформовані для виконання завдань розвідки; надавались завдання кожному розвідувальному органу; розроблялись заходи щодо безперервності ведення розвідки та забезпечення живучості розвідувальних органів, способи передачі та отримання розвідувальних відомостей [161, С. 22-24].

Система управління розвідувальними органами була розроблена таким чином (посилаючись на основи організації ведення розвідки “Статуту польової служби”), щоб кожний розвідувальний орган під час виконання поставлених завдань знав куди та кому передавати здобуті відомості. Для підвищення якості розвідувального забезпечення військове керівництво Збройних сил України створило мережу агентури та спостережних постів. Вони діяли, як

правило, в тилу противника, з відповідною легендою прикриття або замасковано в одному місці (у лісах, населених пунктах, на роздоріжжі і т. ін.). Збір відомостей від них здійснювався рухомими розвідувальними органами, які водночас з виконанням власних розвідувальних завдань могли контактувати із визначеними органами розвідки [64, С. 147]. Крім того, не виключалась можливість зворотного зв'язку спостережних постів або бекетів з рухомими розвідувальними органами для поточного управління їх діяльністю. Як варіант, відповідна організація збору розвідувальної інформації схематично показана на рисунку 3.6.

Аналіз такого способу здобування та передачі розвідувальних відомостей свідчить про те, що він міг виправдовувати себе тільки в позиційній обороні або під час окупації противником відповідної території. Враховуючи те, що бойові дії на той час характеризувались високою маневреністю, якість розвідки частин та з'єднань українських військ з використанням такого способу збору інформації не могла бути високою.

З постановкою завдань командир розвідувального органу повинен був твердо усвідомлювати місце та роль свого розвідоргану в загальній системі розвідувального забезпечення. На командира покладалась підготовка розвідоргану до виконання бойового завдання та забезпечення особового складу необхідним озброєнням, спорядженням та продуктами харчування. Він особисто розробляв план та визначав етапи підготовки розвідувального органу; визначав засоби управління та передачі розвідувальних відомостей; призначав маршрути ведення розвідки. Беручи до уваги бойове завдання та район ведення розвідки, до складу розвідувального органу міг бути тимчасово призначений провідник (цивільний), який добре орієнтувався на місцевості.

визначення морального стану особового складу, ступеня бойової готовності сил та засобів, наявності матеріальних ресурсів та запасів у противника.

Якщо наступ здійснювався з метою оволодіння окремим населеним пунктом або залізничним вузлом (станцією), то завдання розвідки зводились до:

збору відомостей про розташування населеного пункту, характер його будівель, щільність його інфраструктури;

встановлення складу та озброєння військ противника;

визначення характеру та ступеня прохідності місцевості на підступах до населеного пункту, а також маршрутів прихованого підходу до нього;

встановлення наявності поблизу залізничних колій бронепотягів, резервів противника та можливих способів їх блокування;

виявлення вогневих засобів, спостережних постів та командних пунктів, системи охорони;

з'ясування морального стану військ противника, а також місцевого населення в даному населеному пункті.

Виходячи із тактичних нормативів, які надані в “Статуті польової служби” Збройних сил України, під час наступу полк міг діяти по фронту до 2,5 км, бригада - 4-5 км, дивізія - 6-7 км, корпус - 10 км [161, С. 120-121]. Однак розрахунки, зроблені дисертантом, показують, що реальні тактичні нормативи значно відрізнялись від вказаних. Як видно з додатка Р.1, піша дивізія діяла, як правило, на фронті до 10 км та виконувала два завдання: першочергове - до 15 км і наступне - до 25 км.

Напередодні або під час наступу розвідувальні органи повинні були проводити розвідку у смузі наступу частини або з'єднання, з метою уточнення наявних відомостей про сили, озброєння, бойові порядки та розташування військ противника. Дослідження показало, що ці завдання здебільшого виконувались кінними підрозділами. Зокрема, армійська кіннота, яка

підпорядковувалась безпосередньо командувачу армії, проводила розвідку лише за його розпорядженням. Він особисто визначав їй завдання щодо збору розвідувальних відомостей про чисельність військ та засоби вогневого ураження противника, стан та дії його окремих підрозділів. З цією метою не виключалось виконання армійською кіннотою як розвідувальних, так і бойових завдань по знищенню противника. При цьому глибина ведення розвідки армійською кіннотою від переднього краю своїх військ складала 25-30 км. Не виключалась можливість ведення розвідки армійською кіннотою на більшу глибину (до 60 км), але разом з тим ускладнювалась передача розвідувальних відомостей до штабу армії або з'єднання та збільшувався час проходження інформації [161, С. 30, 143].

На відміну від армійської, корпусна кіннота обмежувалась завданнями, які були покладені на корпус. Залежно від обстановки, підрозділи корпусної кінноти могли додаватись та підпорядковуватись командирам піхотних дивізій та діяти в їх інтересах, як правило, не менше однієї сотні на дивізію. Головним завданням корпусної кінноти був збір відомостей про сили противника в районі відповідальності або смузі дій свого з'єднання. Не виключалась можливість вступу в бойові сутички з ворожою кіннотою, якщо це не суперечило поставленим завданням. Зі складу кінних частин дивізії для ведення розвідки створювались розвідувальні загони силами до однієї сотні та визначались ділянки (напрямок, район) ведення розвідки у смузі відповідальності свого з'єднання. Під час розвідки від розвідувальних загонів висилались роз'їзди для уточнення розвідувальних відомостей [161, С. 30-33].

Аналіз розвідувальних звітів Генерального штабу Збройних сил України свідчить про те, що під час оборони розвідка велась з метою виключення раптового підходу противника та забезпечення ефективного ураження його сил та засобів як на дальніх рубежах, так і безпосередньо перед бойовими порядками своїх військ, а також для визначення сприятливого моменту переходу до контратаки. Для здійснення цієї мети силами та засобами розвідки

вирішувались завдання з викриття заходів підготовки до наступу військ противника, виявлення його резервів, напрямку головного удару та можливого характеру його дій. З початком висування колон противника головні завдання розвідувального забезпечення полягали у виявленні маршрутів висування його сил та засобів до району зосередження українських військ, а також рубежів розгортання в бойові порядки та уточнення часу переходу в атаку. Можливості повітряної розвідки використовувались для виявлення резервів противника, ведення спостереження уздовж доріг, залізничних колій та станцій, в населених пунктах тощо [40; 43].

Згідно з тактичними нормативами полк міг займати оборону по фронту до 4 км, бригада – 6-7 км, дивізія – 10-12 км, корпус міг займати смугу шириною до 20 км. Як видно з додатка Р.2, площа ведення розвідки дивізії відповідала фронту її наступу на глибину виконання наступного завдання, що складало приблизно 250 км². В разі потреби агентурна розвідка в дивізії велась на глибину до 60 км від переднього краю своїх військ. Враховуючи відсутність необхідної кількості розвідувальних органів для виконання завдань розвідки в обороні, кількість розвідорганів могла збільшуватись за рахунок зменшення чисельності особового складу органів розвідки. Під час ведення розвідки розвідоргани намагались уникнути відкритої місцевості та населених пунктів. Відповідно до положень керівного документа з ведення розвідки, швидкість ведення розвідки розвідувальним органом складала до 4-6 км/год. [43, Арк. 6-45; 161, С. 25-26].

Для забезпечення безпеки дій розвідувальних органів з їх складу призначались додаткові дозори (два-три військових). Кількість та порядок дозорів встановлювались командиром розвідоргану залежно від його чисельності, умов місцевості, погоди й пори доби. Для ведення розвідки від головного ядра розвідоргану висилались головні (у глибину) та бокові (на фланги) дозори. Невеликі розвідувальні органи, як правило, команди піших розвідників, обмежувались висиланням лише одного головного дозору. Бокові

дозори виставлялись у разі потреби охорони маршруту розвідоргану. Зупинки роз'їздів для відпочинку здійснювались у скритих місцях, спостереження при цьому не припинялось. Зимою та в негоду не виключалась можливість зупинки особового складу розвідувального органу в поодиноких хатах або малих селах [161, С. 26].

Крім того, в обороні, для виконання розвідувальних завдань практикувалось наділення розвідувальними функціями бойових підрозділів. Для безпосередньої розвідки сил противника могли висилатись окремі роз'їзди і розвідувальні загони в кількості від чоти до сотні. Відмінність їх завдань від штатних розвідорганів була в тому, що вони при виявленні противника могли вступати з ним у бій. З появою військ противника, дозори повідомляли умовними знаками або доповідали командирю розвідувального органу, який приймав рішення щодо подальших дій. У випадку сутички розвідувального органу з військами противника розвідка ні в якому разі не припинялась [43, Арк. 67-80].

Для визначення можливостей розвідки дивізії Збройних сил України в дисертації було взято, як приклад, структуру противника - дивізію Червоної Армії, а за об'єкти розвідки - структурні підрозділи не нижче взводного опорного пункту (Табл. 3.1) [40, Арк. 109-110].

Таблиця 3.1

Кількість об'єктів розвідки в смузі дії дивізії Збройних сил Української Народної Республіки (1919-1920 рр.)

Об'єкти Завдання	Взводний опорний пункт	Командний пункт батальйону (полку)	Броне- поїзди	Гарматна батарея	Резерв (батальйон, ескадрон)	Об'єкти тилу
<i>Першочергове</i>						
Рота	3					
Батальйон	9	1				1
Полк	27	4		9		1
Дивізія	81	12		9	1	3
<i>Наступне</i>						

Об'єкти	Взводний опорний пункт	Командний пункт батальйону (полку)	Броне-поїзди	Гарматна батарея	Резерв (батальйон, ескадрон)	Об'єкти тилу
Завдання						
Рота	3					
Батальйон	9	1				
Полк	27	4				
Дивізія	27	4	1		2	
Усього	108	16	1	9	3	3

Для оцінки дієвості розвідувальних органів Збройних сил України дисертантом на підставі розробленої методики (представлена в першому розділі) були визначені такі рахункові умови:

стрілецька дивізія ЗС УНР зайняла оборону по фронту 15 км з метою відбиття наступу противника на населений пункт А. В інтересах майбутнього бою командиром з'єднання було прийнято рішення на ведення розвідки по фронту та на глибину до 15 км. Можливості дивізії дозволяють сформувати для виконання розвідувальних завдань один розвідувальний загін, 5 розвідувальних роз'їздів, 5 команд піших розвідників, 12 спостережних постів та 3 артилерійські спостережних пункти. Кожному з розвідорганів була чітко визначена площа діяльності. Враховуючи те, що для виходу пересувного розвідувального органу у район ведення розвідки необхідний певний час, було визначено, що перші результати розвідки можуть надходити до штабу з'єднання лише після другої години їх діяльності. Результати розрахунків, які наведені в додатку С.1, показують, що за 2 години розвідувальними органами може бути викрито 60-85 об'єктів противника, що складатиме 30-40% від кількості об'єктів противника; за 4 години – 90-120, що складатиме 45-55% від кількості об'єктів противника в смузі наступу дивізії.

Після відбиття атаки противника командувачем групи з'єднань ЗС УНР було прийнято рішення на проведення контратаки з відповідним перегрупуванням військ. З цією метою дивізія другого ешелону повинна була наступати на противника. Для забезпечення виконання бойового завдання командир дивізії віддав наказ на організацію розвідки у смузі наступу

з'єднання на глибину до 30 км. Ведення розвідки здійснювалось 2 розвідувальними загонами, 3 розвідувальними роз'їздами, 3 командами піших розвідників, 4 спостережними постами та 3 артилерійськими спостережними пунктами. Водночас, за даними повітряної та агентурної розвідок, стало відомо, що в смузі наступу дивізії знаходиться близько 140 об'єктів противника. За результатами даних додатка С.2. вірогідно, що після першої години ведення розвідки розвідорганом могло бути виявлено 20-30 об'єктів противника, що складало 15-20% від загальної їх кількості; за дві години – 35-55 об'єктів, що складатиме 25-35% від загальної кількості об'єктів противника.

Якщо порівняти отримані результати в наступі й в обороні, то можна відмітити, що склад розвідки дивізії Збройних сил Директорії під час бойових дій із рівним противником (за чисельністю й озброєнням) в основному забезпечував здобування розвідувальної інформації для своїх частин та з'єднань. Але у разі збільшення військ противника (кількості об'єктів розвідки) більше ніж у два рази, ефективність дій органів розвідки значно погіршувалась. Обмежена кількість або відсутність технічних засобів передачі інформації до штабів, використання кур'єрів та зв'язківців були однією із причин, які впливали на результати розвідки та оперативність прийняття рішень. Тобто, несвоєчасно або із запізненням надана інформація від органів розвідки скорочувала час на прийняття рішень, що негативно позначалось на результатах бойових дій.

Потрібно зазначити, що розрахунки здійснювались без урахування ступеня протидії противника розвідці (маскування об'єктів, знищення розвідувальних органів тощо), якості діяльності органів агентурної та повітряної розвідок, що могло впливати на остаточні результати оцінки.

Під час здійснення маршу частинами та з'єднаннями Збройних сил України особлива увага приділялась забезпеченню постійної бойової готовності сил та засобів, їх швидкого розгортання у бойовий порядок та

організованого вступу у бій. Досягнення цієї мети здійснювалось насамперед за рахунок своєчасної розвідки противника та місцевості [125].

На марші або в ході наступу частини Збройних сил України були вимушені долати водні перешкоди, що завдавало додаткових труднощів: гаявся час, зменшувалась швидкість пересування, витрачались сили та засоби тощо. Успішному вирішенню цього завдання сприяло завчасне проведення розвідки водної перешкоди. Так, у вересні 1920 року для забезпечення форсування головних сил Збройних сил України через р. Дністер в районі н.п.Городниці силами 3-ї Залізної та 4-ї Київської дивізій було вжито заходів для підготовки переправ. Вже в ніч на 10 вересня 1920 р. для розвідки позиції було вислано розвідувальні партії від кінноти, артилерії й саперів. Розвідка виявила, що р. Дністер має ширину 301 м, найбільшу глибину – 1,6 м, швидкість течії – середня, дно – рівне, піщане й тверде [171, С.191].

Із наведеного прикладу видно, що в даному випадку перед розвідкою ставились завдання: визначити ширину, глибину, швидкість течії, крутизну берегів, стан ґрунту долини та дна (в зимовий період – товщину льоду) річки; наявність переправних засобів та матеріалів, бродів, місць для організації переправи; ступінь маскуванню та скритності місцевості на обох берегах водної перешкоди, наявність природних укриттів від вогню противника.

Таким чином, незважаючи на те що здобування розвідувальних відомостей здійснювалось силами й засобами військової, артилерійської, агентурної й повітряної розвідок, а в деяких випадках створенням відповідних розвідувальних органів загальновійськовими й інженерними підрозділами, завдання розвідки мали всі без винятку підрозділи й частини.

3.3. Фахова підготовка військових та способи виконання ними розвідувальних завдань

3.3.1. Умови підготовки та соціальний захист розвідників.

Вивчення практичної діяльності розвідників показало, що до розвідувальних підрозділів потрапляли переважно військовослужбовці, які мали відповідний бойовий та розвідувальний досвід. Виховували їх так, щоб вони були найбільш підготовленими в моральному, фізичному, психологічному й військовому відношенні серед особового складу Збройних сил. Підготовка військових фахівців здійснювалась на підставі затвердженого наказу Військового міністра Жуковського (від 15 квітня 1918 р.) “Про реформу Збройних сил УНР”. Відповідно до змісту цього наказу навчання розвідників повинно було відбуватись згідно з програмами підготовки інструкторів артилерії, піхоти та кінноти, які розроблялись на підставі Польового статуту російської армії 1912 року [27, Арк. 42-53]. Крім того, підготовка майбутніх військовослужбовців здійснювалось на підставі Програми навчання молодих козаків, піхоти, кінноти та артилерії [135].

Протягом 1920 р. та на початку 1921 р. підготовка розвідників тактичного рівня здійснювалась згідно з “Інструкцією для навчання в армії УНР про проведення розвідки, спостереження й зв’язку”. Для проведення занять в піших та кінних частинах призначались відповідні старшини та їх помічники (як правило, із тієї частини, в якій проводились заняття) для викладання питань розвідки, спостереження й зв’язку. Згідно з цією “Інструкцією” передбачалась підготовка кадрів за визначеним фахом та ознайомлення старшин військових частин і з’єднань з основними положеннями з організації та ведення розвідки. Щорічно, в жовтні, при штабах дивізій для підвищення фахового рівня викладачів-старшин повинні були проводитись тижневі навчальні збори [54, Арк. 1-13]. Слід звернути увагу на те, що під час викладання предмета “Спостереження” деякі теми дисципліни передбачали надання базових знань з ведення агентурної розвідки в інтересах своїх частин та з’єднань.

Підготовка розвідників оперативно-тактичного рівня була розпочата з другої половини 1919 р. на старшинських курсах, на яких викладались основи

діяльності розвідувального відділу, цілі й завдання розвідки в дивізії, її види, організація та планування роботи відділу і т. ін. [89, С. 41-47]. У 1920 році підготовка фахівців цього рівня здійснювалась на підставі польського “Посібника з військової розвідки” [54, Арк. 5-13].

Враховуючи те, що організацією й плануванням розвідки в штабах займались колишні офіцери російської армії, цивільні особи, які мали вищу освіту, вихідці із інтелігентних сімей, усім їм бракувало спеціальних знань і розвідувального досвіду. Деякі з них цією справою займались уперше. Зокрема, в 1918 році начальником розвідувального відділу ГШ був полковник (старшина до вересня 1918 р.) Колосовський, за його відсутності обов’язки начальника розвідвідділу виконував осавул Матвієнко. В 1919 році начальником розвідвідділу був сотник Коваленко, його заступником - полковник Ліпко; в 1920 році обов’язки начальника розвідвідділу виконував підполковник Б.Снігірив, заступника - сотник Б.Гомзін [39, Арк. 44; 40, Арк. 9; 43, Арк. 1-4, 93, 167; 49, Арк. 5].

Як свідчать оперативні документи та архівні матеріали, організація розвідки наприкінці 1919 – початку 1920 рр. була слабкою та не відповідала умовам того часу. По-перше, з початком бойових дій особовий склад розвідувального відділу ГШ не був готовий для обробки великого обсягу розвідувальної інформації, яка надходила від підпорядкованих частин та з’єднань. По-друге, обмежена кількість фахівців-розвідників оперативно-стратегічного рівня не давала можливості готувати (фізично) розвідувальні звіти та необхідні дані для підлеглих частин. По-третє, відсутність повної та достовірної інформації щодо кількості й стану сил та засобів противника у смузі дій українських частин та з’єднань [137]. Саме в цей складний період начальником розвідувального відділу Генерального штабу Збройних сил України був сотник Коваленко: “... газетний співробітник. Дуже енергійна людина. У військовій справі – нуль. Українець за походженням і контррозвідник за переконаннями” [100, Кн.1, С. 46]. Аналіз діяльності

розвідувального відділу свідчить, що начальник відділу займався військовою контррозвідкою, а організацію армійської розвідки було покладено на помічника начальника відділу - полковника Ліпка.

Відсутність кваліфікованих розвідників у з'єднаннях та незначна кількість фахівців військової розвідки в частинах та підрозділах Збройних сил України на початку ХХ ст. безпосередньо впливала на якість розвідки, і, як наслідок, найчастіше призводила до прорахунків у прийнятті рішень щодо бойового застосування військ. Разом з тим кожен співробітник розвідувального відділу, зокрема в ГШ, повинен був знати не менше двох іноземних мов, крім слов'янських [45, Арк. 401-409; 100, Кн.1, С. 44-46].

Водночас, командування військ намагалось створити сприятливі умови для функціонування розвідувальних підрозділів (зокрема, своєчасне забезпечення озброєнням, спорядженням, продуктами харчування тощо). На озброєнні розвідувальних підрозділів знаходились карабіни, гвинтівки Манліхера, Мосіна, кулемети Максима, Льюїса, револьвери, шаблі, а в деяких підрозділах оптичні засоби спостереження [52, Арк. 23-25; 143, С. 102-104].

Соціальний захист військовослужбовців здійснювався на підставі "Закону про поліпшення в Дієвої армії УНР стану службовців" та додатка до наказу начальника ГУГШ, ч.20, параграф 11 (від 7 січня 1919 року). Згідно з цими документами було встановлено посадові оклади військовослужбовцям бойових та запасних частин Збройних сил України (перелічені в табл. 3.2), строки носіння форми одягу¹⁵ та соціальне забезпечення військовослужбовців і членів їх сімей [40, Арк. 350-351; 94].

Таблиця 3.2

Посадові оклади військовослужбовців Збройних сил України
(крб. за міс.¹⁶)

Посада	Бойові частини	Запасні частини
Козак	300	100

¹⁵ Форма переходила в повну власність військовослужбовців після 6 місяців її носіння.

¹⁶ Курс крб. до німецької марки 10:1

Посада	Бойові частини	Запасні частини
Ройовий	350	135
Чотовий	400	150
Бунчужний	500	200
Обер-старшина	650	350
Командир неокремої сотні	800	450
Командир неокремого куреня	850	500
Командир куреня	1100	650
Командир полку	1200	750
Командир бригади	1300	800
Командир дивізії	1400	950
Командир корпусу	1600	1100

Передбачалось, що під час походів військовослужбовцям нараховувались додатково добові гроші - 5 крб. на добу; під час бойових дій - 20 крб. на добу. Також передбачалось після шестимісячного проходження служби у лавах Збройних сил надання одноразової матеріальної допомоги у сумі 500 крб. Сім'ям військовослужбовців надавалась щомісячна матеріальна допомога: дружині в розмірі - 50 крб. на місяць, на дітей не старше 14 років - 25 крб. на місяць. Крім того, військовослужбовцям, у разі інвалідності (якщо інвалідність була отримана за період проходження військової служби) надавалась матеріальна допомога¹⁷, а саме:

за поранення - місячний оклад;

за тяжке поранення з втратою працездатності до 50% - два оклади;

за тяжке поранення з втратою працездатності до 75% - до чотирьох окладів;

у разі загибелі годувальника - 6-місячний оклад родині. Для дітей загиблих - повне навчання та утримання на державні кошти [45, Арк. 350-351].

Грошове забезпечення військовослужбовців Збройних сил України було однакове і окремих пільг для розвідників не існувало. Разом з тим заробітна платня розвідників при ГУГШ складала від 1800 до 2400 крб. за місяць, що

¹⁷ Скоріш за все, у разі втрати працездатності або поранення надавалась пенсія після звільнення з лав Збройних сил Української Народної Республіки (прим. - Т.С.).

майже удвічі більше посадових окладів військовослужбовців Збройних сил України. Згідно зі штатами в 1919 році було встановлено оклад військовослужбовцям, у тому числі тим, які працювали в розвідувальному відділі ГУГШ [45, Арк. 3-4, 401-402]. Про грошове забезпечення розвідників при Головному управлінні Генерального штабу свідчать відомості таблиці 3.3.

Таблиця 3.3

Грошове забезпечення розвідників Головного управління ГШ
(крб. за рік)

	Січень 1919 р.	Вересень 1919 р.	Листопад 1919 р.
Начальник розвід. відділу	10800	28800	21600
Начальник частини (помічник)	9600	26400	19200
Штаб-старшина	8400	21600	-
Обер-старшина для доручень	6600	19200	16800

В умовах скрутного забезпечення продовольством військовослужбовців Збройних сил України (березень 1918 року) передбачалось надання зі спеціальних фондів продовольчих пайків із розрахунку: борошна пшеничного 8-9 кг або хліба 12-13 кг, 1-1,5 кг круп, 1,5-2 кг м'яса щомісяця [28, Арк. 64].

Оплата праці співробітників органів агентурної розвідки за кордоном здійснювалась на підставі штатів військових агентів УНР від 18 жовтня 1918 року. Цим документом було визначено вимоги до кандидатів щодо призначення їх на посади військових агентів та матеріальне забезпечення їх роботи "... если с них много спрашивается, то и обеспечит их необходимо соответствующим образом ..." [35, Арк. 2-5]. При цьому грошове забезпечення військових агентів та їх помічників і додаткові видатки у зв'язку з витратами й поїздками на "безконтрольне розпорядження" здійснювалось згідно з рангом посольств (1-го або 2-го). Крім того, передбачались надання співробітникам органів агентурної розвідки одноразової матеріальної

допомоги у розмірі 4000 крб. та видатки на передплату періодичних видань, 300 крб. на рік [35, Арк. 5; 55, Арк. 7]. Про грошове забезпечення військових агентів та посадових осіб дипломатичного корпусу Української Народної Республіки та Української держави свідчать дані таблиці 3.4.

Таблиця 3.4

Грошове забезпечення військових агентів та посадових осіб дипломатичного корпусу Української Народної Республіки та Української держави

(тис. крб. за рік)

	Червень 1918 р.		Травень 1919 р.	
	Оклад	Гроші на поїздки	Оклад	Гроші на поїздки
Посади при посольстві 1-го розряду				
Посол	24	25		
Радник	18	3		
Військовий агент	21	15	36	30
Помічник військового агента	15	12	30	24
Посади при посольстві 2-го розряду				
Міністр	18	25		
Ст. секретар	15	3		
Військовий агент	18	15	30	30
Помічник військового агента	12	12	24	24

Крім того, “... на витрати по розвідці, утримання агентів, типографії на друк відозв в розвід. відділі відпускаються гроші з екстро-ординарних сум в кількості зазначеним кошторисом”, передбачалась окрема стаття в бюджеті Української держави (п.34 бюджету - таємні видатки). За 1918 рік на потреби розвідки було передбачено 10 млн. 348 тис. 752 крб., що складало 2,9% (1,1%) від загальної суми на Збройні сили України [25, Арк. 1-24; 45, Арк. 493].

В доповіді начальника ГУГШ Збройних сил Директорії (від 12 вересня 1919 р.) надаються відомості щодо забезпечення польської та румунської резидентур протягом місяця (6.08–7.09.1919 р.), зокрема:

на утримання румунської та польської місії - 25030 крб.;

на витрати на закордонні донесення - 2776 крб.;
на агентурну розвідку - 46316 крб.;
на контррозвідку - 15000 крб.;
на дешифрування радіограм - 4000 крб.;
на утримання конспіративних помешкань - 800 крб.;
на оголошення в часописах для пошуку агентів та передплату газет –
367 крб. [55, Арк. 18].

Відсутність військово-промислового комплексу в Україні сприяла тому, що забезпечення для Збройних сил здійснювалось за рахунок розформованих частин Російської армії, матеріальної допомоги зі сторони союзників, а також використання резервів військових складів, які знаходились на території України. Разом з тим саме через відсутність належних коштів у 1918 році (на 1918 рік державний бюджет складав 5 млрд. 346 млн. 735 тис. 634 крб., дефіцит бюджету - 2 млрд. 97 млн. крб. [25, Арк. 16]) не було завершено формування військових частин та з'єднань. Дефіцит державного бюджету значним чином вплинув на розбудову Збройних сил України та на укомплектованість розвідувальних підрозділів. Розвідникам бракувало засобів зв'язку, оптичних засобів розвідки, коней і т. ін. Відсутність необхідної кількості пально-мастильних матеріалів та запасних частин значно обмежувала використання автоброньованої техніки й літаків в інтересах вирішення завдань розвідки.

Правомірність сказаного підкріплюється змістом доповіді начальника Гарматної управи до начальника Головної управи постачання Збройних сил України від 14 грудня 1920 року: "Причина поразки в слабкій організації армії, з 8 дивізій в сумі тільки 2 дивізії було укомплектовано багнетами; дивізії майже не мали засобів зв'язку, важкої артилерії. Відсутність зв'язку призводила до того, що накази передавалися по двох штабах дивізії та по шести штабах бригад, а в протилежному випадку зовсім не доходили до

частини". У подальшому в доповіді пропонується переформувати частини та з'єднання: з двох дивізій створити одну бригаду [53, Арк. 19-22].

3.3.2. Способи виконання розвідувальних завдань.

Для вирішення поставлених розвідувальних завдань у Збройних силах України найбільш поширеним способом ведення розвідки було спостереження. Воно здійснювалось усіма військовослужбовцями частин і підрозділів. На його підставі здійснювався збір розвідувальної інформації.

Вивчення дисертантом тактики дій розвідувальних органів Збройних сил України (1917-1921 рр.) дозволяє зробити висновок про те, що спостереження, особливо в населених пунктах, починалось лише після детального вивчення підступів до нього. При цьому головне ядро розвідувального органу вело приховане спостереження за населеним пунктом та чекало відомостей від діючих дозорів. Для безпосереднього обстеження населеного пункту розвідувальний орган поділявся на менші дозори. При цьому розрахунок кількості дозорів, необхідних для обстеження, залежав від його розмірів, кількості вулиць, форми тощо. Дозори висилались по великих вулицях та на околиці населеного пункту. Обстеживши населений пункт, дозори зупинялись на протилежній стороні та встановленим знаком повідомляли командира розвідувального органу про результати спостереження. У разі відсутності військ противника, головні сили розвідувального органу швидко проходили населений пункт та продовжували виконувати бойове завдання.

За наявності в населеному пункті військ противника, якщо розвідувальний орган був нечисленим, необхідні відомості здобувались захопленням заручників. З цією метою призначався дозор (не менше 3 осіб), який у найближчій хаті зненацька захоплював місцевого жителя та приводив до командира розвідувального органу, який особисто допитував його та затримував до кінця обстеження села дозорами розвідувального органу [161, С. 201-202].

Порядок обстеження лісових масивів залежав від їх розмірів, ступеня прохідності, наявності шляхів та просік. Невеликий ліс обстежувався дозорами, які проходили головним та найближчими боковими маршрутами, а також узліссям. Для обстеження великого але рідкого лісу, дозори проходили його шеренгою. Дозори, пройшовши ліс, зупинялись на протилежному боці узлісся та збирались за умовним сигналом командира розвідувального органу. У разі зустрічі на своєму шляху великого та густого лісового масиву, розвідувальний орган здійснював розвідку в головному напрямку. Дозори, які йшли по боках паралельно маршруту пересування ядра розвідооргану, вели розвідку на відстані до 300 метрів від нього. Перед входженням розвідувального органу у ліс чи на узлісся, якщо лісовий масив був надто великий для вільного спостереження за ним, визначені дозори обстежували його на кілька сотень кроків у глибину як у напрямку просування роз'їзду, так і по флангах [161, С. 202-203].

Спостереження велося безперервно протягом доби, за будь-яких погодних умов і часу. Для спостереження вночі, особливо на привалах або в обороні, виставлялись секрети. Результати спостереження доповідались згідно з раніш установленим інтервалом часу, а з появою противника - терміново. Ці розвідувальні органи могли виставлятися на передній лінії оборони своїх військ, в тилу противника й своїх військ, а також на маршруті здійснення пересування. Крім того, розвідувальними органами широко використовувались наїзди, засідки, розвідки боєм.

Наїзд (наліт) здійснювався з метою отримання розвідувальних відомостей, а в деяких випадках - з метою дезорганізації військ противника. Як правило, наїзд проводився кінними підрозділами в тилу противника. Рішення на проведення наїзду приймалось на підставі попередніх результатів розвідки, а в окремих випадках на розвідувальний орган покладалось завдання на знищення противника. При цьому головна увага приділялась оцінці

можливостей власних сил, а також забезпеченню живучості кінноти під час виконання нею поставлених завдань [161, С. 36-37].

За приклад успішного проведення наїзду (нальоту) можна взяти дії кінної сотні Чорнозапорощів під час захоплення н.п. Ставище (сучасна територія Київської області) 28 грудня 1919 року. Розвідкою було встановлено, що в населеному пункті знаходиться близько півтори сотні кінноти та трьох піших сотень противника. Залишивши свою сотню у лісі, неподалік від н.п. Ставища, командир полковник Дяченко із двома ординарцями проник у село для уточнення складу сил та вогневих засобів противника. Після вивчення обстановки командир сотні прийняв рішення на проведення наїзду. З наказом на проведення наїзду полковник Дяченко відправив одного з ординарців до розташування свого підрозділу. Згідно з наказом сотня повинна була перекрити шляхи відходу військ противника “Ставище - Біла Церква” в районі села Ярема. За сигналом командира, стрімкою атакою українська кіннота знищила охорону та оволоділа центральною частиною населеного пункту. Захоплені полонені дали цінні відомості про місцезнаходження штабу противника [124, С. 23].

Метою засідок було захоплення полонених, спорядження, зброї й коней. Вони здійснювались великою частиною розвідувальних органів, як правило, при пересуванні військ противника й розташуванні його на місці. Засідки робились у місцях з обмеженою видимістю, з використанням природних засобів маскування й рельєфу місцевості, в місцях, де могли легко сховатися сили розвідувального органу. Так, в результаті проведеної засідки військовослужбовцями Запорозького полку було захоплено двох піших розвідників противника, які вели розвідку переднього краю українських військ. За їх відомостями вдалось з'ясувати, що в районі с.Бірзули знаходився запасний батальйон чисельністю 400-500 осіб, кінна бригада чисельністю близько 500 кіннотників та чотири гармати [126].

Ще одним способом ведення розвідки була розвідка боєм. Проводилася, як правило, кінним загоном чисельністю не менше 100 осіб, який міг підсилюватися розвідниками. Головна мета розвідки боєм полягала у визначенні місцезнаходження сил та засобів противника, стану його бойової готовності. Розвідка боєм дозволяла здобувати найбільш повні відомості про війська противника, вирішувати як розвідувальні, так і бойові завдання [124, С. 37; 127].

Якщо розглядати окремі дії розвідувальних органів при веденні розвідки, то найбільш цікавим є ведення розвідки розвідувальними роз'їздами у взаємодії з бронепоездом. Декілька роз'їздів вели розвідку військ та об'єктів противника на маршруті й на флангах пересування бронепоезда. Отримані відомості про наявність противника передавались командуванню бронепоезда, який, у свою чергу, здійснював вогневе ураження виявлених об'єктів [138, С. 13].

Один із варіантів взаємодії під час ведення розвідки між кінними розвідувальними роз'їздами й командами піших розвідників був таким: кінний розвідувальний роз'їзд пересувався попереду піших розвідників на деякій відстані та вів розвідку у смузі до 6 км (використовуючи маневрування та рухливість коней). При виявленні об'єктів противника, які вимагали досконалого дослідження й перевірки, кінним посиленням це завдання передавалось пішим розвідникам, а ті, у свою чергу, більш досконало вивчали об'єкти противника. Відповідно до положень Статуту польової служби Збройних сил України розвідувальні органи під час виконання поставлених завдань повинні були із виявленням ознак перебування в районі розвідки військ противника, визначити маршрут його пересування шляхом обстеження населених пунктів, опитування місцевих жителів, захоплення поштової та телеграфної кореспонденції і т. ін., виявити його місцезнаходження. При виявленні бойового порядку військ противника розвідувальний орган визначав напрямок та ширину фронту розташування взводних та ротних опорних

пунктів, пунктів управління, інженерні споруди, місцезнаходження його вогневих засобів, місця спостережних постів, розташування його резервів, маршрути підходу до противника з фронту й з флангів [161, С. 20-21].

Під час відпочинку військ противника, розвідувальні органи повинні були виявити ознаки прокладання й самі проводи польового телеграфу, пункти управління військами, дозорні пункти, належність військовослужбовців (за формою одягу, головним убором, відмінністю уніформи), час відрядження та напрямок дій патрулів, кінних дозорів; сигнали оповіщення та управління; пункти ремонту військової техніки та озброєння і т. ін. На марші розвідувальні органи повинні були звертати увагу на довжину колон, чисельність особового складу, швидкість руху його обозів і т. ін.

Особлива увага розвідувальних органів приділялась підготовці противника до бойових дій, а саме: проведення інженерних робіт у населених пунктах або на місцевості; маршрути пересування його робочих команд та місця ведення робіт; будівництво телеграфних і телефонних ліній та інші заходи. Під час бойових дій розвідувальні органи збирали документальні матеріали у вбитих чи поранених військовослужбовців противника (записники, листи, карти та ін.). Під час переслідування ворога розвідка повинна була звертати увагу на розміри місць відпочинку та віддалення їх один від одного; на те, що було залишено ворогом у селах та таборах; на кінські та обозні сліди (напрямок і їх свіжість) тощо [161, С. 198-199].

Аналіз розвідувальних звітів штабу дієвої армії УНР за період з 7 грудня 1918 р. по 14 червня 1919 р. дозволив визначити, що під час ведення агентурної розвідки силами спеціальних органів військових частин та з'єднань, виконання розвідувальних завдань, як правило, здійснювалось шляхом спостереження та вивідування [43]. При цьому залежно від поставлених завдань агентура здобувала необхідні відомості під час руху за встановленим маршрутом або у визначеному районі. Останнє досягалось за рахунок постійного прихованого спостереження за об'єктами противника силами

агентури на стаціонарних постах спостереження з метою здобування розвідувальних відомостей про склад, розташування та характер дій в районі відповідальності агентури чи в смузі наступу своїх військ [63, С. 34].

Ведення агентурної розвідки здійснювалося згідно з “Інструкцією закордонним військовим агентам при представництвах (по частині розвідочної)” від 31 травня 1918 року під грифом “Цілком таємно” [35, Арк. 11-12]. В Інструкції визначались обов’язки військових агентів, порядок та строки надсилання розвідувальної інформації й форми складання розвідувального донесення з обов’язковим підписом голови розвідувального відділу ГШ полковника Колосовського. Структура доповіді повинна бути такою:

1. Правознавство - перелік та видання матеріалів і документів, які стосуються військової діяльності.
2. Організація - визначається організаційно-штатна структура військових управлінь (міністерств), установ та навчальних закладів, структура й озброєння збройних сил (піхота, кіннота, гармати, технічні війська).
3. Мобілізація.
4. Відомості про засоби боротьби - зразки озброєння (малюнки), їх технічні характеристики, бойове застосування.
5. Відомості про постачання.
6. Навчання армії.
7. Життя армії.
8. Особовий склад (зміни, причини, характеристика).
9. Дислокація.
10. Підготовка театру воєнних дій.
11. Охорона кордонів.
12. Залізниці.
13. План воєнних дій.

Аналіз матеріалів, які надходили до розвідувального відділу ГШ показує, що більшість повідомлень від закордонних військових агентів складали відомості, які були надруковані у засобах масової інформації [39]. Зокрема, в статті німецької газети “Фоссіше Цейтунг” (від 11 травня 1919 року), яка надійшла до розвідувального відділу 23 травня 1919 року від військового агента в Берліні, йдеться мова про реорганізацію німецької армії [55, Арк.15]. В іншому повідомленні, яке було опубліковано в газеті “Киевская мысль”, йдеться мова щодо ситуації на німецько-турецькому фронті в 1919 р. [34, Арк. 40]. Таким чином, можна вважати, що ведення стратегічної розвідки військовими агентами за кордоном та оцінка закордонних подій розвідувальним відділом ГШ Збройних сил України здійснювалось переважно за рахунок аналізу відкритих джерел та повідомлень.

Для ведення повітряної розвідки широко використовувалось візуальне спостереження. Воно могло здійснюватись як з бойових літаків, так і з літаків, призначених для ведення розвідки. Останні відрізнялись від перших наявністю додаткового місця для другого пілота й обладнанням для фотографування. З бойових літаків спостереження здійснювалось безпосередньо пілотом та запам'ятовувалось. На розвідувальних літаках майже вся розвідувальна інформація переносилась другим пілотом на карту або на інший графічний документ. Основний недолік ведення розвідки з бойових літаків полягав в неможливості передачі великого обсягу інформації одним пілотом і був не досить ефективним. Під час польотів вирішувались завдання: виявлення місцезнаходження військ противника й резервів противника, скупчення кінноти й бронетехніки; виявлення пунктів керування військами, рубежів переходу в атаку військ противника (або їх розгортання в бойовий порядок); проведення аерофотографування місцевості. Виходячи із технічних можливостей літаків, один літак-розвідник міг вести розвідку на глибину до 150 км від переднього краю своїх військ. Водночас, не виключалась можливість взаємодії літаків із кінними загонами, які призначались для

знищення найбільш важливих об'єктів у тилу противника. Глибина дій таких загонів досягала 40-60 км [48, Арк. 17-19].

Оперативність та своєчасність передачі розвідувальної інформації залежала від системи зв'язку в частинах та підрозділах Збройних сил та доступності джерела інформації (Додаток Ж). Зокрема, інформація могла надходити особисто через розвідника; через піших або кінних "ординарців", через "делегатів" - старшин з ординарцями, які посилялись до сусідніх частин для передачі термінових та важливих донесень. З метою забезпечення живучості розвідувальних органів, які знаходились в тилу противника, а також для зв'язку секретів із своїми підрозділами та передачі розвідувальної інформації використовувались тварини (собаки). Крім того, використовувались також технічні засоби передачі інформації: семафори (прапори, ліхтарі), геліографи (денні, нічні) та телеграф [64, С. 139; 132, С.409-415]. Останній використовувався для організації зв'язку з діючими підрозділами на великих відстанях та охоронявся армійськими силами (корпусу, дивізії) [161, С. 31].

Терміново результати ведення розвідки доповідались в штаб частини (з'єднання) у разі зіткнення розвідувального органу із противником та виявлення сил та засобів противника у смузі дій своїх військ. Збір інформації також передбачав обов'язкове її подання до вищої інстанції, незалежно від цінності, джерела та часу. З наказу командира корпусу Січових стрільців Коновальця №211 від 29 січня 1919 р. стає відомо, що чергові оперативні та розвідувальні донесення від підпорядкованих підрозділів повинні були надсилатись до штабу корпусу два рази на добу (у 10.00 та 20.00). У разі різких змін на фронті - по мірі надходження інформації [42, Арк. 34]. Як видно з додатка Т, інформація до воєнно-політичного керівництва Української Народної Республіки та Української держави від розвідувального відділу Генерального штабу Збройних сил України могла передаватись як в письмовій, так і в усній формі.

При виявленні військ противника командир розвідувального органу, крім того, негайно повідомляв командира тієї частини, якій противник міг загрожувати безпосередньо своїми діями. Кур'єр або посильний зі складу розвідувального роз'їзду з прибуттям до начальника залишався при ньому до отримання додаткових вказівок або повідомлень [161, С. 28].

На основі інформації, яка надходила від органів зовнішньої розвідки, підлеглих частин та з'єднань до начальника розвідувального відділу ГШ, складалось добове інформаційно-аналітичне зведення. Добове інформаційно-аналітичне зведення являло собою оброблений матеріал, який надходив за добу про воєнно-політичну обстановку в суміжних з Україною країнах, про діяльність союзницьких та ворожих військ на території України з відповідними висновками й оцінками подій [145, С. 35].

Під час обробки та узагальнення інформації, яка надходила від різноманітних джерел, особлива увага приділялась настрою населення, який мешкав в районах бойових дій. За визначеними розвідознаками, зокрема: стурбованість та послужливість його (населення) свідчить про відсутність ворога; навпаки, хвилювання, припинення праці й торгівлі, залишення міст дає підстави вважати, що воно чекає на бої; зневажливе ставлення свідчить про наближення сильного противника, - робились попередні висновки щодо ставлення населення до української армії [161, С. 198].

Крім того, для уточнення необхідних відомостей розвідувальні органи широко використовували опитування місцевих мешканців, полонених або перебіжчиків. З метою правильного опитування, аналізу, отримання повної та необхідної інформації у військах було розроблено відповідні правила. З місцевих жителів переважно опитувались телеграфні, поштові службовці, залізничники, лікарі, священики, вчителі тощо. Їх, як правило, розпитували про: "... місце мешкання; звідки й куди пересувався, що бачив, чув про противника; у яких селах стоїть його військо; де його передові пости, кінні дозори; скільки кінноти, піхоти, гармат, возів обозу; чи живе військо в наметах

чи по будинках; хто його керівник, де він живе; чи є над будинками військові прапори, якого вони кольору, з якими цифрами чи літерами; куди йшло військо й скільки часу воно йшло; чи з зупинками, чи ні; як одягнуто було військо, які мундири, кашкети і якого кольору, погони, петлиці, які цифри, літери на погонах; у якому стані залізниця, чи багато потягів проходить за добу; що переважно перевозиться; чи не помітно часом будівництво інженерних споруд, де й скільки; між якими селами проходять проводи військового телеграфу; де склади продуктів й фуражу; що їдять військові; чи справно платять гроші за продукти, за що й скільки; чи не чинять кривди місцевому населенню, якщо був бій, то чи багато убитих і поранених, куди їх відвозили ?”. Полонених та перебіжчиків розпитували кожного окремо, відомості яких у подальшому порівнювали для виявлення неправдивих даних. При цьому зверталась увага на стан військової форми, зброї, зовнішнього вигляду тощо. Як правило, їм ставились питання:

- в якій частині проходив військову службу (відповіді порівнювались із знаками на формі, зброї, даними з власного знака, адреси на конвертах тощо);
- прізвище прямого та безпосереднього командира та начальника;
- структура військової частини, в якій проходив службу, її чисельність, кількість гармат, місцезнаходження;
- чисельність кінних підрозділів та чисельність кінноти;
- в якому місці була остання ночівля його підрозділу;
- якими відомостями володіє щодо майбутніх планів дій його військ;
- кількість молодого поповнення, поранених, хворих тощо;
- якість тилового забезпечення (запаси продовольства, озброєння, обмундирування) [161, С. 200-201].

Починаючи з 20 березня по 28 листопада 1918 р., на підставі інформації, яка надходила від розвідувальних органів, складались “Розвідочні звіти українського Генерального штабу” [165, С. 193]. У подальшому, окрім щодобових розвідувальних звітів Генерального штабу, починаючи з 26 травня

1920 року, розвідувальний відділ здійснював розробку “Інформаційних звітів розвідочного характеру”, “Ранніх розвідочних звітів” та “Вістей о неприятеле загального характеру”. На підставі звітів ГШ здійснював загальне інформування командирів дивізій (корпусів) про сучасну обстановку, характер бойових дій та склад противника, його найбільш важливі об’єкти та прогноз розвитку ситуації [145, С. 35].

ВИСНОВКИ:

1. Однією з причин поразки у боротьбі за незалежність України в 1917-1921 рр. можна вважати відсутність належного забезпечення тилів української армії, малоефективну роботу органів місцевої влади, її неспроможність або небажання відновлювати господарство на визволених територіях України. Все це призводило до негативного ставлення місцевого населення до українського уряду та сприяло розгулу анархії в тилу українських військ.

2. Домінуюче значення у захисті національних інтересів України надавалось військовим засобам, які ґрунтувались не тільки на принципі мобільної та маневреної оборони, а й на стратегії упереджувальних дій, яка досягала за рахунок якісного розвідувального забезпечення. Для періоду Гетьманщини пріоритетним було ведення стратегічної розвідки силами військових агентів, які діяли за кордоном. В період Директорії перевага надавалась веденню оперативно-тактичної розвідки, яка здійснювалась здебільшого армійськими силами.

3. Відсутність належної підтримки від керівників українського уряду, особливо Центральної Ради, у використанні військової сили для захисту української державності вплинула не тільки на будівництво Збройних сил молодій республіці, але й на формування воєнної розвідки. У подальшому дефіцит кваліфікованих розвідників оперативно-стратегічного рівня в Генеральному штабі Збройних сил України негативно вплинув на організацію й планування воєнної розвідки за часів Гетьманату та Директорії.

4. Організації розвідки в Збройних силах Української Народної Республіки та Української держави була притаманна особлива система управління розвідувальною діяльністю військ, яка полягала в дотриманні централізованого принципу визначення й доведення до підпорядкованих частин завдань розвідки від Генерального штабу та суворому контролю за їх виконанням. Водночас, сувора централізація завдань розвідки виключала можливість швидкого реагування сил та засобів розвідки на зміну обстановки.

5. Глибина ведення розвідки в Збройних силах України залежала від засобів доставки та передачі розвідувальних відомостей та, як правило, не перевищувала 10-15 км. Від глибини діяльності розвідувальних органів залежала достовірність та точність інформації про місцезнаходження головних сил противника та його резервів, що у подальшому вплинуло на результати бойових дій.

6. Постійні організаційно-штатні реформи, відсутність необхідного розвідувального досвіду в особового складу призвели до того, що розвідувальні відділи частин та з'єднань Збройних сил України з початком бойових дій у 1919 р. не були готові для обробки та узагальнення великих обсягів розвідувальних відомостей, які надходили від підпорядкованих підрозділів.

3.4. Основні напрями використання історичного досвіду розвідувальної діяльності Нової Запорозької Січі та Української революції для сучасних Збройних Сил України

Розвідувальна діяльність українських військових формувань завжди будувалась згідно із законами, категоріями та принципами матеріалістичної діалектики, яка є методологічною основою процесу пізнання та перетворення дійсності. Дослідження показало, що з якісними перебудовами Запорозького війська Нової Січі, Збройних сил Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, одночасно піднімався рівень розвідки. При цьому кількісне збільшення самих розвідувальних органів не завжди призводило до позитивних змін у виконанні бойових завдань. Водночас, досвід Запорізького війська показав, що органи військової розвідки при незмінній кількості були завжди готові виконувати розвідувально-бойові завдання. Вони не тільки займались виконанням завдань розвідки, але мали практику ведення бойових та спеціальних дій. Відповідний досвід використовувався у Збройних силах УНР під час бойових дій 1919-1920 рр. Саме тоді штатні стрілецькі (піхотні) підрозділи посилювались розвідниками, які виконували одночасно розвідувальні та бойові завдання.

Результати, отримані в ході дослідження, підтверджуються не тільки історією, але й сучасним досвідом проведення операції “Непохитна свобода” в Афганістані та воєнної компанії НАТО на Балканах. Аналіз сучасних підходів до застосування органів розвідки в інтересах військових операцій свідчить насамперед, про те, що розвідка не тільки залишається видом бойового забезпечення, але й перейшла в розряд одного з елементів відповідного виду бойових дій.

Сьогодні говорити про відсутність розвідувальних підрозділів у сучасних Збройних Силах не має сенсу, але й розвідувальна пасивність бойових підрозділів і частин в умовах високоманеврового бою навряд чи

з'ясована. Однак, історичний досвід показує, що розвідувальний компонент в Запорозькому війську, Збройних силах УНР формувався також з урахування тодішніх умов та був кількістю більшим у порівнянні з сучасними Збройними Силами України. Тому на сьогодні, особливо коли досить гостро стоїть питання скорочення особового складу Збройних сил України, слід звернути певну увагу на історичний досвід. До того ж аналіз досвіду організації розвідувальної підготовки серед особового складу Збройних сил України (1918-1920 рр.) може знайти своє застосування в сучасній системі підготовки військових розвідників. Насамперед, щодо залучення бойових підрозділів в інтересах вирішення власних розвідувальних завдань. Використання такого підходу може бути внесено до проекту “Державної програми будівництва та розвитку ЗС України на 2005-2010 рр.” із врахуванням основних положень сучасної Державної програми. Причому на сьогодні такий підхід може бути втілений хоча б на рівні експерименту.

З цією метою доцільно зробити деяку перебудову бойового застосування сил розвідки, в основі якої буде покладене виконання (або передача) частини функцій (завдань) розвідки бойовим підрозділам. Тобто, з метою збільшення кількісного складу сил розвідки необхідно здійснювати підготовку частини бойових підрозділів для ведення розвідки. Слушним буде виняток, якщо така частина буде передбачати в роті - відділення, в батальйоні - взвод, в бригаді - роту. За таких обставин підрозділи отримають змогу здійснювати розвідувальне забезпечення своїх дій безпосередньо власними силами, тобто здійснювати “розвідку на себе”. Єдиною умовою для реалізації такого кроку буде виділення додаткових годин з розвідувальної підготовки в цих підрозділах, для чого доцільно переглянути й внести зміни у зміст програми бойової підготовки.

В той же час штатні розвідувальні підрозділи могли б застосовуватись для виконання найбільш важливих завдань в інтересах частин та підрозділів на більшу глибину в тилу противника. Збільшення розвідувальних органів

дозволить викрити більшу кількість об'єктів противника, скоротити час надходження інформації від розвідувальних органів до зацікавлених в ній підрозділів і частин, а також здійснювати перевірку деяких розвідувальних відомостей, що буде сприяти надходженню у штаби з'єднань і частин достатньо повної та достовірної інформації.

Як показує досвід Збройних сил України (1917-1921 рр.), де були відсутні сили розвідки, які б безпосередньо підпорядковувались розвідувальному відділу ГШ, використання ним дивізійних засобів розвідки призводило до того, що сили розвідки були "розкидані" не в інтересах дивізії, а в інтересах тих завдань, які ставились ГШ. Тобто, відсутність власних органів розвідки в структурах управління військами завжди призводила до надмірної централізації діяльності сил розвідки, що, в свою чергу, сковувало ініціативу командирів та штабів, позбавляло їх можливості якісно здійснювати розвідувальне забезпечення своїх військ. В результаті такого підходу війська часто не мали необхідної інформації, а отримані відомості втрачали свою актуальність. З огляду на це, можна відзначити, що сучасна система управління розвідкою повинна передбачати адекватне делегування повноважень усім рівням військової ієрархії: головному штабу, штабам оперативних об'єднань, а також штабам з'єднань і частин. Централізація повинна здійснюватися лише стосовно передачі інформації, а не в її зборі. Кожний штаб повинний мати свою розвідку, яка б вирішувала розвідувальні завдання тільки в його інтересах. При цьому, обсяг розвідувальних завдань не повинний перевищувати 30% (рівень, при якому не відбувається істотного порушення в інформаційному забезпеченні своїх військ).

Сили й засоби розвідки нижчих штабів повинні використовуватися тільки для вирішення завдань цих штабів і можуть бути залучені для виконання завдань вищого штабу тільки в окремих випадках. У свою чергу, останні повинні здійснювати інформування всіх штабів про загальний стан і розвиток обстановки, а також окремі найбільш значні її елементи.

Аналіз розвідувальної діяльності Запорозького війська та ЗС України на початку ХХ ст. показав, що на розвиток способів бойового застосування сил розвідки завжди впливала тактика головних сил (військ). При цьому головним критерієм щодо вибору того чи іншого способу ведення розвідки був фактор часу. Збільшення часу давало змогу військовому керівництву (або цивільному уряду) приймати відповідні рішення та адекватно реагувати на зміни воєнно-політичної обстановки в регіоні або в сусідніх країнах як в мирний, так і воєнний час. Запобігання діям військ противника досягалось за рахунок збільшення території ведення розвідки, масштаби якої залежали від можливостей розвідувальних органів. В мирний час розвідка була спрямована на забезпечення обороноздатності й ставала багатосторонньою, що вимагало використовувати різноманітні інструменти в суспільному житті. Загальне коло завдань розвідки значно збільшувалось, але не за рахунок сил військ, а за рахунок відомчих цивільних органів та структур.

Для захисту національних інтересів пріоритет мали військові заходи, оснований не тільки на принципі мобільної та маневреної оборони, а й на стратегії упереджувальних дій, яка досягалась за рахунок якісного розвідувального забезпечення. Особливо актуальним такий підхід є на сучасному етапі, коли перевага надається локальним (короткотривалим) війнам. Результат всієї воєнної кампанії став визначатись одним, достатньо потужним ударом значних сил і засобів по найбільш уразливому місцю бойового порядку та інфраструктури противника.

За таких умов бою розвідка об'єктів і цілей у ході його проведення якісно не ведеться. Основне своє завдання розвідка вирішує до початку застосування військ. Більш того, маневреність сучасних військ і необхідність швидкого перекидання зусиль з одних напрямків на інші, свідчить про те, що розвідка, використовуючи традиційні способи, вже об'єктивно не встигне забезпечити необхідною інформацією штаби, особливо на тактичному рівні.

Тобто, бойове застосування сил і засобів тактичної розвідки об'єктивно повинно зазнати змін.

В цих умовах перевага буде надаватись тактиці локальних (осередкових) бойових дій, при яких зусилля розвідки будуть зосереджуватись на забезпеченні постійного контролю за всією територією дій противника. Останнє дає підстави зробити висновок, що тактика ведення розвідки в майбутньому може змінитися, а історичний досвід, який має Україна, буде використано сучасними розвідувальними підрозділами й військовими частинами.

Виходячи з цього, доцільно серйозно віднестися до історичного досвіду Запорозького війська та Збройних сил України (1919-1920 рр.) щодо використання загальних принципів (основ) здобування розвідувальної інформації. На цій підставі (з відповідною трансформацією для сучасних умов) пропонується внести пропозиції щодо удосконалення організації збору розвідувальних відомостей та використовувати так званий територіальний спосіб ведення розвідки.

Як видно із змісту додатка У, територіальний спосіб передбачає організацію збору розвідувальної інформації шляхом розташування розвідувальних органів на визначеній території протягом певного часу в смузі діяльності військової частини.

Основними перевагами такого способу можуть бути:

здійснення спостереження за відповідною територією в смузі діяльності з'єднання протягом тривалого часу, можливість виявлення всіх змін, що відбуваються на контрольованій території;

одночасний контроль усієї території й об'єктів противника, розташованих на ній;

підвищення живучості розвідувальних органів, завдяки зменшенню можливих контактів з противником;

отримання більш об'єктивної (достовірної) інформації, розмістивши на території спостереження розвідувальні органи протягом тривалого часу;
поліпшення якості вогневого ураження об'єктів противника корегуванням вогню своїх засобів ураження.

Територіальний спосіб доцільний для вирішення двох проблем: забезпечення безперервного надходження розвідувальної інформації до штабів та підвищення живучості розвідувальних органів. Перша - здійснення постійного контролю за територією не тільки силами військової розвідки, а й за рахунок органів агентурної розвідки. Друга - обмеження руху органів розвідки по території противника через високу ймовірність зустрічі з ним; зміною балансу сил і засобів розвідки, які діяли із своєї території стосовно діючих на ворожій території (наприклад: 30:70).

ВИСНОВКИ

В результаті проведеного дослідження було вирішено важливе наукове завдання щодо прикладного використання національного досвіду воєнної розвідки періодів Нової Запорозької Січі та Української революції в інтересах діяльності сучасних розвідувальних органів України. Відсутність аналогічних рішень і підходів до оцінки діяльності органів розвідки Запорозького війська, Збройних сил Центральної Ради, Гетьманату та Директорії на теперішній час робить результати досліджень пріоритетними, особливо на шляху реформування сучасних Збройних Сил України.

У дисертації отримані такі результати:

1. Наявність потенційної та реальної воєнної загрози для національної безпеки України в XVIII та XX ст. були передумовою виникнення системи збору різноманітних відомостей про стан та розвиток воєнно-політичної ситуації довкола України та кризонебезпечних регіонах світу. Відповідна інформація використовувалась для прийняття воєнних, політичних, соціальних та економічних рішень, що, в свою чергу, обумовило необхідність створення окремого виду забезпечення національної безпеки України - воєнної розвідки.

Дослідження показало, що розвідувальна діяльність українських військових формувань завжди розвивалась згідно із законами, категоріями та принципами матеріалістичної діалектики. Бажання однієї сторони приховати свої наміри та сили завжди протиставлялось бажанню іншої викрити плани противника, знайти найбільш уразливі його місця та використовувати їх в інтересах незалежності України, насамперед за часів Нової Запорозької Січі. Досвід ведення бойових дій військовими формуваннями Української Народної Республіки та Української держави засвідчив про важливе значення розвідувального забезпечення в інтересах досягнення оперативно-стратегічних цілей. В тих випадках, коли вище воєнно-політичне керівництво покладалося лише на існуючий значний кількісний потенціал загальновійськових угруповань, озброєння та військової техніки і не враховувало необхідності

ведення активних розвідувальних заходів, бойові дії супроводжувались низькою ефективністю застосування військ.

На фоні становлення сучасних Збройних Сил України, набутий багатьма поколіннями українців досвід забезпечення національної безпеки України, на сьогоднішній день є найціннішим скарбом, який необхідно вивчати і використовувати для розвитку теорії і практики воєнного мистецтва Збройних Сил України.

2. В досліджуваний період з усією виразністю підтвердилось глибоке обґрунтування важливості розвідки при виконанні бойових завдань: у політичному аспекті - розвідка завжди виступала інструментом упередження агресії противника, у військовому - найважливішим елементом в системі бойового забезпечення діяльності військ. Виходячи з цього, завдання розвідки були спрямовані на упередження агресії противників української державності та забезпечення ефективного проведення політичних і військових заходів для захисту національних інтересів України.

Розвідувальна діяльність в Запорозькому війську (1734-1775 рр.) й Збройних силах України (1917-1921 рр.) формувалась під впливом зовнішніх умов. При цьому, як показало дослідження, головними були воєнно-політичні, економічні та соціальні. Найбільш сприятливі умови для розвитку й функціонування розвідки склалися у Запорозькому війську. Відсутність суперечок серед військової старшини щодо визнання пріоритетної ролі воєнної розвідки в забезпеченні національної безпеки створила сприятливе підґрунтя для її подальшого розвитку. Наявність бойового досвіду, жорсткі умови боротьби за життя формували у козаків високий особистий вишкіл. У них завжди була можливість удосконалювати свою майстерність, відпрацьовувати найбільш складні питання розвідки, що значною мірою впливало на якість розвідувальної діяльності.

На відміну від Запорожжя, розбіжності у поглядах воєнно-політичного керівництва Центральної Ради, а у подальшому і в уряді Директорії щодо ролі

і місця збройних сил та воєнної розвідки у забезпеченні безпеки України, стали однією із причин поразки української державності. Окремі військові формування були лише досить умовно об'єднані вертикальною системою управління й тільки приблизно відповідали тій організації, яку називають збройними силами. Негативно на це впливали перманентні зміни в організаційно-штатній структурі війська та недосконалість в організації управління підпорядкованими частинами без урахування реальної обстановки.

Водночас, кризове економічне становище України на початку ХХ ст. не дозволяло в повній мірі забезпечити потреби українських збройних сил. Хоча військове керівництво часів Гетьманату і намагалось в першу чергу забезпечити діяльність розвідувальних органів, але ця тенденція почала домінувати тільки наприкінці 1918 року.

3. Необхідність ведення бойових дій Запорозьким військом та Збройними силами Центральної Ради, Гетьманату та Директорії, підтримка їх в постійній готовності вимагали від розвідки максимальної активності.

Постійне прагнення здобувати розвідувальні відомості незалежно від воєнно-політичної обстановки, дозволяло керівництву Січі завчасно реалізовувати плани для забезпечення національної безпеки. Тому значні зусилля керівництва Запорозької Січі були направлені на формування й розвиток інформаційної інфраструктури у всіх напрямках: військовому, політичному, економічному, соціальному тощо. Результатом такої роботи стало створення інформаційної мережі, яка була здатна за короткий термін зібрати достатньо об'єктивну інформацію про обстановку та події практично в будь-якому регіоні Центральної й Східної Європи. Дослідження показало, що відповідне завдання вирішувалось керівництвом Січі шляхом розробки заходів з організації отримання відомостей про дії потенційного противника ще до початку його вторгнення на територію Запорожжя.

В тактиці військових формувань Збройних сил Української Народної Республіки та Української держави переважали дії, визначені статутами і

положеннями російської армії, які були орієнтовані в основному на позиційний характер ведення війни. Через це оперативність дій розвідки значно відставала від потреб військ, що найчастіше прирікало їх на поразку. Територіальне розміщення розвідувальних органів та їх невелика кількість, не дозволяли найбільш ефективно вирішувати поставлені завдання.

4. Протягом усього періоду функціонування військових формувань в Запорозькій Січі (1734-1775 рр.), Українській Народній Республіці та Українській державі (1917-1921 рр.) особливе місце в системі добування інформації займала агентурна і військова розвідка. Їм відводилася найважливіша роль серед інших видів розвідок. Саме з цими видами розвідки пов'язується їх подальший розвиток і вдосконалення. При цьому агентурна розвідка проводилася постійно з використанням різноманітних каналів добування інформації: дипломатичних, торгових, оперативних тощо. Найзначнішою особливістю агентурної розвідки було прагнення воєнно-політичного керівництва до постійного розширення мережі джерел інформації і найсуворішої конспірації системи її збору.

У період Запорозької Січі агентурна розвідка забезпечувалася діями купців, мандрівників, товмачів, засланих на територію суміжних держав агентів, вербуванням агентури з місцевого населення цих держав.

За часів Української революції (1917-1921 рр.) агентурна розвідка проводилася в основному за рахунок широкої мережі інформаторів із місцевого населення та агентури від військових формувань. Крім того, частина відомостей надходила від патріотично налаштованих українців, які мешкали в інших країнах, та військових агентів за кордоном.

Військова розвідка в Запорозькому війську проводилася в інтересах забезпечення захисту кордонів від нападу противника, успішного ведення бойових дій, а також організованого здійснення походів. Військові формування Запорозького війська у своїй структурі, як правило, не мали самостійних розвідувальних підрозділів. Завдання розвідки виконувалися

найбільш підготовленими, досвідченими козаками, які склали основу розвідувальних органів: розвідувальні загони, розвідувальні роз'їзди, групи, команди збірної складу і т. ін.

Для ведення військової розвідки в Збройних силах України (1917-1921 рр.) існували спеціальні розвідувальні підрозділи, зі складу яких призначались органи розвідки. Завдання розвідки виконувалися не тільки штатними розвідниками, але і військовослужбовцями зі складу бойових частин, які вели розвідку за принципом “самі на себе”: розвідувальні загони, кінні розвідувальні роз'їзди, розвідувальні партії, команди піших розвідників тощо.

5. На якість розвідувальної діяльності значно впливала організація розвідувального забезпечення. У цьому зв'язку необхідно відзначити, що організація розвідувальної діяльності була найбільш ефективною у Запорозькому війську. Діяльність агентурної розвідки була централізованою, а управління військовою розвідкою здійснювали безпосередньо командири частин та підрозділів. До збору відомостей розвідувального характеру також залучалося місцеве населення, особливо в загрозовий період. У результаті кожний елемент ієрархічної градації управління мав інформацію, яка стосувалась тільки нього, але достатньо повну: керівництво Січі - про воєнно-політичну обстановку на кордонах і в суміжних з нею неї державах, війська - про склад, місця розташування і характерні дії противника, його найближчі наміри; населення – про ступінь загрози та ймовірний час початку агресії.

На відміну від Запорозької Січі, організації розвідки в Збройних силах часів Центральної Ради, Гетьманату та Директорії була притаманна особлива система управління розвідувальною діяльністю військ, яка полягала в дотриманні централізованого принципу визначення й доведення до підпорядкованих частин завдань розвідки від Генерального штабу, суворому контролі за їх виконанням. Ініціатива командирів частин і розвідувальних органів практично не бралась до уваги, помилки у плануванні, враховуючи цю

обставину призводили до неефективних дій розвідувальних органів, а суворая централізація завдань розвідки виключала можливість швидкого реагування сил та засобів розвідки на зміну обстановки.

6. Важливим напрямом діяльності розвідувальних органів досліджуваного періоду було формування високих професійних та морально-бойових якостей розвідників. Дослідження показало, що справжнього козака-розвідника запорожці готували з дитинства, влаштовували йому різноманітні іспити й перевірки. Підготовка високоякісних фахівців, організаторів і виконавців розвідки в Збройних силах України на початку ХХ ст. не була вирішена в загальному плані організації військового будівництва, тому відбувалась на аматорському рівні.

Тема організації підготовки фахівців розвідки в українських військових формуваннях вимагає окремого розгляду і не може бути повністю викладена в цій дисертації, але одне безперечно, що національні традиції підготовки та історичний досвід навчання розвідників не повинен бути втрачений. При цьому головні надбання досвіду розвідувальної діяльності можуть бути внесені до програми вивчення курсу історії воєнного мистецтва українських формувань, а також до програми підготовки військових розвідників, бо він дає можливість знайти відповіді на ті питання, які були перевірені часом та актуальні в Україні й сьогодні. Крім того, доцільно було б створити фундаментальну працю, яка містила б матеріали історії української воєнної розвідки, починаючи з часів княжої доби і до сьогодні.

7. Результати дослідження дають можливість стверджувати, що кількісний склад сил розвідки Запорозького війська залежав від наявності зовнішньої загрози. При цьому кількість сил розвідки (розвідувальних органів) на кордонах Запорожжя нарощувалась прямо пропорційно збільшенню війська й коливалась від 10 до 13% від його загальної кількості. Дослідження розвідувальної діяльності Збройних сил Української Народної Республіки й Української держави (1917-1921 рр.) свідчить, що незалежно від загальної

кількості військових формувань, структура розвідки майже не змінювалась, а чисельність особового складу, який залучався для ведення розвідки, була на одному рівні. Невеликі коливання чисельності розвідників (за деякими винятками) може свідчити лише про “розумну достатність” в особовому складі, який залучався для виконання завдань розвідки та відповідав тодішнім вимогам.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

I. Архівні джерела

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Фонд “КМФ № 1”

1. *Указ Елизаветы Петровны* гетьману К.Разумовському об охроне запорожскими казаками русских границ от нападения татар (06.04.1739 р.) – оп. 1, спр. 16, арк. 1–2.

Фонд 51 “Генеральна військова канцелярія”

2. *Рапорт кошового отамана* Запорозької Січі Павла Іванова від 28 січня 1753 р. Генеральній військовій канцелярії про готовність Війська

Запорозького до військового походу та проведення таємної розвідки у сусідніх країнах (1753 р.) – оп. 3, спр. 11751, арк. 1–54.

3. *Рапорт кошового отамана* Запорозької Січі Стефанова Данила від 28 липня 1753 р. Генеральній військовій канцелярії про відсилку запорозьких козаків для розвідки в Крим Івана Швидкого, а в Польщу Кузьму Великолузького і Федора Кислицького (1753 р.) – оп. 3, спр. 11811, арк. 1–4.

Фонд 59 “*Київська губернська канцелярія*”

4. *Справа про доставку* грошей із Москви на Запорозьку Січ для виплати жалування козакам Низового Війська (1742 р.) – оп. 1, спр. 879, арк. 1–29.

5. *Дело о розыске турок* переправившихся из Крима через Днепр (1743 р.) – оп. 1, спр. 1042, арк. 1–30.

6. *Справа про присилку* запорозьких козаків та рейтарів до м. Бендер та Очакова для збору відомостей про підготовку Туреччини до війни з Росією (1748 р.) – оп. 1, спр. 1619, арк. 1–21.

7. *Справа про виплату* грошового та хлібного жалувань та видачу пороху і свинцю Запорозькому війську за 1751 р. (1752 р.) – оп. 1, спр. 2139–2141, арк. 1–18.

8. *Переписка с кошевым отаманом* Федоровым о посылке казаков под Очаков для сбора секретных сведений о взаимоотношениях между бужацкими и едисанскими татарами – оп. 1. – спр. 3160, арк. 1–2.

9. *Дело о сборе секретных сведений* о положении в Турции, Крыму и др. (1758 р.) – оп. 1. – спр. 3162, арк. 1–18.

Фонд 229 “*Архів Коша Нової Запорозької Січі*”

10. *Справа про участь* Запорозьких в походах до Польщі, в Крим і на Дністер проти Туреччини (1734–1738 рр.) – оп. 1, спр. 2, арк. 1–29.

11. *Справа про прикордонні стосунки* Війська Запорозького з Польщею (1741–1761 рр.) – оп. 1, спр. 5, арк. 1–160.

12. *Справа про взаємини Війська Запорозького з Кримом і старосамарцями (1742–1752 рр.)* – оп. 1, спр. 6, арк. 1–38.

13. *Аттестаты разных годов (1745–1771 рр.)* – оп. 1, спр. 8, арк. 1–148.

14. *Таємне листування Коша в кримських справах (1764 р.)* – оп. 1, спр. 160, 114 арк.

15. *Справа про охорону кордону і форпостну службу у Війську Запорозькому* – оп. 1, спр. 268, арк. 1–82.

Фонд 269 “*Канцелярія гетьмана К.Розумовського*”

16. *Ордер гетьмана К.Розумовського від 18 вересня 1752 р. Кошу Запорозької Січі про прибуття до Перекопу кримського хана з військом в бойовій готовності та про посилку розвідників – запорожців в Крим. (1752 р.)* – оп. 1, спр. 993, арк. 1–85.

17. *Дело об отправке в Крым и Польшу разведчиков и поступлений сведений о них (1753–1757 рр.)* – оп. 1, спр. 1443, арк. 1–132.

Фонд 1407 “*Канцелярія грамот російських царів і гетьманських універсалів*”

18. *Указ Єлизавети Петрівни від 21 січня 1753 р. Війську Запорозькому про організацію розвідки серед ногайських татар з метою встановлення їх намірів у відношенні нападу на російські землі (1753 р.)* – оп. 1, спр. 43, арк. 1.

19. *Указ Єлизавети Петрівни від 2 липня 1753 р. Війську Запорозькому про утримання резерву війська для попередження нападу татар на Нову Сербію (1753 р.)* – оп. 1, спр. 51, арк. 1.

20. *Указ Єлизавети Петрівни від 17 листопада 1753 р. Війську Запорозькому про порядок повернення на зимовий період загонів козацького війська із задніпровських місць, про утримання резерву козаків для боротьби з гайдамаками (1753 р.)* – оп. 1, спр. 59, арк. 1.

Фонд 1725 “*Харківська полкова канцелярія*”

21. *Дело о татарских набегах и мерах по их предотвращению* (1734 р.) – оп. 1, спр. 30, арк. 4–32.

22. *Указ військово–похідної канцелярії Мініха* від 21 листопада 1738 р. Харківській полковій канцелярії про готовність козаків до походу у зв'язку з підготовкою татар до нападу (1738 р.) – оп. 1, спр. 92, арк. 1–90.

23. *Дело о подготовке казаков к выступлению в поход и принятии мер предосторожности от нападения татар* (1753 р.) – оп. 1, спр. 324, 407 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Фонд 1074 “*Міністерство Військових Справ Української Держави м.Київ*”

24. *Доповідь начальника Генштабу* про стан армії гетьмана та листування підлеглих осіб Генерального штабу про свою діяльність (08.12.1918 р.) – оп. 1, спр. 11, арк. 1–22.

25. *Розпис державних прибутків та видатків України на 1918 рік* – оп. 1, спр. 22, арк. 1–24.

26. *Штати гетьманських військових частин* (24.06–27.11.1918 р.) – оп. 2, спр. 17, арк. 1–61.

Фонд 1076 “*Військове Міністерство Української Народної Республіки 1917–1918 рр.*”

27. *Накази Військової Офіції Української Народної Республіки* (1918 р.) – оп. 1, спр. 4, арк. 1–161.

28. *Проекти наказів по Військовому Міністерству Української Народної Республіки* (29.01–25.04.1918 р.) – оп. 1, спр. 11, арк. 1–123.

29. *Накази Військової Офіції Центральної Ради. Статут військового контролю Центральної Ради* (1918 р.) – оп. 2, спр. 4, арк. 1–10.

Фонд 1077 “*Головне управління Генерального Штабу Української Держави м.Київ*”

30. *Накази армії Української Держави* (20.06–07.12.1918 р.) – оп. 1, спр. 1, арк. 1–261.

31. *Матеріали про реорганізацію* головного управління Генерального штабу, розгляд та затвердження штатів, положення і штати (23.09–30.11.1918 р.) – оп. 1, спр. 5, арк. 1–61.

32. *Штати та проекти штатів* гетьманського Генерального штабу, управління корпусу, автопанцирної батареї, пішої дивізії та інших військових частин (1918 р.) – оп. 1, спр. 8а., 60 арк.

33. *Накази по Управлінню* Генерального штабу (21.03–08.11.1918 р.) – оп. 1, спр. 18, 106 арк.

34. *Штати управління частин* Української Держави (19.04–11.10.1918 р.) – оп. 1, спр. 37, 72 арк.

35. *Копія інструкції* закордонним військовим агентам при представництвах. Листування про зміну штатів військових агентів Української Держави (31.05–21.10.1918 р.) – оп. 1, спр. 45, арк. 1–12.

36. *Доклад о пополнении Штабов* и о борьбе с военным шпионажем (жовтень–листопад 1918 р.) – оп. 3, спр. 32, арк. 1–2.

37. *Списки сотрудников* разных отделов (1918 р.) – оп. 3, спр. 55а, арк. 1–16.

38. *Штаты и пополнение* про Главное Управление Генерального Штаба (травень–листопад 1918 р.) – оп. 4, спр. 3, арк. 68–84.

39. *Выдержки из советских, немецких, французских газет* и радиogramм о военных действиях на советском фронте и фронтах Западной Европы, о политическом, экономическом положении и по другим вопросам (1918 р.) – оп. 5, спр. 11, 314 арк.

40. *Розвідувальні звіти* Українського Генерального Штабу (1918 р.) – оп. 5, спр. 12, арк. 1–109.

41. *Приказы по авиации* Украинской Державы №55–150 (19.06–08.09.1918 р.) – оп. 5, спр. 19, арк. 1–45.

Фонд 1078 “Головне управління Генерального Штабу Української Народної Республіки”

42. *Телеграмні повідомлення* про діяльність на фронтах (1918–1919 рр.) – оп. 1, спр. 5, арк. 1–43.
43. *Розвідувальні звіти штабу* дієвої армії УНР (07.12.1918 р. – 14.06.1919 р.) – оп. 1, спр. 18, арк. 1–255.
44. *Тимчасові штати* Генерального Штабу і військових частин армії УНР (01.01–05.11.1919 р.) – оп. 2, спр. 6, арк. 1–78.
45. *Штати штабу* Головного отамана військ УНР, Головного управління Генерального Штабу, військової академії і шкіл, підготовка командного складу армії УНР (02.01–06.11.1919 р.) – оп. 2, спр. 7, 515 арк.
46. *Проекти наказів* по Генеральному штабу і штабу дієвої армії УНР. Копії доповідей оперативного відділу про становище на фронтах. Рапорти про призначення на посади, посвідчення і списки співробітників Генерального Штабу (25.12.1918 р. – 21.04.1919 р.) – оп. 2, спр. 24, 404 арк.
47. *Зведення про політично–економічне становище* по губерніям України (10–19.01.1919 р.) – оп. 2, спр. 27, арк. 1–75.
48. *Дислокаційна відомість* про бойовий склад частин дієвої армії УНР, схеми їх розташування (1919 р.) – оп. 2, спр. 28, арк. 1–43.
49. *Списки співробітників* управи Генерального Штабу та його частин (березень 1920 р. – серпень 1922 р.) – оп. 2, спр. 56, арк. 1–72.
50. *Інструкція агенту* внутрішнього догляду по контррозвідці. Тимчасовий штатний розклад та списки співробітників інформбюро розвідувального управління Генерального Штабу УНР і його функції (1920 р.) – оп. 2, спр. 70, арк. 1–64.
51. *Штати всіх діючих частин* армії УНР та документи до них, схеми, положення, рапорти (09.04–26.10.1920 р.) – оп. 2, спр. 123, арк. 1–23.
52. *Штати піших частин* та документи до них. Доповіді Військового міністра про організацію армії УНР, схеми і штати її військових частин (20.02–05.05 1920 р.) – оп. 2, спр. 124, арк. 1–69.

53. *Штати військово–морського флоту та документи до них* (27.05.1920 р. – 11.02.1921 р.) – оп. 2, спр. 127, арк. 1–70.

54. *Інструкція для навчання в армії УНР про проведення розвідки, спостереження і зв'язку* (1920 р.) – оп. 2, спр. 209, арк. 1–54.

55. *Доповідь і відомості* начальника Головного управління Генерального Штабу та Військового міністра Директорії про становище за кордоном, формування військових частин із німців і організацію військових агентур при посольствах Директорії (1919 р.) – оп. 5, спр. 3, арк. 1–18.

Фонд 3766 “Міністерство закордонних справ Української Держави”

56. *Листування з міністром закордонних справ про утворення при міністерстві окремого інформаційного відділу та інформаційних підвідділів для поліпшення роботи* (1918 р.) – оп. 1, спр. 35, 67 арк.

II. Інші джерела та література

57. *Абчук В., Суздаль В.* Поиск объектов. – М.: “Советское радио”, 1977. – 336 с.

58. *Андрушенко В., Федосов В.* Запорозька Січ як український феномен. – К.: Заповіт, 1995. – 174 с.

59. *Антонович В.* Последнія времена козачества на правой стороне Днепра. По актам с 1679 по 1716 год // Архив Юго–Западной России. – К., 1868. – Т.2. – 197 с.

60. *Апанович О.* Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К.: Либідь, 1993. – 254 с.

61. *Апанович О.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1969. – 224 с.

62. *Апанович О.* Розповіді про Запорозьких козаків. – К.: Дніпро, 1991. – 336 с.

63. *Аркас М.* Історія України–Русі. – Краків, 1912. – 424 с.

64. *Байков Л.* Підготовка народу та війська до захисту Батьківщини під редакцією із передмовою С.Петлюри. – К.: Вид. Тов-ва “Час”, 1919 р. – 226 с.

65. *Безручко М.* Січові стрільці в боротьбі за державність // За державність. – Каліш, 1930. – 36.2 – С. 47–72.
66. *Безручко М.* Січові стрільці в боротьбі за державність // За державність. – Каліш, 1932. – 36.3 – С. 55–108.
67. *Бойченко І.* Філософія історії: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Знання, 2000. – 724 с.
68. *Боплан Г.* Опис України. Українські козаки та їхні останні гетьмани. – Львів: Каменярь, 1990. – 302 с.
69. *Броди:* Збірник статей і нарисів / Під ред. О.Лисянка. – Мюнхен: Братство колишніх вояків Першої УА УНА, 1951. – 164 с.
70. *Вайнер А.* – Тактические расчеты. – М.: Воениздат, 1982. – 176 с.
71. *Веденєєв Д.* З історії розвідки і військової дипломатії України.// Розбудова держави. 1993. № 9. – С. 17–22.
72. *Вимин А.* Донесение венецианца Альберто Вимина о козаках и Богдане Хмельницком. – К., 1900.
73. *Винниченко В.* Відродження нації: В 3 ч. – К.: Політвидав України, 1990. – Ч.3. – 542 с.
74. *Волицький В.* На Львів і Київ: Воєнні спогади 1918–1920. – Торонто: Гомін України, 1963. – 239 с.
75. *Голобуцький В.* Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734–1775. – К.: Вид. АН УССР, 1961. – 415 с.
76. *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с.
77. *Голубко В.* Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державу. – Львів: Кальварія, 1997. – 288 с.
78. *Грабянка Г.* Действия презельной и от начала поляков кровавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, Гетьмана Запорожского с поляками – К., 1854. – 374 с.

79. *Грушевський М.* Історія України–Русі. – Київ–Львів, 1902. – Т.VII Козацькі часи до 1625 року.
80. *Гуслистий К., Апанович О.* Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 88 с.
81. *Дашкевич Р.* Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота. – Нью–Йорк, Вид–во “Червона Калина”, 1965. – 205 с.
82. *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр.: В 2 т. – Ужгород, 1932. – Т.1: Доба Центральної Ради. – 437 с.
83. *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923 рр.: В 2 т. – Ужгород, 1930. – Т.2: Українська Гетьманська Держава 1918 року. – 424 с.
84. *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). – Мюнхен, 1969. – 542 с.
85. *Доценко О.* Зимовий похід. – Варшава, 1932. – 240 с.
86. *Драгоманов М.* Про українських козаків, татар та турків. – К.: Час, 1918. – 50 с.
87. *Думін О.* Історія Легіону Січових Стрільців 1914–1918. – Львів: Червона Калина, 1936. – 375 с.
88. *Ефремов Ю.* Лицом к лицу с огненным смерчем Востока: Борьба украинского козачества с крымским ханством и Османской империей. – К.: Украинский центр духовной культуры, 1993. – 64 с.
89. *З історії спеціальних служб України (1918–1920 рр.)* Зб. документів і матеріалів (за ред. В.Сідака, О.Пшеннікова) – К.: в/ч Е–6133, 1999. – 70 с.
90. *Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про Збройні Сили України” (від 5 жовтня 2000 р.)* // Офіційний вісник України – 2000, №44. – С.10.
91. *Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про оборону України” (від 5 жовтня 2000 р.)* // Урядовий кур'єр – 2000. – №242.
92. *Закон України “Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію” (від 21 жовтня 1993 р.)* // Відомості Верховної Ради України – 1993. – №44.

93. *Закон України* "Про основи національної безпеки України (від 19 червня 2003 р.) // Урядовий кур'єр – 2003. – №139.
94. *Закон України* "Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ" (від 9 квітня 1992 р.) // Відомості Верховної Ради України – 1992. – №29.
95. *Закон України* "Про правовий режим воєнного стану" (від 6 квітня 2000 р.) // Відомості Верховної Ради України – 2000. – №28.
96. *Закон України* "Про розвідувальні органи України" (від 22 березня 2001 р.) // Урядовий кур'єр. – 2001 – №69.
97. *Заруба В.* Українско–козацьке військо в боротьбі з турецько–татарською агресією. – Харків: Основа, 1993. – 167 с.
98. *История Украинской ССР.* – К: Издательство Академии наук Украинской ССР, 1953. – Т.1. – 838 с.
99. *Каманин И.* К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. – К., 1894 – 85 с.
100. *Капустянський М.* Похід Української армії на Київ–Одесу в 1919 році: В 2 кн. – Мюнхен, 1946. – Кн.1. – 136 с., Кн.2 – 200 с.
101. *Каховський В.* Опыт изучения войн Богдана Хмельницкого. – Б.м., 1862. – 163 с.
102. *Кащенко А.* Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове. – Нью–Йорк: Вид–во Чарторійських, 1973. – 367 с.
103. *Кетрос Д.* Так творилося Українське військо (1917–1919). – Лондон, 1958. – 64 с.
104. *Козацькі Січі.* Нарис з історії українського козацтва XVI–XIX ст. / Під ред. В.Смоля. – Київ–Запоріжжя: Друкарня ВАТ "Мотор Січ", – 1998. – 252 с.
105. *Корнієнко В.* Розвиток воєнного мистецтва українського козацького війська у війнах першої чверті XVII ст.: Автореф. дис... канд. істор. наук. 20.02.22. – Львів: Держ. Ун–т "Львівська політехніка", 2000. – 20 с.

106. *Крип'якевич І., Гнатеви́ч Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С.* Історія Українського війська. – Вінніпег: Вид. Іван Тикор, 1953. – 2–е вид. – 820 с.
107. *Кузьмин А.* Запорожская Сечь: Исторический и бытовой очерк. – М., 1902. – 96 с.
108. *Кучабський В.* Корпус Січових Стрільців: Воєнно–історичний нарис. – Чикаго, 1969. – 664 с.
109. *Левченко О.* Бойова діяльність Армії Української Народної Республіки (листопад 1918 р. – липень 1919 р.): Автореф. дис... канд. істор. наук. 07.00.01. – К.: Ін-т історії України НАН України, – 2002. – 20 с.
110. *Лола О.* Гайдамацький рух на Україні 20–60 рр. XVII ст. – К., 1965. – 131 с.
111. *Мазена І.* Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр.: В 2 т. – Прага: Пробоем, 1942. – Т.1: Центральна Рада – Гетьманщина, Директорія. – 212 с., Т.2: Кам'яницька доба – зимовий похід. – 232 с.
112. *Малий словник історії України / В.Смолій, С.Кульчицький, О.Майборода та ін.* – К.: Либідь, 1997. – 464 с.
113. *Марковин Н.* Очерк истории Запорожского казачества. – С–Пб. – 1878. – 78 с.
114. *Мельник Л.* Предмет та методологія історичної науки: Навчальний посібник для студентів іст. ун–тів. – К.: Вища школа, 1977. – 134 с.
115. *Мицик Ю., Степанов В., Стороженко І.* Сполохи козацької звитяги. – Дніпропетровськ: Січ, 1991. – 206 с.
116. *Мицик Ю., Стороженко І.* За світ встали козаченьки. – Дніпропетровськ: Промінь, 1990. – 134 с.
117. *Мицик Ю., Плохій С., Стороженко І.* Як козаки воювали. – Дніпропетровськ. 1991, – 302 с.
118. *Мицик Ю., Плохій С., Стороженко І., Ковальов А.* Тієї слави козацької повік не забудемо. – Дніпропетровськ, 1989. – 118 с.

119. *Мірчук П.* Українсько–московська війна (1917–1919). – Торонто: Видавництво Ліга визволення України, 1957. – 80 с.
120. *Млиновецький Р.* Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. (Про що “Історія мовчить”): В 2 т. – Торонто: Гомін України, 1970. – Т.1. – 568 с., 1973. – Т.2. – 256 с.
121. *Мышецкий С.* История о козаках запорожских, как оные издревле зачалися и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся, сочинение от инженерной команды. – Одесса, 1852. – V, – 92 с.
122. *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. – К.: Український письменник, 1994. – 414 с.
123. *Нечухрин А., Сидорцов В., Шутова О.* и др. Методология истории: Учебное пособие для студентов вузов. – Минск: ТетраСистемс, Гуманитар.–экономич. негос. ин–т Респ. Беларусь, 1996. – 240 с.
124. *Омелянович–Павленко М.* Зимовий похід (1919–1920 рр.) // За державність. – Каліш, 1929. – 36.1 – С. 5-47.
125. *Омелянович–Павленко М.* Зимовий похід (1919–1920 рр.) // За державність. – Каліш, 1930. – 36.2 – С. 9-46.
126. *Омелянович–Павленко М.* Зимовий похід (1919–1920 рр.) // За державність. – Каліш, 1932. – 36.3 – С. 9-54.
127. *Омелянович–Павленко М.* Зимовий похід (1919–1920 рр.) // За державність. – Каліш, 1934. – 36.4 – С. 9-72.
128. *Опыт военно–исторического исследования о казачестве полковника М.Нуджевского.* – Житомир, 1897. – 34 с.
129. *Падалка Л.* К вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества. – К.: Тип. Г.Т.Корчак–Новицького, 1894. – 42 с.
130. *Петлюра С.* Статті, листи, документи: В 2 т. – Нью–Йорк: УВАН, 1956. – Т.1 – 479 с., Т.2 – 600 с.

131. *Петрів В.* Спомини з часів української революції (1917–1921). – Львів: Червона Калина, 1927. – Ч.1: До Берестейського миру. – 180 с.
132. *Позднев А.* Творцы отечественного оружия. – М.: Воениздат, 1955. – 452 с.
133. *Полонська–Василенко Н.* Історія України: В 2 т. – Мюнхен: Дніпровські хвилі, 1965. – Т.1.: До середини XVII ст. – 397 с., Т.2. 1967. – 248 с.
134. *Попка И.* Черноморские казаки в их гражданском и военном быту. – С–Пб., 1858 – 292 с.
135. *Програма навчання* молодих козаків, піхоти, кінноти та артилерії. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 42 с.
136. *Прохода В.* Записки до історії Сірих (Сірожупанників) // За державність. – Каліш, 1929. – 3б.1 – С. 72–117.
137. *Пузицький А.* Бої Сірих за Коростень (1919 рік) // За державність. – Каліш, 1930. – 3б.2 – С. 73–96.
138. *Пузицький А.* Боротьба за доступи до Києва. // За державність. – Каліш, 1936. – 3б.6 – С. 5–18.
139. *Реснт О.* У робітнях історичної науки. – К.: Просвіта, 1999. – 350 с.
140. *Рибак М., Сидоров С.* Проблеми воєнно–історичної науки в Україні // Наука і оборона. – 1998. – №1. – С. 24–25.
141. *Ріпецький С.* За волю України: Історичний збірник УСС. – Нью–Йорк, 1967. – 608 с.
142. *Ріпецький С.* Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин. – Нью–Йорк: Червона Калина, 1956. – 360 с.
143. *Ростунов И.* История первой мировой войны 1914–1918. – М.: Наука, 1975. – Т.2 – 446 с.
144. *Рывкин А.А., Рывкин А.В., Хренов Л.* Справочник по математике. Изд. 3–е. – М.: Высшая школа, 1975. – 554 с.

145. *Сальський В., Шандрук П.* Українсько–Московська війна 1920 р. – Варшава., 1933. – Ч.1. – 402 с.
146. *Сергійчук В.* Розвідка Богдана Хмельницького // Дніпро. – 1982. – №8. – С. 119–122.
147. *Сергійчук В.* Армія Богдана Хмельницького. – К.: Аграрна наука, 1996. – 254 с.
148. *Сергійчук В.* Іменем війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. – К.: Україна, 1991 – 253 с.
149. *Сергійчук В.* Українське козацьке військо в другій половині XVIII ст.: Автор. дис... д-ра. істор. наук. 07.00.02 – Київ: Держ. ун-т ім. Т.Г.Шевченка, 1991. – 56 с.
150. *Симоновский П.* Краткое описание о казацком малороссийском народе и о военных его делах, собраное из разных иностранных, немецкой Бишенга, Латинской – Безольди, французской Шевалье и рукописей русских через Петра Симоновского. – М.: Изд. Имп. Об-ва исторический древностей российских, 1847. – 178 с.
151. *Сідак В., Степанков В.* З історії української розвідки і контррозвідки: Нариси. – К.: Ін-т СБ України, 1994. – 204 с.
152. *Сідак В., Сирота А.* Так зароджувались спецслужби // Військо України. – 1994. – №1. – С. 36–40.
153. *Сідак В.* На варті військової таємниці // Розбудова держави. – 1994. – №1. – С. 24–28.
154. *Сідак В.* Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр.: Невідомі сторінки історії / Ін-т історії України НАН України; Академія Служби безпеки України. – К.: Видавничий дім “Альтернатива”, 1998. – 320 с.
155. *Скальковский А.* История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского на основании подлинных документов запорожского сечевого

архива, удостоенная почетного отзыва Имп. Академии наук: В 3 ч. – Одесса, 1846. – Ч.1 – 310 с., Ч.2 – 370 с., Ч.3 – 296 с.

156. *Скоронадський П.* Спогади. – К.: Україна, 1992. – 112 с.

157. *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. – К.: Наукова думка, 1994. – 262 с.

158. *Советская военная энциклопедия* / Под ред. А.Гречко. – М.: Воениздат, 1976. – Т 2. – 640 с.

159. *Советская военная энциклопедия* / Под ред. Н.Огаркова. – М.: Воениздат, 1979. – Т 7. – 688 с.

160. *Советский энциклопедический словарь* / Под ред. А.М.Прохорова. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – 4-е изд. – 1600 с.

161. *Статут польової служби.* – Перемишль, Від-ня Управи навчання військ Генерального Штабу, 1920. – 232 с.

162. *Стахів М.* Україна проти більшовиків. Нариси з історії Советської Росії. – Тернопіль, 1992.– Кн.І. – с. 8–27.

163. *Стефанів З.* Коротка історія українського війська: В 2 ч. – Львів: Самоосвіта, 1937. – Ч.1 – 40 с., Ч.2 – 46 с.

164. *Стефанів З.* Українські збройні сили 1917 – 1921 рр.: В 2 ч. – Мюнхен: Укр. Комбанат, 1947. – Ч.1.: Доба Центральної Ради й Гетьманату. – 118 с.

165. *Тимошук О.* Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – Харків: Вид-во Університету внутрішніх справ, 2000. – 460 с.

166. *Тис-Крохмелюк Ю.* Бої Хмельницького: Військово-історична студія. – Мюнхен: Видавництво братства колишніх вояків 1-ої Української Дивізії УНА, 1954. – 184 с.

167. *Тищенко С.* Воєнна розвідка Збройних сил Української Народної Республіки (1918–1920 рр.). // Наукові записки: Збірник наукових статей

Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова – К.: НПУ 2002. – №XLVI. – С. 207–211.

168. *Тищенко С.* Методика расчета эффективности сил и средств разведки в условиях маневренных и быстротечных действий, ведущихся на широком фронте // Защита и защищенность вооружения и боевой техники Сухопутных войск: Сборник научных трудов. – К.: ЦНИИ ВВТ ВС Украины, 1998. – №1. – С.151–155.

169. *Тютюнник Ю.* Зимовий похід 1919–1920 рр. – Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1966. – Ч.1. – 99 с.

170. *Удовиченко О.* Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій українських збройних сил 1917–1921 р. – Вінніпег: Вид-во Д.Микитюка, 1954. – 176 с.

171. *Удовиченко О.* Форсування Дністра під Городницею // За державність. – Каліш, 1934. – 3б.4 – С. 190–200.

172. *Філософія науки: Лекції для аспірантів, пошукувачів та магістрів / Пронський В.* – К.: НТУУ (КП), 1997. – 200 с.

173. *Франчук І.* Як воювали Запорожці. К.: Друкарня Счастливцева, 1917. – 16 с.

174. *Френкин М.* Революционное движение на Румынском фронте: 1917 г. – март 1918 г. – М.: Наука, 1965. – 365 с.

175. *Чернов А.* Вооруженные силы русского государства в XV–XVII вв. – М.: Воениздат, 1954. – 224 с.

176. *Шандрук П.* Українська армія в боротьбі з Московщиною (18 жовтня – 21 листопада 1920 р.) // За державність. – Каліш, 1934. – 3б.4 – С. 201–236.

177. *Шанковський Л.* Українська армія у боротьбі за державність. – Мюнхен: Дніпровська хвиля, 1958. – 317 с.

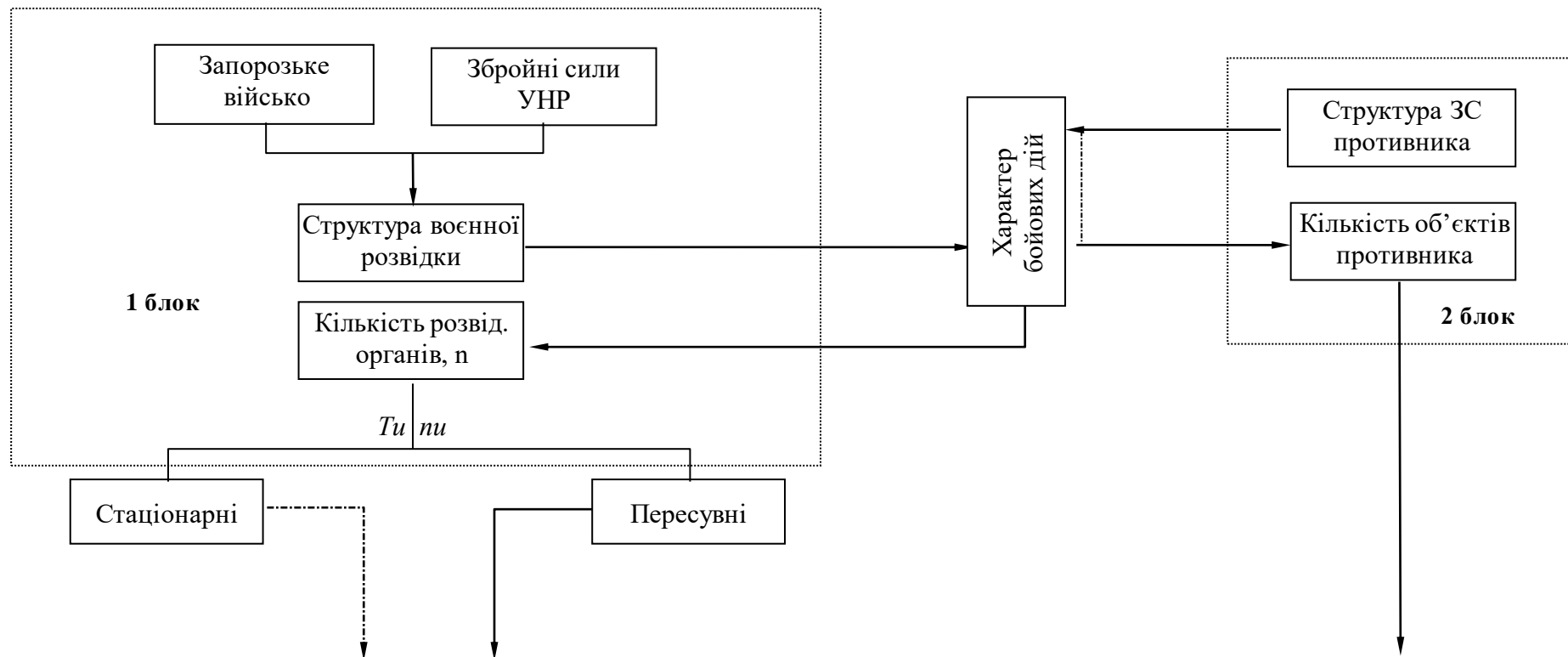
178. *Шрамченко С.* Закон про державну українську флоту та його виконавці // За державність. – Каліш, 1935. – 3б.5 – С. 124–136.

179. *Шрамченко С.* Піднесення Українського прапора в Чорноморській Флоті // За державність. – Каліш, 1930. – 36.2 – С. 120–124.
180. *Штати управління корпусу на час спокійний.* – К., 1918. – 226 с.
181. *Эварницкий Д.* Краткое историческое описание о Малой России до 1765 года. – М., 1848.
182. *Яворницкий Д.* Як жило славне запорожське низове військо. – Катеринослав, Друк. А.Андрущенко, 1912. – 32 с.
183. *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків: В 3 т. – Львів: Світ, – 1990. – Т.1 – 319 с., 1991. – Т.2 – 392 с., 1992. – Т.3 – 456 с.
184. *Якупов Н.* Большевики во главе революционных солдатских масс. 1917 – январь 1918. – К.: Изд. Киевского ун-та, 1967. – 247 с.

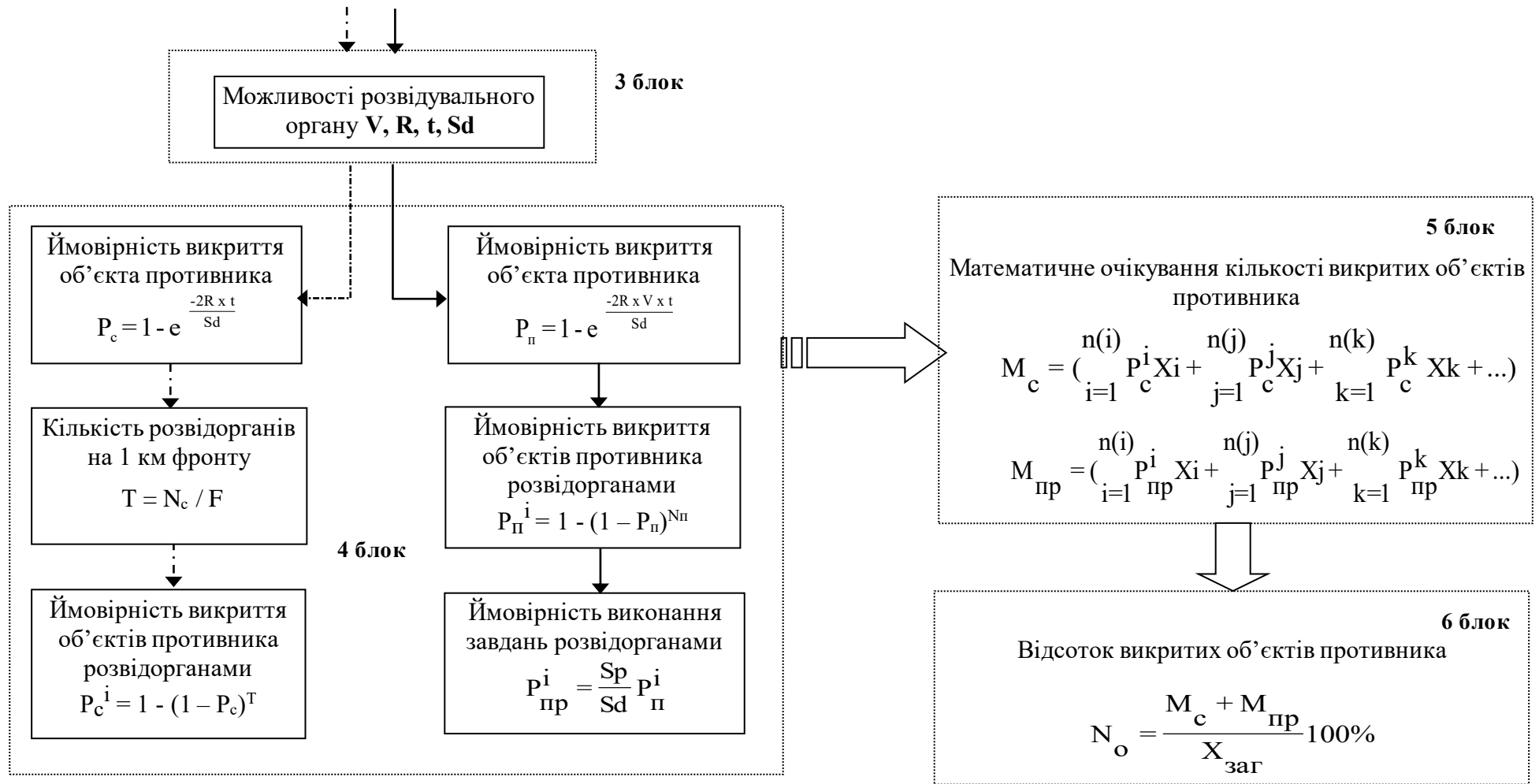
ДОДАТКИ

Додаток А.1.1

Методика розрахунку ефективності бойового застосування сил розвідки Запорозького війська (1734-1775 рр.)
та Збройних сил УНР (1919-1920 рр.)

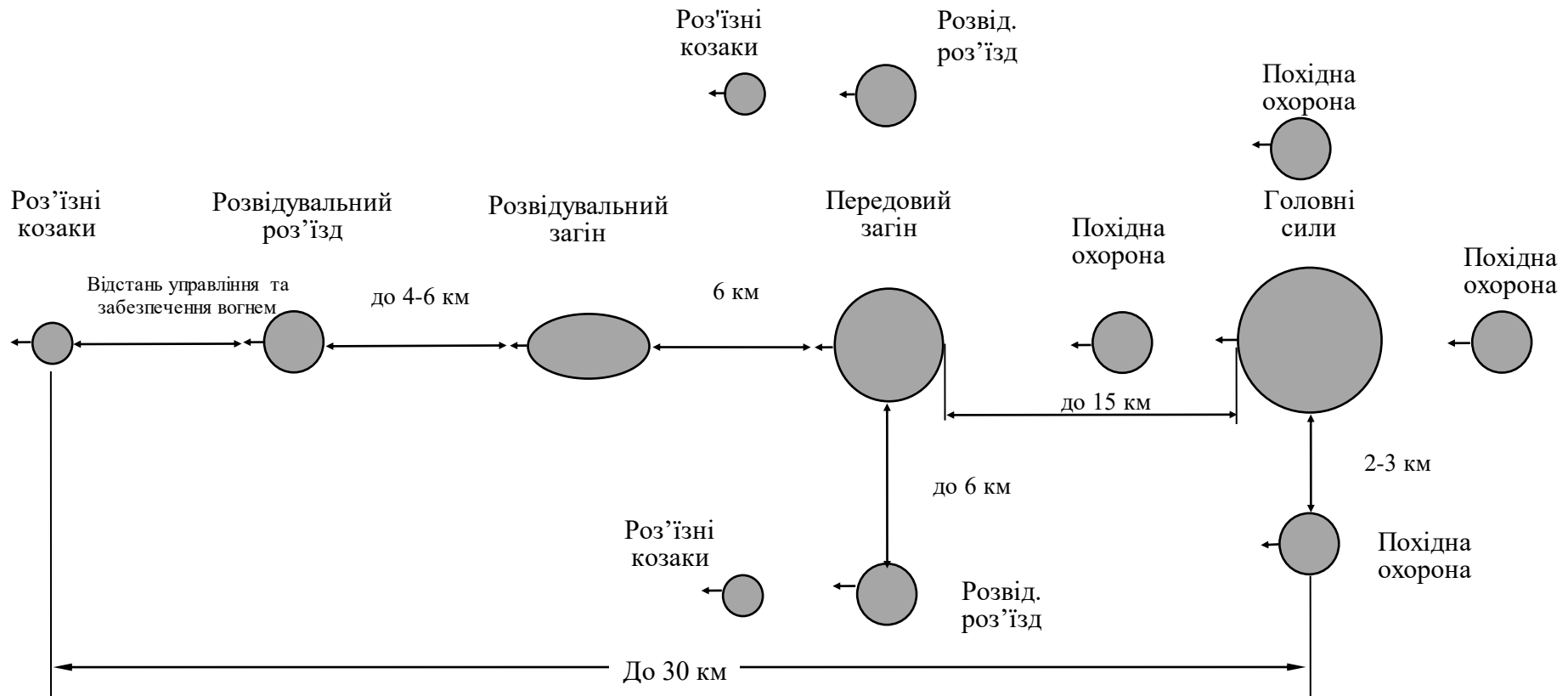
Додаток А.1.2

Примітка: додаток розроблено на підставі матеріалів [57; 70].

Додаток Б.1

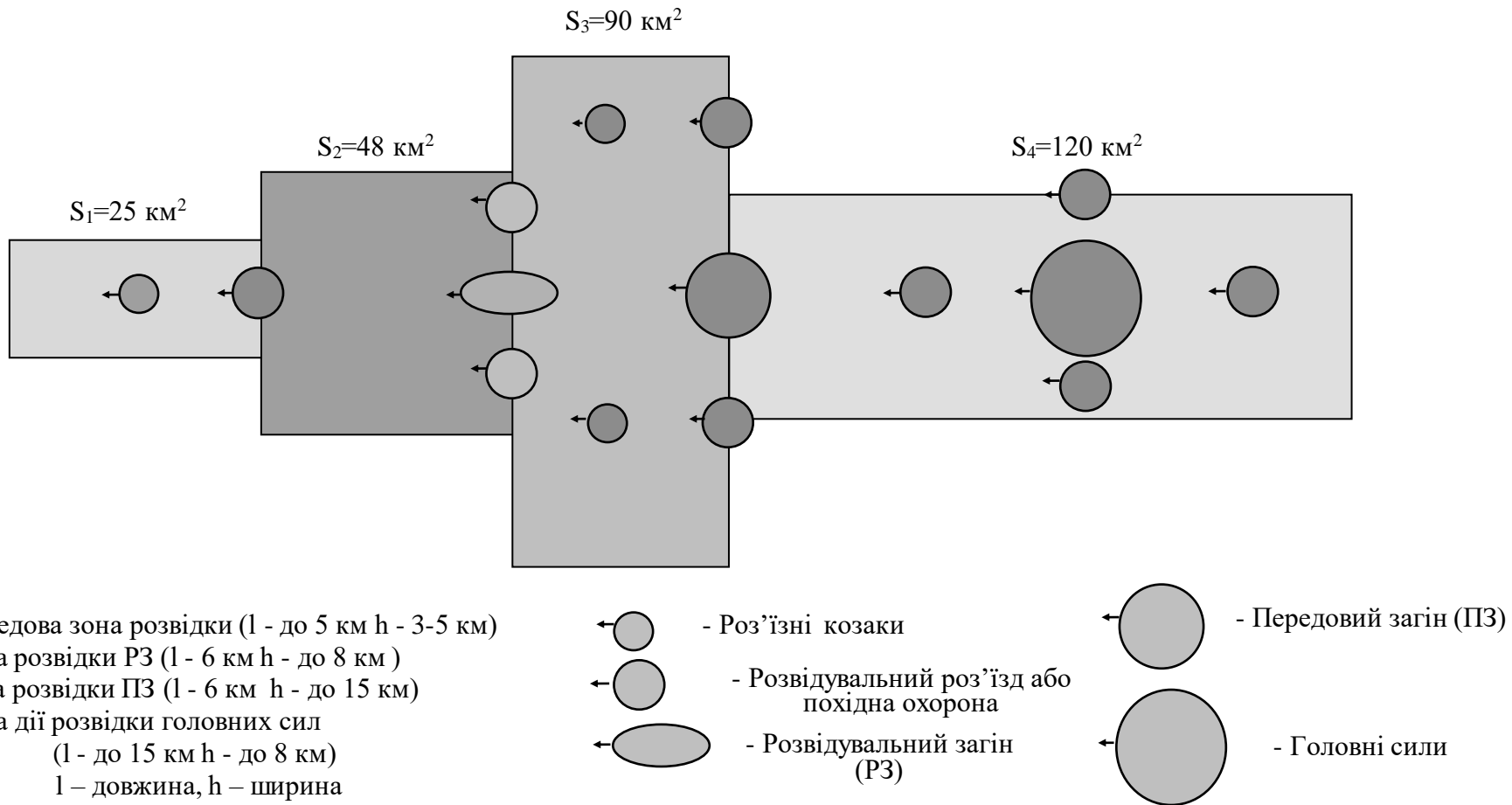
Організація розвідки Запорозького війська на марші

Примітка: додаток розроблено на підставі матеріалів [116, С. 48-52].

Додаток Б.2

Площа ведення розвідки розвідувальними органами Запорозького війська на марші

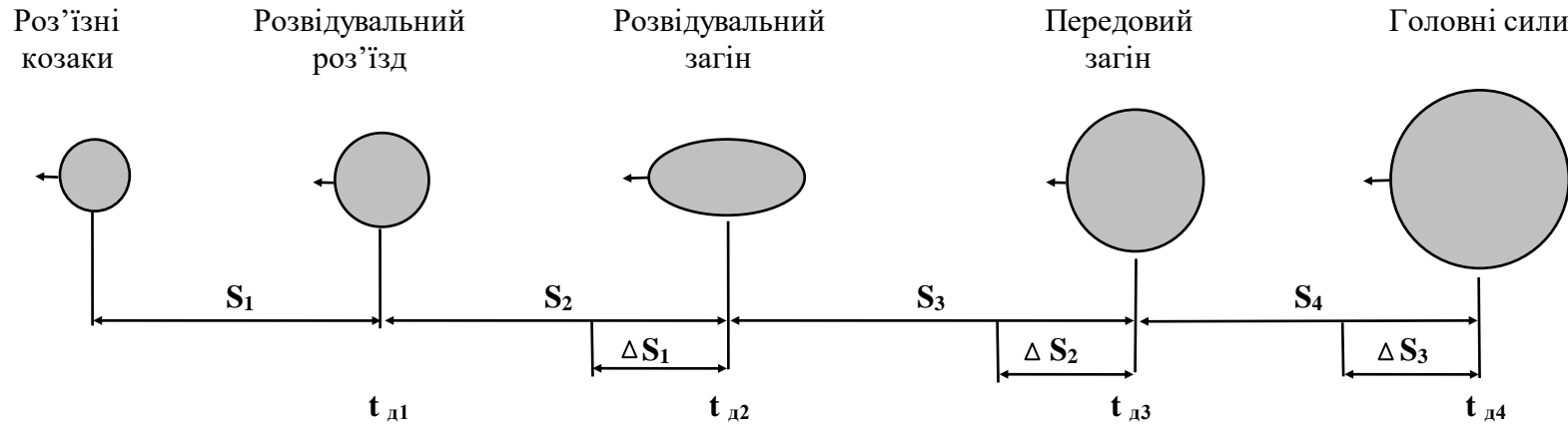

Примітка: при наявності в похідному порядку передового загону бокові роз'їзди від розвідувального загону не висилались.

Додаток В.1.1

Методика розрахунку часу проходження розвідувальної інформації при веденні розвідки на марші у Запорозькому війську

а) Розрахунок часу передачі розвідувальної інформації

$$\left[\left[\frac{S_1}{V_K + V_T} + t_{д1} \right] + \left[\frac{S_2 - (t_{д1} \times V_T)}{V_K + V_T} + t_{д2} \right] + \left[\frac{S_3 - (t_{д2} \times V_T)}{V_K + V_T} + t_{д3} \right] + \left[\frac{S_4 - (t_{д3} \times V_T)}{V_K + V_T} + t_{д4} \right] \right] \times 60 = T_{заг.} \quad (B.1)$$

$S_{1..4}$ - відстань між розвідувальними органами;

$t_{д1..4}$ - час доповіді інформації про противника старшому начальнику (залежить від обсягів);

V_K - швидкість руху козака-розвідника, який передає розвідувальні відомості;

V_T - швидкість руху табору: відкритий степ до 20 км/г
середньопересічена до 15 км/г
сильнопересічена до 10 км/г

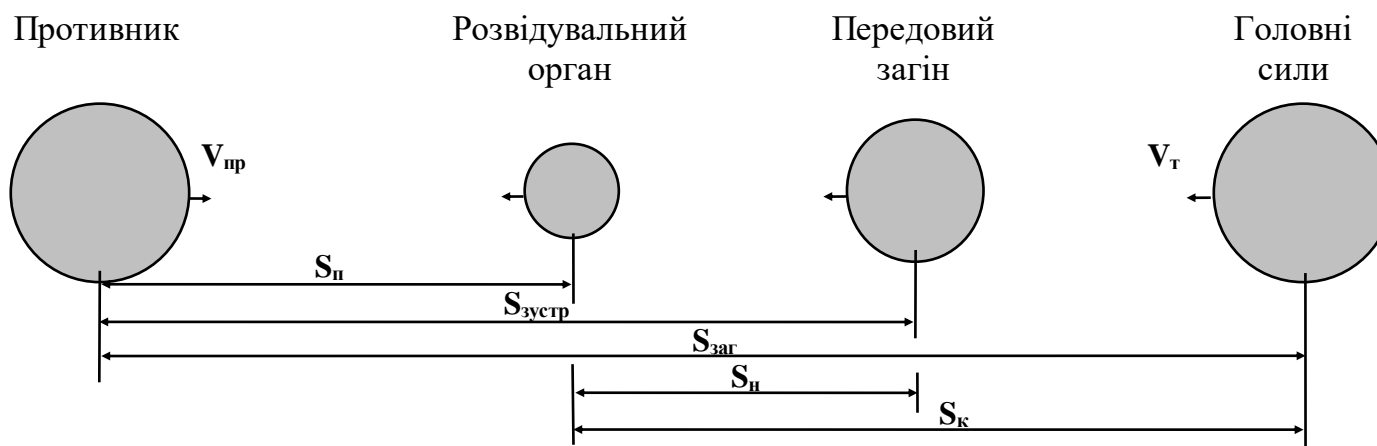
$\Delta S_{1..3} = t_{д1..3} \times V_T$ - пройдена відстань;

$T_{заг.}$ - час передачі розвідувальної інформації до штабу головних сил.

Додаток В.1.2

Методика розрахунку часу проходження розвідувальної інформації при веденні розвідки на марші
у Запорозькому війську

б) Розрахунок часу упередження розвідки

$$t_{\text{зустр}} = \frac{S_{\text{заг}}}{V_{\text{т}} + V_{\text{п}}} \quad (\text{B.2})$$

$$(\text{B.4}) = \frac{S_{\text{зустр}}}{V_{\text{п}} + V_{\text{пз}}}$$

$V_{\text{т}}$ - швидкість руху табору козаків;

$V_{\text{п}}$ - швидкість руху військ противника;

$S_{\text{заг}}$ - відстань між головними силами

$$S_{\text{заг}} = S_{\text{к}} + S_{\text{п}} \quad (\text{B.3})$$

$S_{\text{к}}$ - довжина колони на марші;

$S_{\text{п}}$ - відстань управління й підтримки вогнем від розвідувального органу до противника;

$S_{\text{п}}$ - відстань між передовим загonom та розвідувальним органом;

$$\text{Час упередження розвідки} - T = t_{\text{зустрічі}} - T_{\text{заг}} \quad (\text{B.6})$$

$t_{\text{зустр}}$ - час, через який зустрінуться головні сили;

$V_{\text{п}}$ - швидкість руху передового загону;

$S_{\text{зустр}}$ - відстань між головними силами противника та передовим загonom

$$S_{\text{зустр}} = S_{\text{п}} + S_{\text{п}} \quad (\text{B.5})$$

$t_{\text{пз}}$ - час, через який зустрінуться передовий загін з противником.

Додаток В.1.3

Розрахунок ефективності дій органів військової розвідки Запорозького війська щодо упередження діям противника

Для розрахунку були прийняті такі показники:

а) при наявності в похідному порядку
передового загону

$$S_1=2 \text{ км}, S_{2...3}=6 \text{ км}, S_4=15 \text{ км}$$

$$t_{\text{пі1}}=1 \text{ хв}, t_{\text{пі2...4}}=2 \text{ хв}$$

$$V_k=15 \text{ км/Г}$$

$$V_T=10 \text{ км/Г}$$

У результаті розрахунку отримаємо $T_{\text{заг}} = 67 \text{ хв}$

$$V_T=10 \text{ км/Г}$$

$$V_{\text{пр}}=10 \text{ км/Г}$$

$$S_k=27 \text{ км}$$

$$S_{\text{п}}=2-3 \text{ км}$$

$$S_{\text{н}}=12 \text{ км}$$

$$S_{\text{заг}}=30 \text{ км}$$

$$S_{\text{зустр}}=15 \text{ км}$$

$$t_{\text{зпз}}=45 \text{ хв}$$

$$t_{\text{зустріч}}=90 \text{ хв}$$

$$T=23 \text{ хв}$$

б) при відсутності в похідному порядку
передового загону

$$S_1=2-3 \text{ км}, S_2=6 \text{ км}, S_4=15 \text{ км}$$

$$t_{\text{пі1...2}}=1-2 \text{ хв}, t_{\text{пі4}}=2 \text{ хв}$$

$$V_k=15 \text{ км/Г}$$

$$V_T=10 \text{ км/Г}$$

У результаті розрахунку отримаємо $T_{\text{заг}} = 54 \text{ хв}$

$$V_T=10 \text{ км/Г}$$

$$V_{\text{пр}}=10 \text{ км/Г}$$

$$S_k=21 \text{ км}$$

$$S_{\text{п}}=2-3 \text{ км}$$

$$S_{\text{заг}}=24 \text{ км}$$

$$t_{\text{зустріч}}=72 \text{ хв}$$

$$T=18 \text{ хв}$$

Примітка: додаток розроблено на підставі матеріалів [116, С. 48-52].

Додаток Д

Розрахунок ймовірності викриття об'єктів противника розвідувальними органами Запорозького війська на кордоні Запорозжя
(40-60 pp. XVIII ст.)

Найменування розвідувального органу	Можливості розвідоргану по веденню розвідки				Кількість розвідувальних органів	Кількість об'єктів противника	Ймовірність викриття об'єкта розвідорганом	Ймовірність викриття об'єкта розвідорганами	Математичне очікування кількості викритих об'єктів противника	Ймовірність виконання завдань розвідорганом	Ймовірність виконання завдань розвідорганами	Математичне очікування кількості викритих об'єктів противника
	Швидкість руху	Глибина ведення розвідки	Час ведення розвідки	Площа ведення розвідки								
	V (км/ч)	R (км)	t, год.	Sd, кв.км								
				n	X	Pc (Pп)	Pc' (Pп')	Mc	Pпр	Pпр'	Mпр	
Розвідувальний роз'їзд	5	2	1	150	2	4	0,12	0,23	0,9	0,06	0,11	0,4
			2				0,23	0,41	1,7	0,09	0,18	0,7
			4				0,41	0,66	2,6	0,16	0,29	1,2
Спостережний пост		3	1	100	4	6	0,06	0,21	1,3			
			2				0,11	0,38	2,3			
			4				0,21	0,62	3,7			
"Могила" (секрет)		1,5	1	50	2	2	0,06	0,11	0,2			
			2				0,11	0,21	0,4			
			4				0,21	0,38	0,8			

Додаток Е

Організація розвідувального забезпечення приведення до бойової готовності Запорозького війська (1734-1775 рр.)

Примітка: додаток розроблено на підставі матеріалів [14; 15; 22; 92].

Додаток Ж

Джерела формування інформації в Запорозькому війську (1734-1775 рр.) та Збройних сил України (1918-1921 рр.)

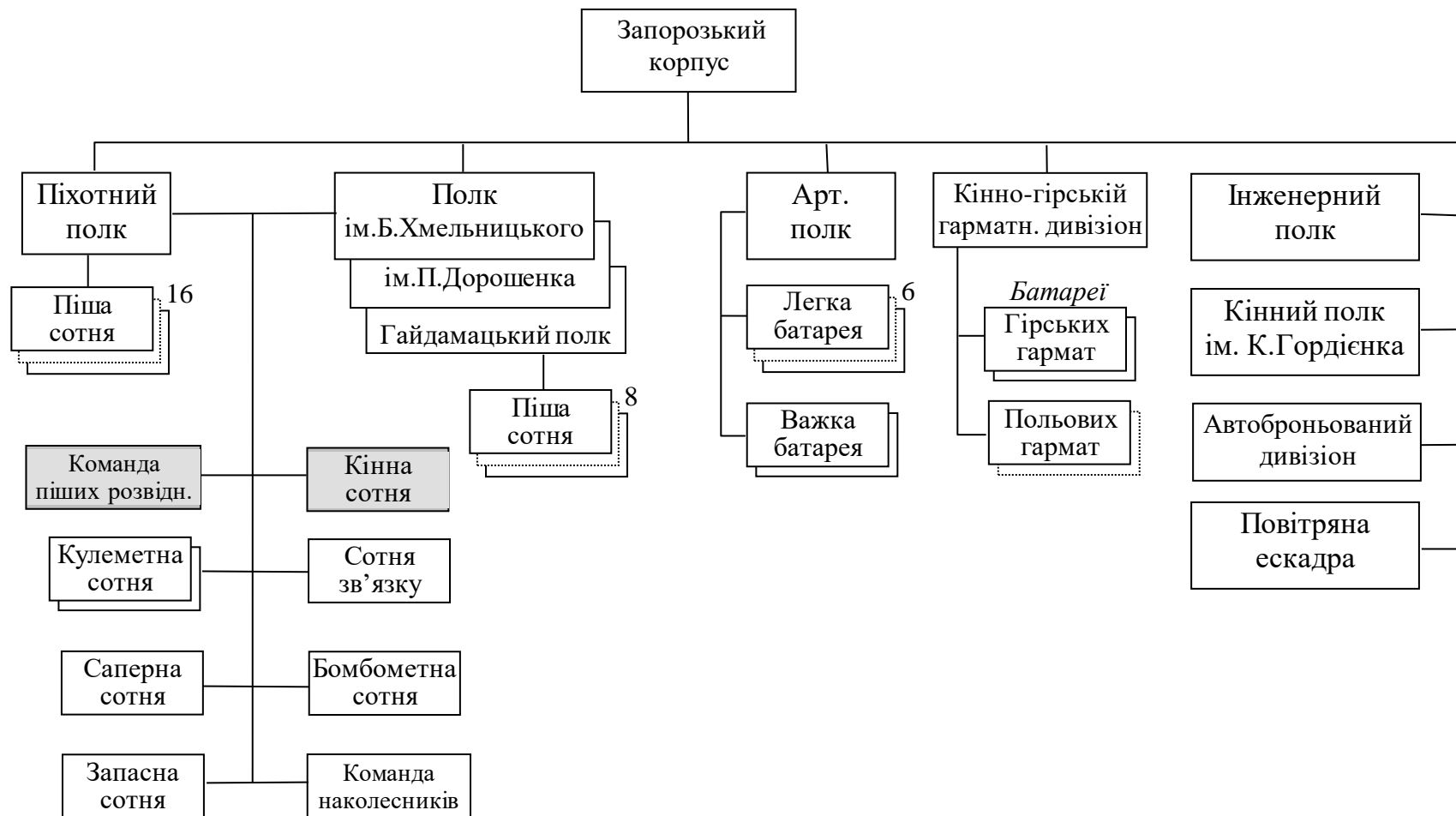

Примітки: 1. Додаток розроблено на підставі матеріалів [145; 155].

2. Форми з відтіненням - ті джерела формування інформації, які не були характерні для Запорозького війська.

Додаток 3.1

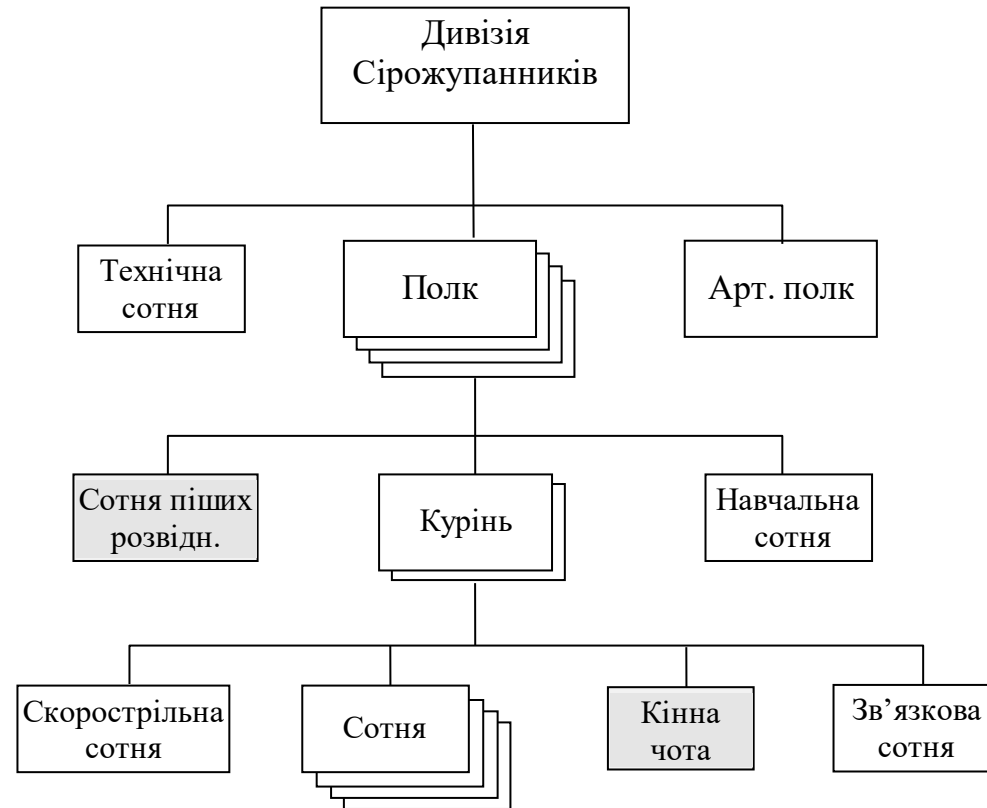
Організаційна структура Запорозького корпусу (березень-квітень 1918 р.)

Примітка: додаток розроблено на підставі матеріалів [82, С. 379-380; 164, С. 40-45].

Додаток 3.2

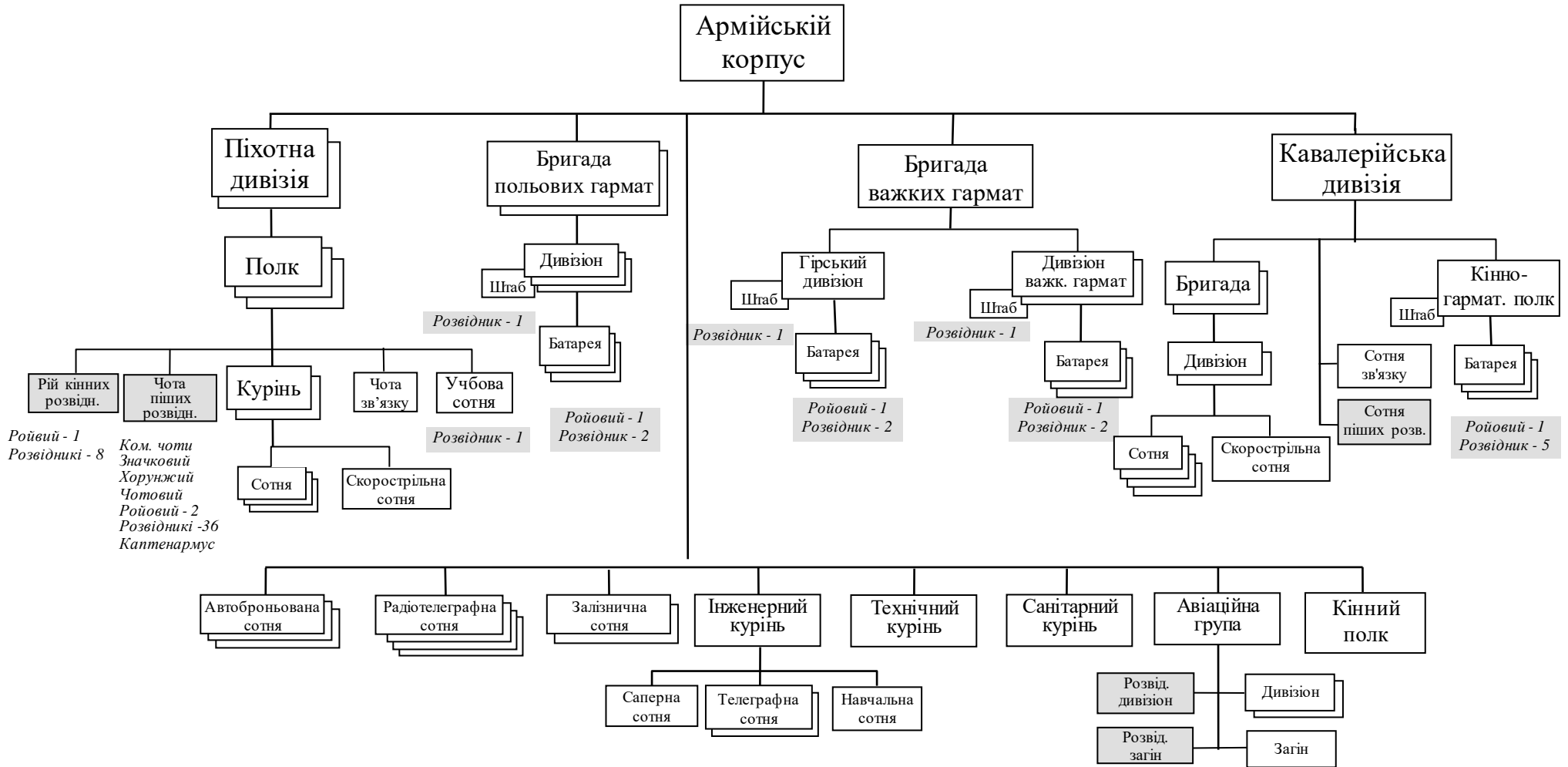
Організаційна структура дивізії Сірожупанників (березень 1918 р.)

Примітка: додаток розроблено на підставі матеріалу [106, С. 387-390; 136].

Додаток И.1

Організаційна структура армійського корпусу (осінь 1918 р.)

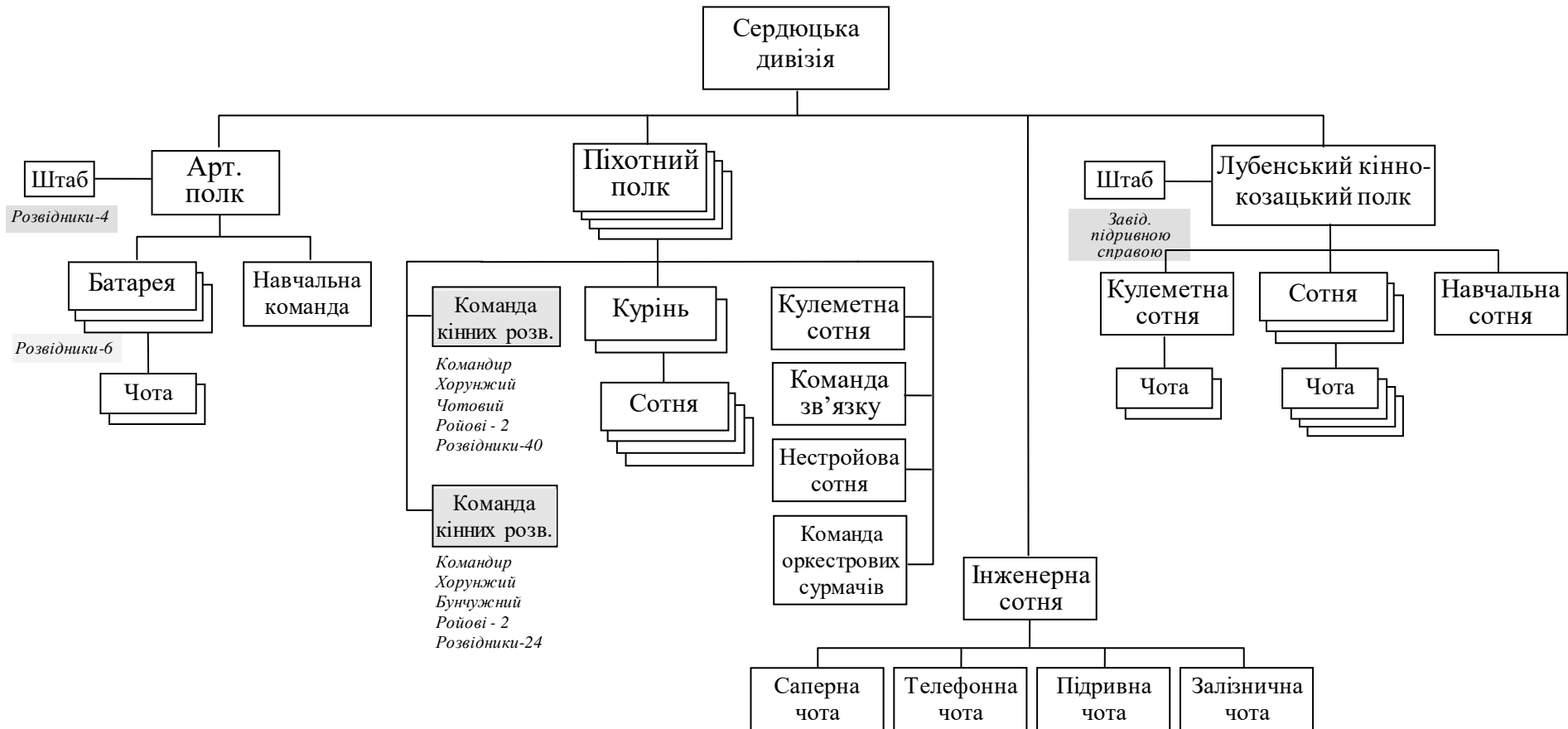
Примітка: додаток розроблено на підставі матеріалів [29; 83, С. 242-243; 180].

Додаток И.2

Примітка: додаток розроблено на підставі ксерокопії матеріалів [180, С. 137].

Додаток И.3

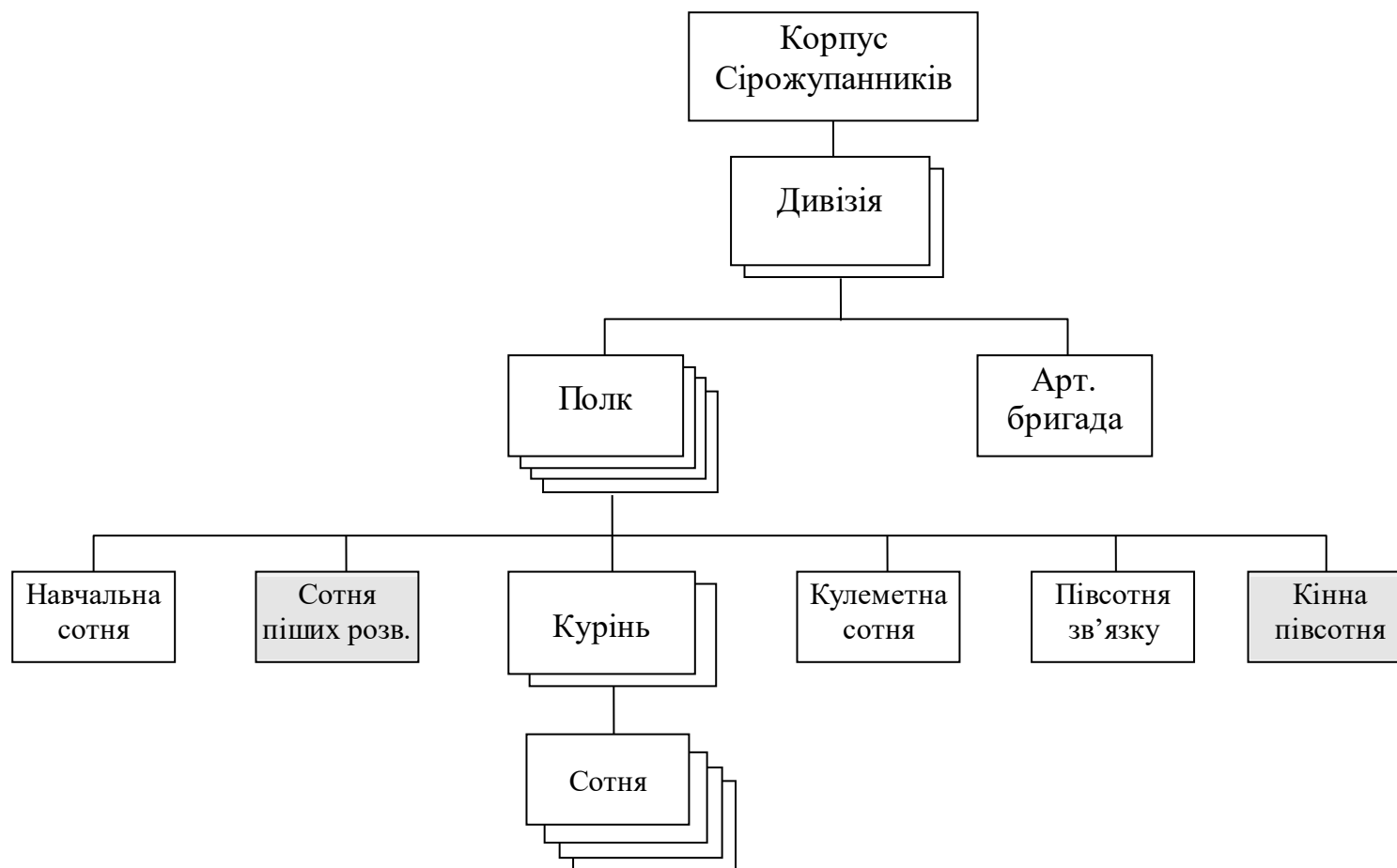
Організаційно-штатна структура Сердюцької дивізії (червень-липень 1918 р.)

Примітка: додаток розроблено на підставі матеріалів [34, Арк. 9-26].

Додаток И.4

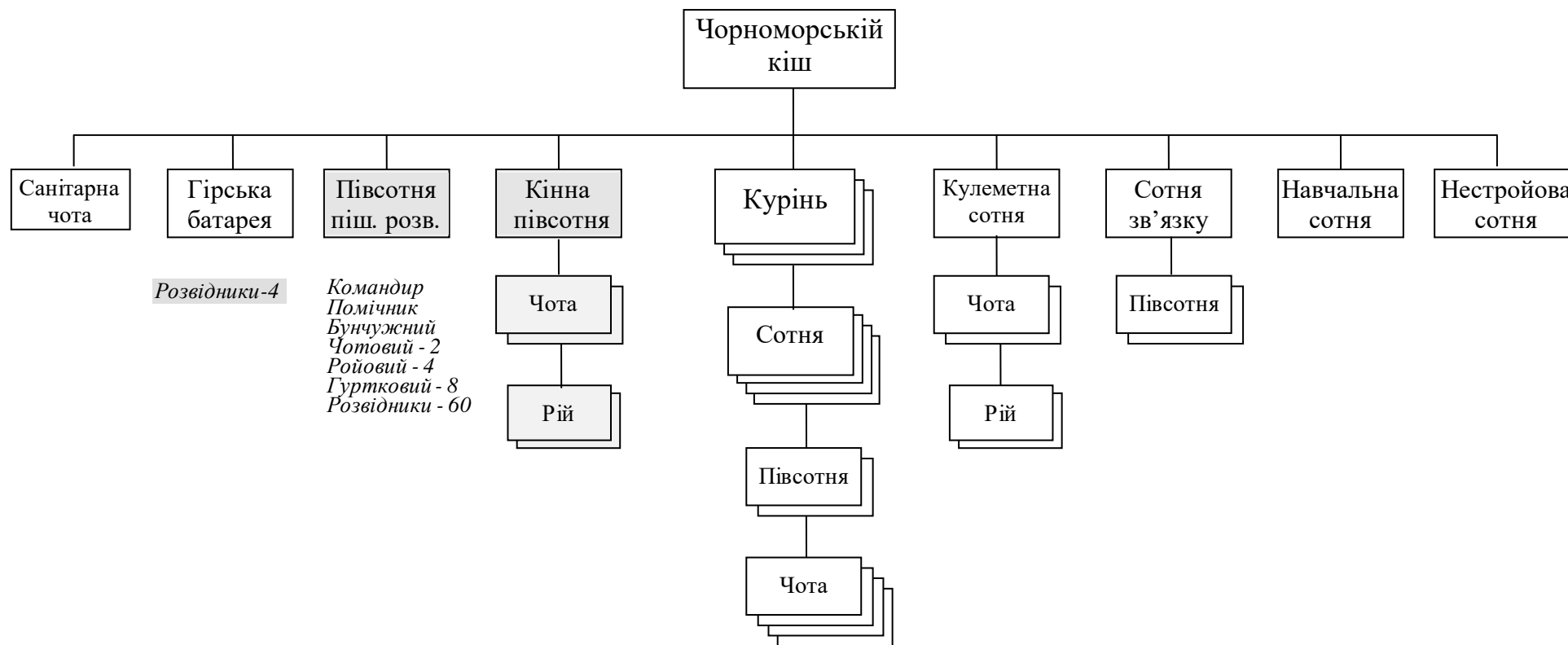
Організаційна структура корпусу Сірожупанників (осінь 1918 р.)

Примітка: додаток розроблено на підставі матеріалів [136].

Додаток И.5

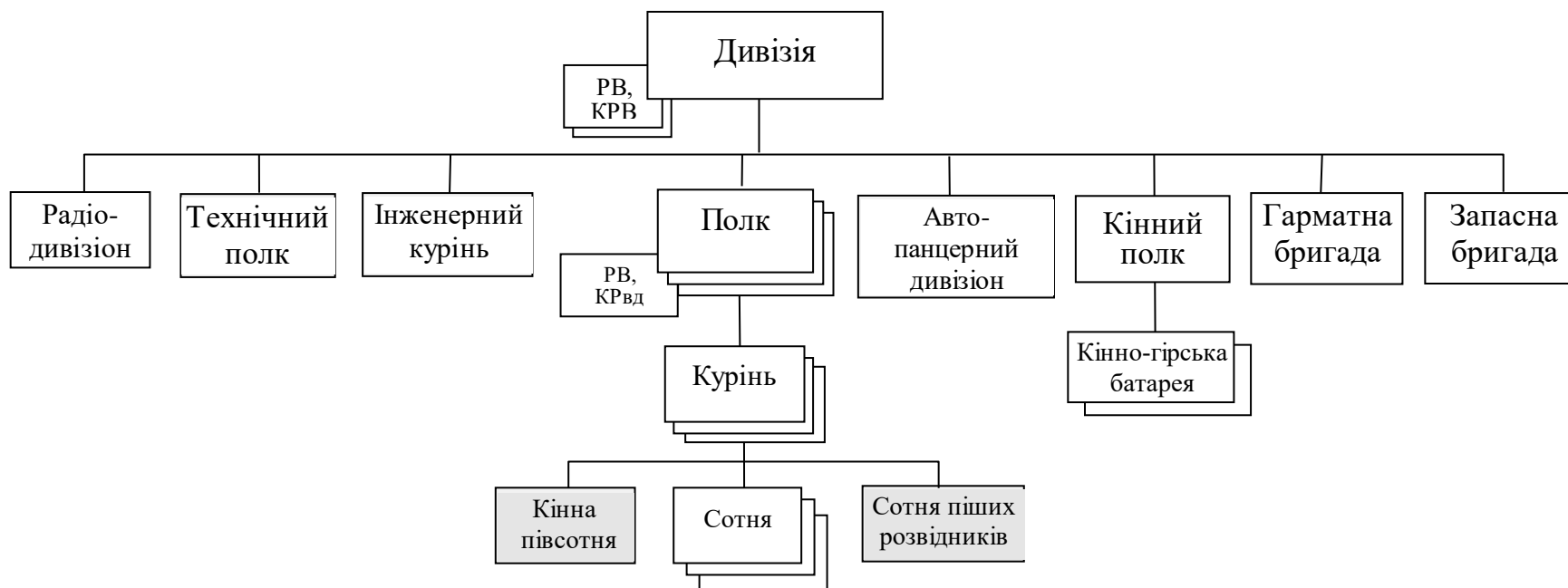
Організаційна структура Чорноморського коша (серпень 1918 р.)

Примітка: додаток розроблено на підставі матеріалів [34, Арк. 93-102; 180, С. 192-210].

Додаток К.1

Організаційна структура стрілецької дивізії (1918-1920 рр.)

- Примітки: 1. Додаток розроблено на підставі матеріалів [32, Арк. 41-43; 52, Арк. 23-41];
2. РВ- розвідувальний відділ;
3. КРВ – контррозвідувальний відділ;
4. КРвд – контррозвідувальне відділення.

Додаток Л.1
Збройні сили Української Народної Республіки
(станом на 16 серпня 1919 р.)

	Найменування частин та з'єднань			Кількість особового складу		
				старшин	підстаршин	рядових
Волинська група	1 піша північна дивізія	1 північна гарматна бригада	4 сіра дивізія	595	473	3013
Група січових стрільців	10, 11 піші дивізії січових стільців	10, 11 гарматні бригади	4 окрема кінна бригада	568	122	8092
Запорізька група	6, 7, 8 запорізькі дивізії	6, 7, 8 гарматні бригади	Партизанський загін "30 квітня"	748	557	6879
Київська група	5, 12 селянські дивізії	1 подільська повстанська дивізія	-	189	76	2227
Інші частини та з'єднання	Гуцульський полк морської піхоти	3 дивізія	9 залізна дивізія	697	753	7212
Усього за ЗС УНР:				2797	1981	27423

Примітка: додаток розроблений на підставі матеріалів [48, Арк. 20-24].

Додаток Л.2

Склад сил та засобів Збройних сил Української Народної Республіки

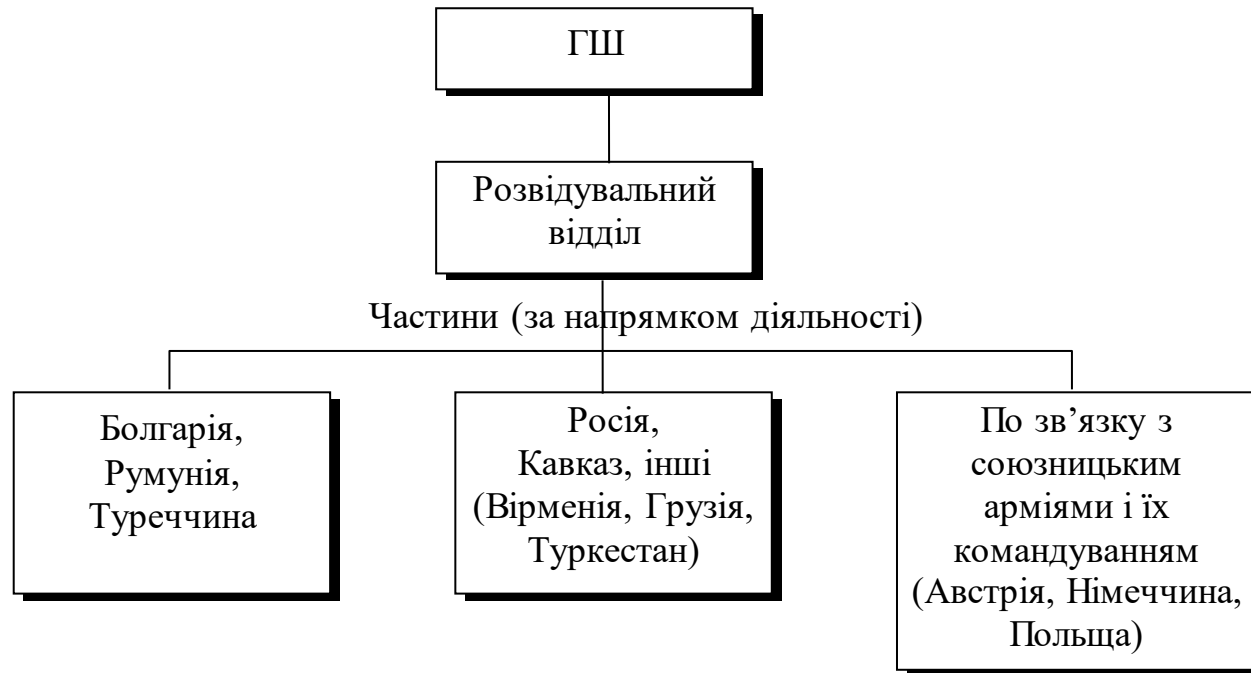
(12 червня 1920 р.)

З'єднання, частини	Командний склад /осіб/	Особовий склад /осіб/	Кіннота /од./	Кінна артилерія /од./	Рушниці /од./	Кулемети /од./	Гармати /стволів/	Шаблі /шт./
Волинська дивізія	167	2085	330	16	612	36	1	198
Залізна дивізія	195	3465	339	44	2988	80	9	273
Запорозька дивізія	241	3035	516	57	923	39	7	283
Київська дивізія	175	2080	131	31	631	23	4	109
Дивізія січових стрільців	225	1720	301	142	1217	-	12	127
Херсонська дивізія	105	2567	220	4	698	17	2	125
Окремий кінний полк	34	141	130	-	146	4	2	110
Усього:	1142	15093	1967	294	7215	199	37	1225

Примітка: додаток розроблено на підставі матеріалів [145, С. 36].

Додаток М.1

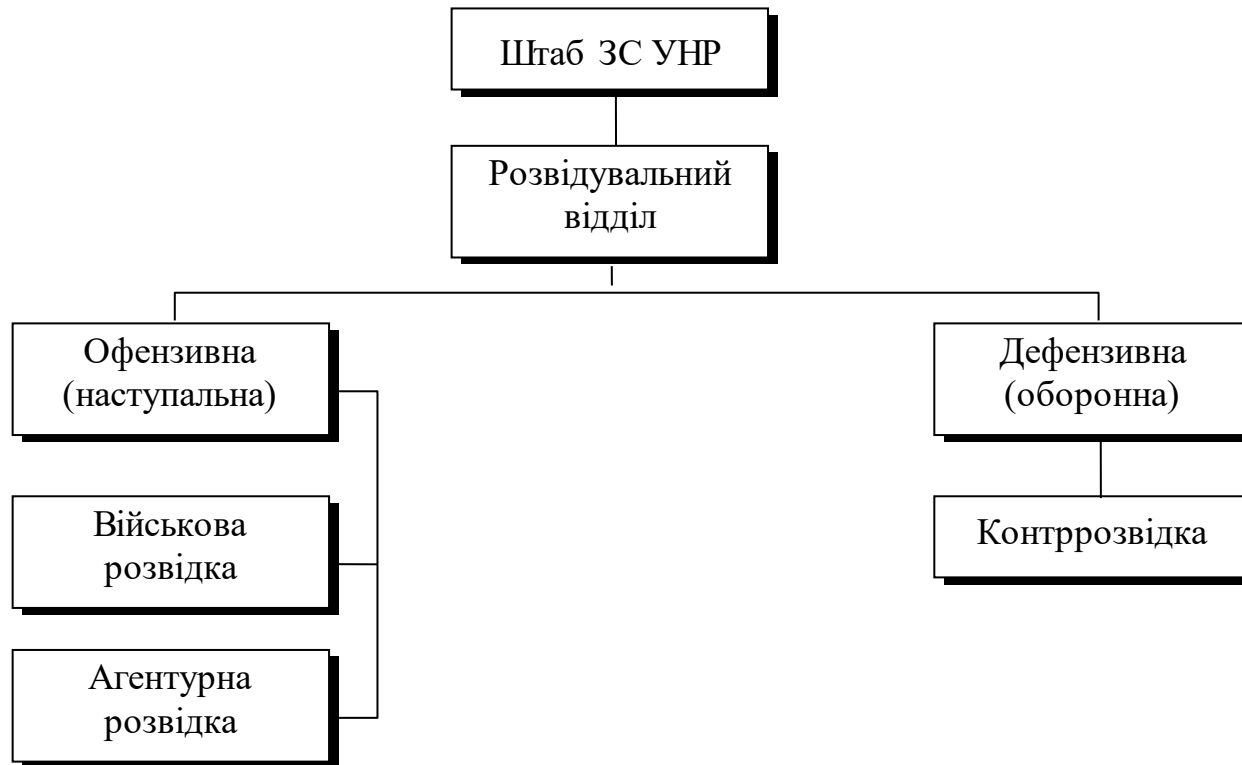
Структура розвідувального відділу Генерального штабу Збройних сил Української держави
(серпень 1918 р.)

Примітка: додаток розроблений на підставі матеріалів [45, Арк. 3-4].

Додаток М.2

Структура розвідувального відділу штабу Збройних сил Української Народної Республіки
(вересень 1919 р.)

Примітка: додаток розроблений на підставі матеріалів [45, Арк. 133-134].

Додаток М.3

Структура розвідувального відділу Генерального штабу Збройних сил Української Народної Республіки
(листопад 1919 р.)

Примітка: додаток розроблений на підставі матеріалів [45, Арк. 401-402].

Додаток Н

Список військових агентів, які працювали під прикриттям при українських посольствах за кордоном

Місто резидентури	Країни, що розвідувались	Військові агенти (прізвище, місяць та рік призначення на посаду)		
Париж	Франція, Бельгія, Іспанія, Португалія	Колосовський (05.1919р.)		
Берлін	Німеччина, Голландія, Данія	Левицький (05.1919р.)		
Берн	Швейцарія, Італія	Дроздовський (10.1918р.)		
Білгород	Сербія, Югославія, Албанія, Греція	Отмарштейн (05.1919р.)		
Константинополь	Туреччина	Васильєв	Кедровський	
Софія	Болгарія	Бобровський (07.1918р.)		
Бухарест	Румунія	Суботич (03.1918р.)	Середін (07.1918р.)	Брендель (10.1918р.)
Тифліс	Грузія, Вірменія			Гавришко (05.19р.)
Брест-Литовськ	Німецька ставка Східного фронту	Любинський (03.1918р.)		
Відень	Австро-Угорщина	Кочубей	Левицький (09.1918р.)	

Примітка: додаток розроблений на підставі матеріалів [29, Арк. 2; 30, Арк. 62-222; 55, Арк. 8-9; 63].

Додаток П

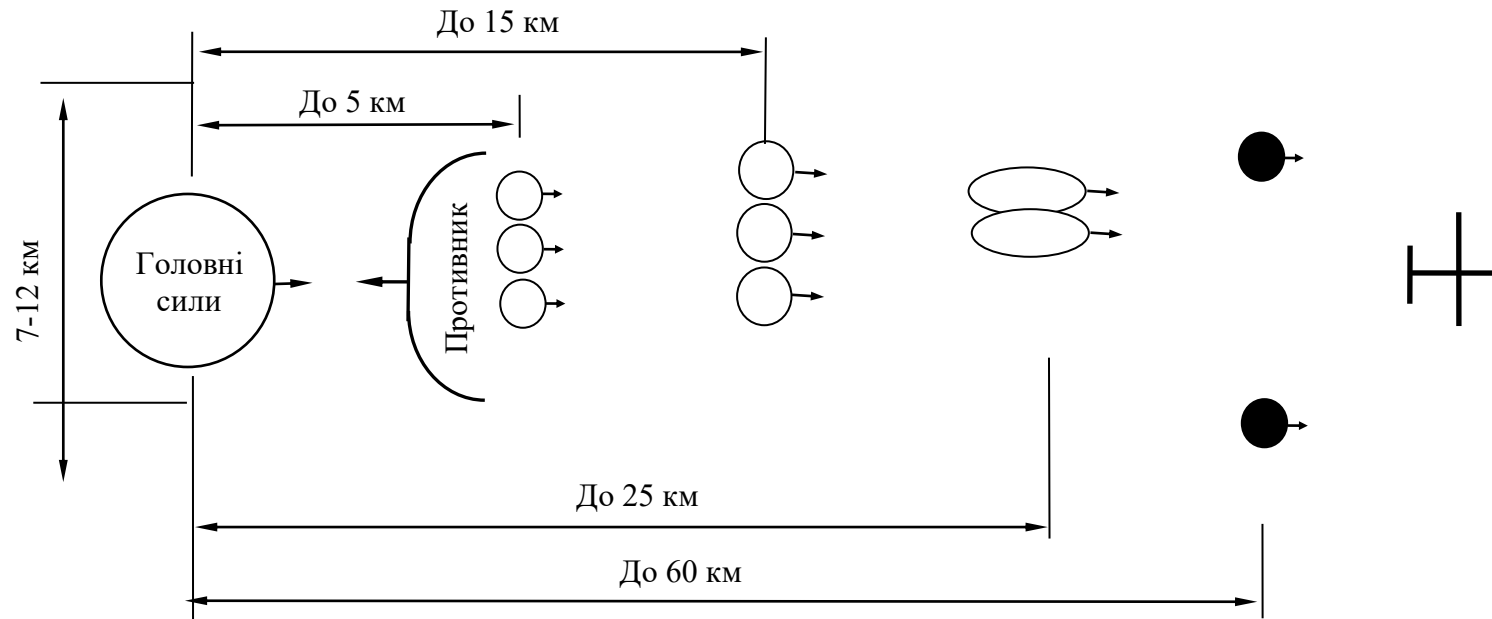
Основи інформаційної роботи розвідувального відділу Генерального штабу Збройних сил Української Народної Республіки (1919 р.)

Примітка: додаток розроблено на підставі матеріалів [43].

Додаток Р.1

Організація розвідки в наступі дивізії Збройних сил України (1919-1920 рр.)

Умовні позначки:

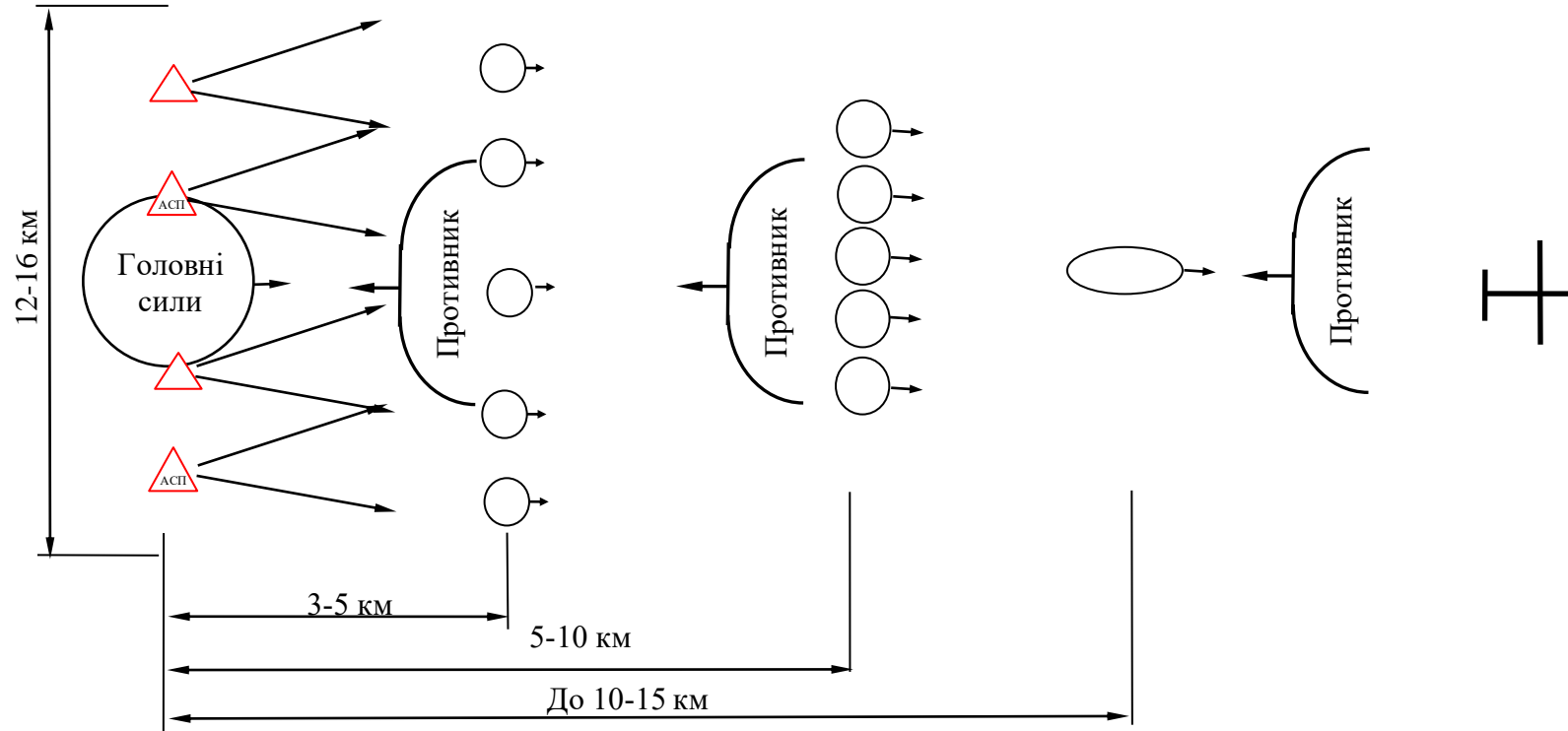
- команда піших розвідників
- розвідувальний роз'їзд
- агентура

- розвідувальний загін
- літак для ведення розвідки

Примітка: додаток розроблено на підставі матеріалів [161, С. 120-121].

Додаток Р.2

Організація розвідки в обороні дивізії Збройних сил України (1919-1920 рр.)

Умовні позначки:

- команда піших розвідників
- розвідувальний роз'їзд
- артилерійський спостережний пункт
- розвідувальний загін
- літак для ведення розвідки

Примітка: додаток розроблено на підставі матеріалів [43, Арк. 6-45; 161, С. 25-26].

Додаток С.1

Розрахунок ймовірності викриття об'єктів противника розвідувальними органами дивізії Збройних сил України в обороні (1919-1920 рр.)

Найменування розвідувального органу	Можливості розвідоргану з ведення розвідки				Кількість розвідувальних органів	Кількість об'єктів противника	Ймовірність викриття об'єкта розвідорганом	Ймовірність викриття об'єкта розвідорганами	Математичне очікування кількості викритих об'єктів противника	Ймовірність виконання завдань розвідорганом	Ймовірність виконання завдань розвідорганами	Математичне очікування кількості викритих об'єктів противника
	Швидкість руху	Глибина ведення розвідки	Час ведення розвідки	Площа ведення розвідки								
	V (км/ч)	R (км)	t, год.	Sd, кв.км								
Розвідувальний загін	5	2	1	100	1	10	0,18	0,18	1,8	0,085	0,09	0,9
			2				0,33	0,33	3,3	0,138	0,14	1,4
			4				0,55	0,55	5,5	0,238	0,24	2,4
Розвідувальний роз'їзд	5	2	1	100	5	30	0,18	0,63	19,0	0,085	0,36	10,8
			2				0,33	0,86	25,9	0,138	0,52	15,7
			4				0,55	0,98	29,5	0,238	0,74	22,3
Команда піших розвідників	2,5	1,5	1	100	5	60	0,07	0,31	18,8	0,043	0,20	11,9
			2				0,14	0,53	31,7	0,071	0,31	18,4
			4				0,26	0,78	46,6	0,121	0,47	28,5
Спостережний пост		1,5	1	50	12	80	0,06	0,06	4,7			
			2				0,11	0,11	9,1			
			4				0,21	0,21	17,1			
Артилерійський спостережний пункт		3	1	50	3	30	0,11	0,30	9,1			
			2				0,21	0,51	15,4			
			4				0,38	0,76	22,9			

Додаток С.2

Розрахунок ймовірності викриття об'єктів противника розвідувальними органами дивізії Збройних сил України у наступі (1919-1920 рр.)

Найменування розвідувального органу	Можливості розвідоргану з ведення розвідки				Кількість розвідувальних органів	Кількість об'єктів противника	Ймовірність викриття об'єкта розвідорганом	Ймовірність викриття об'єкта розвідорганом	Математичне очікування кількості викритих об'єктів противника	Ймовірність виконання завдань розвідорганом	Ймовірність виконання завдань розвідорганом	Математичне очікування кількості викритих об'єктів противника
	Швидкість руху	Глибина ведення розвідки	Час ведення розвідки	Площа ведення розвідки								
	V (км/ч)	R (км)	t, год.	Sd, кв.км								
				n	X	Pc (Pп)	Pc' (Pп')	Mc	Pпр	Pпр'	Mпр	
Розвідувальний загін	5	2	1	250	2	30	0,08	0,15	4,4	0,034	0,07	2,0
			2				0,15	0,27	8,2	0,055	0,11	3,2
			4				0,27	0,47	14,2	0,095	0,18	5,4
Розвідувальний роз'їзд	5	2	1	150	3	30	0,12	0,33	9,9	0,057	0,16	4,8
			2				0,23	0,55	16,5	0,092	0,25	7,5
			4				0,41	0,80	23,9	0,159	0,40	12,1
Команда піших розвідників	2,5	1,5	1	50	3	30	0,14	0,36	10,9	0,086	0,24	7,1
			2				0,26	0,59	17,8	0,142	0,37	11,0
			4				0,45	0,83	25,0	0,242	0,56	16,9
Спостережний пост		1,5	1	50	4	30	0,06	0,03	1,0			
			2				0,11	0,07	2,0			
			4				0,21	0,13	3,8			
Артилерійський спостережний пункт		3	1	50	3	20	0,11	0,30	6,0			
			2				0,21	0,51	10,3			
			4				0,38	0,76	15,3			

Додаток Т

Форми надання інформації керівництву Української Народної Республіки та Української держави від розвідувального відділу
Генерального штабу Збройних сил України

Примітка: додаток розроблено на підставі матеріалів [42; 43; 46].

Додаток У

Варіант організації збору розвідувальної інформації територіальним способом

